

**ВІННИЦЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ
ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ МИХАЙЛА КОЦЮБИНСЬКОГО**

НАУКОВІ ЗАПИСКИ

СЕРІЯ:

ГЕОГРАФІЯ

ВИПУСК 27

№ 3-4

SCIENTIFIC NOTES

**of Vinnytsya State Pedagogical University
named after Michailo Kotzubynsky**

SERIES: GEOGRAPHY

Issue 27

№ 3-4

**ВІННИЦЯ
2015**

Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – 2015. – Вип. 27, № 3-4. – Вінниця, 2015. – 204 с.

Scientific notes of Vinnytsya State Pedagogical University named after Michailo Kotzubynsky. Series: Geography. – 2015. – Issue 27, № 3-4. – Vinnytsya, 2015. – 204 p.

Друкується за ухвалою Вченої ради Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського (протокол № 8 від 29 грудня 2015 р.)

Опубліковані результати досліджень антропогенних ландшафтів. Окремі статті присвячені натуральним ландшафтам, природничо- та суспільно-географічним дослідженням, прикладним проблемам географії, географічним проблемам окремих регіонів та охороні природи. Бібліографія у кінці статей.

Published results of studies of anthropogenic landscapes. Individual articles are devoted to natural landscape, natural and socio-geographical research, applied problems of geography, geographical problems of individual regions and Environment. The bibliography is at end of the articles.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Г.І. Денисик – доктор географічних наук, професор (головний редактор) – Україна; **А.В. Гудзевич** – доктор географічних наук, професор (заступник головного редактора) – Україна; **В.Г. Кур'ята** – доктор біологічних наук, професор – Україна; **В.М. Воловик** – доктор географічних наук, доцент – Україна; **І.П. Ковальчук** – доктор географічних наук, професор – Україна; **Ю.Г. Тютюнник** – доктор географічних наук, професор – Україна; **В.М. Петлін** – доктор географічних наук, професор – Україна; **П.О. Сухий** – доктор географічних наук, професор – Україна; **Р.Л. Пенін** – доктор, професор географії – Болгарія; **В.М. Андрейчук** – доктор геолого-мінералогічних наук, професор – Польща; **М.Я. Таркінс** – професор географії – Канада; **О.М. Вігченко** – доктор географічних наук, професор – Білорусь; **О. Буга** – доктор-хабілітат, професор – Молдова; **В.І. Корінний** – кандидат геологічних наук, доцент (відповідальний секретар) – Україна.

Адреса редакційної колегії:

21100, природничо-географічний факультет, педагогічний університет,
вул. Острозького, 32, Вінниця
Тел. (0432) 27-64-66

Видання входить до
Переліку наукових фахових видань України.
Наказ Міністерства освіти і науки України
від 07.10.2015 за № 1021.

Відповідальні за випуск: Г.І. Денисик, В.І. Корінний

Автори опублікованих матеріалів несуть повну відповідальність за добір, точність наведених фактів, цитат, власних імен та інших відомостей.

ISSN 2312-2110

© Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського, 2015

ЗМІСТ

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

Денисик Г.І.	Антропогенно-ландшафтознавчий прогноз.	5
Война І.М.	Висотна диференціація та ландшафтне різноманіття Вінницької області.	11
Рябоконт О.В.	Натурально-антропогенні ландшафти Поділля: структура, класифікація, оптимізація.	20
Кізюн А.Г.	Сучасні сільські ландшафти Поділля: структура та регіональні відміни	29
Буряк-Габрись І.О.	Етапи пізнання природи і ландшафтів містечок Східного Поділля	39
Канський В.С.	Лісові антропогенні ландшафти Поділля	45
Гришко С.В.	Сучасна ландшафтна структура піщаних кіс Азовського моря (на прикладі Північно-Західного Приазов'я)	55
Хаєцький Г.С.	Аквальні і водно-болотні антропогенні ландшафти Поділля	64
Вальчук-Оркуша О.М.	Сучасні дорожні ландшафти Східного Поділля . .	74
Безлатня Л.О.	Культурні ландшафти міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України у розбудові регіональної екомережі	82
Квасневська О.О.	Просторово-часовий аналіз топонімів Вінницької області	88
Канська В.В.	Історико-ландшафтознавчий аналіз антропогенних заповідних об'єктів Поділля	94

ДОСЛІДЖЕННЯ НАТУРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

Гудзевич А.В.	Концептуальні ідентифікатори ідей регіональності у пізнанні земних реалій	103
---------------	--	-----

Удовиченко В.В.	Таксономічна система типологічних одиниць відновлених ландшафтів території Лівобережної України	110
Зеленко С.Д.	Комбінативна класифікація клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти	118
Чиж О.П.	Лісостепові Полісся України в структурі Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської рівнини	131
Страшевська Л.В., Корінний В.І.	Геосайти подільського венду.	138
Стефанков О.Л.	З історії пізнання процесу остепніння Подільського Побужжя.	147

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

Gladkey A.V.	Information-production cycles as a new functioning mechanism for teritorial-production systems	153
Маркун В.Р.	Зовнішня торгівля України: сучасний стан та перспективи.	158
Чернова Г.В., Денисик Б.Г.	Територіально-рекреаційний комплекс Вінницької області.	168
Колотуха О.В.	Методичні засади суспільно-географічного дослідження спортивного туризму	176
Сиура Т., Suligowski R., Biernat T.	The offer of museums in Kielce city (Poland)	185
Атаман Л.В.	Дерев'яні храми як складова сакральних просторів Поділля	192
Михайленко Т.Ю.	Періодизація українського географічного краєзнавства на Поділлі наприкінці XVIII – XIX століттях	199

ДОСЛІДЖЕННЯ АНТРОПОГЕННИХ ЛАНДШАФТІВ

УДК 911.3

Денисик Г.І.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Антропогенно-ландшафтознавчий прогноз

Розглянута проблема розвитку антропогенно-ландшафтознавчого прогнозування, зазначено, що його специфіка у передбаченні майбутніх змін не окремих геокомпонентів або природних умов, а «образу» уже наявних ландшафтних комплексів, особливо зародження і становлення нових, на цей час відсутніх. Обґрунтовано, що у процесі розробки антропогенно-ландшафтознавчих прогнозів необхідно враховувати таке: антропогенний вплив на природу не обмежується лише створенням інженерної споруди і вплив її на прилеглі ландшафти здійснюється не вибірково, а загалом; обов'язковим є врахування специфіки парагенетичних ландшафтних комплексів; складність прогнозування зумовлена нерівномірністю антропогенних «поштовхів»; необхідною складовою прогнозування є виокремлення територіальних структур, особливостей їх розвитку у майбутньому; необхідність складання прогнозних ландшафтознавчих карт; прогноз має бути «жорстким», детальним і максимально точним. Антропогенно-ландшафтознавчий прогноз неможливо розробляти без взаємозв'язку з іншими видами прогнозів: загальноландшафтознавчим, географічним, при цьому мати на увазі, що часто прогнозування суттєво полегшується наявністю галузевих або загальногосподарських прогнозів розвитку окремих регіонів. Зазначено, що розвиток антропогенно-ландшафтознавчого прогнозування є значимим як для розвитку теорії антропогенного ландшафтознавства, так і практики.

Ключові слова: антропогенний ландшафт, антропогенно-ландшафтознавчий прогноз, регіон, розвиток, проблема, майбутнє.

Денисик Г.И. Антропогенно-ландшафтный прогноз. Рассмотрена проблема развития антропогенно-ландшафтного прогнозирования, указано, что его специфика в предвидении будущих изменений не отдельных геокомпонентов или природных условий, а «образа» уже имеющихся ландшафтных комплексов, особенно зарождения и становления новых, на данный момент отсутствующих. Обосновано, что в процессе разработки антропогенно-ландшафтных прогнозов необходимо учитывать следующее: антропогенное воздействие на природу не ограничивается только созданием инженерного сооружения и влияние его на прилегающие ландшафты осуществляется не выборочно, а комплексно; обязательным является учет специфики парагенетические ландшафтных комплексов; сложность прогнозирования обусловлена неравномерностью антропогенных «толчков»; необходимой составляющей прогнозирования является выделение территориальных структур и особенностей их развития в будущем; необходимость составления прогнозных ландшафтных карт; прогноз должен быть «жестким», детальным и максимально точным; антропогенно-ландшафтный прогноз невозможно разрабатывать без взаимосвязи с другими видами прогнозов: ландшафтным, географическим, при этом иметь ввиду, что часто прогнозирование существенно облегчается наличием отраслевых или общехозяйственных прогнозов развития отдельных регионов. Отмечено, что развитие антропогенно-ландшафтного прогнозирования является значимым как для развития теории антропогенного ландшафтоведения, так и практики.

Ключевые слова: антропогенный ландшафт, антропогенно-ландшафтный прогноз, регион, развитие, проблема, будущее.

Denysyk G.S. Anthropogenic-landscape prediction. The problem of anthropogenic-landscape prediction indicated that its specificity in predicting future change than individual geocomponents or environmental conditions, and the «image» of existing landscapes, especially the emergence and establishment of new, currently missing. Proved that the development of anthropogenic-landscape example, should be considered a human impact on nature is not limited to the creation of engineering construction and its impact on the surrounding landscape not carried out selectively and in general; it is obligatory to take account of specific paragenetic landscape complexes; difficulty of predicting the

unevenness is caused by anthropogenic «shocks»; A necessary component of the prediction is separation territorial structure characteristics of their development in the future; landscape be compiled forecast maps; the prediction must be «hard», the most detailed and accurate. Anthropogenic-landscape prediction cannot develop without the relationship with other types of bets: general knowledge of the landscape, geographical, keep in mind that forecasting is often made easier by the presence, general or sectoral prediction for individual regions. It is noted that the development of anthropogenic-landscape prediction is significant for the development of the theory of anthropogenic landscape and practices.

Key words: anthropogenic landscape, anthropogenic-landscape prediction, region, development, problem, future.

Наявність проблеми. Прогноз у будь-якій науці завжди був, є і буде своєрідною проблемою. Своєрідною тому, що прогнозуючи розвиток тих чи інших природних і суспільних явищ, наперед знаємо, що вони можуть відбутися, а можливо й ні. Перейти співвідношення 50*50 на користь більшої реальності прогнозу, допомагає його наукове обґрунтування. Однак, не всі науки приділяють належну увагу розвитку прогнозу, навіть вузькоспеціалізованому. Звідси й загальний прогноз розвитку природи або суспільства (природно-соціальний прогноз), який за логікою речей має базуватися на галузевих, теж занедбаний. Безперечно, що прогнозування процес складний і не завжди вдячний. Невдалий прогноз – найлегше піддається нищівній критиці. Згадайте прогнози погоди. І що цікаво – це роблять всі. Можливо, це одна з причин, яка не стимулює розвиток як загального, так і галузевих прогнозів. Нема й випадків, щоб розробка прогнозів фінансувалась державою, або зацікавленими установами. Усі визнають, що прогнози необхідні, однак у підтримці розвитку прогнозування в Україні, навіть на початку ХХІ століття, мало хто зацікавлений. Ні окрема людина, ні будь-яке суспільство не може нормально розвиватися без науково обґрунтованого прогнозу майбутнього. Інакше це буде стихійний розвиток. Проблема прогнозування розвитку на будь-якому рівні, була, є і буде актуальною, особливо це стосується сучасного ландшафтно і екологічно дестабілізованого середовища.

Аналіз опублікованих праць. У другій половині ХХ століття галузевих прогнозів (змін клімату, гідрологічних, розвитку економіки, частково негативних і суспільних явищ), було розроблено не мало. Комплексних – одиниці. Здебільшого ці прогнози розробляли радянські науковці й Україну вони зачіпали лише частково. Немає цікавих прогнозів розвитку географії після набуття Україною незалежності. Відома лише одна спроба прогнозувати розвиток комплексних природничих досліджень в Україні [2]. Окремі з прогнозованих напрямів розвиваються успішно [4]. Прогнозів розвитку ландшафтознавства в Україні немає. У зв'язку з активним розвитком антропогенного ландшафтознавства, частково розглядаються окремі питання функціонування у майбутньому антропогенних ландшафтів, їх взаємодії з прилеглими ландшафтними комплексами [3], а також обґрунтовуються нові напрями розвитку антропогенного ландшафтознавства [5].

Мета дослідження – розглянути наявні складності й можливості розвитку антропогенного ландшафтознавчого прогнозу, обґрунтувати його значимість у подальшому функціонуванні не лише антропогенного, але й загального ландшафтознавства.

Результати дослідження. Явно недостатня увага до розвитку прогнозування, зокрема й ландшафтознавчого, призвела до того, що на початку ХХІ ст. чітко прослідковується поєднання малого досвіду в антропогенно-ландшафтознавчому прогнозуванні слабкою розробкою його теорії. У загальній формі питання теорії антропогенного-ландшафтознавчого прогнозу частково розглянуті у публікації зарубіжних вчених: Ж. Дорста (1968), Р. Мозера (1971), П. Дювіньо і М. Танга (1968), К. Уоллворка (1979), В.С. Преображенського (1967), Л.Ф. Куніцина та Л.І. Мухіної

(1969), Ф.М. Мількова (1973), В.І. Федотова (1985), О.В. Бережного (2004) та ін. В Україні, як уже зазначалось, питання розвитку не лише антропогенно-ландшафтознавчого, але й ландшафтознавчого загалом прогнозу не розглядались навіть у працях визнаних сучасних теоретиків цієї науки В.М. Пашенка (1993), М.Д. Гродзинського (2005), В.М. Петліна (2006), Ю.Г. Тютюнника (2010) та ін.

У працях зарубіжних вчених, антропогенно-ландшафтознавчий проноз, крім Ф.М. Мількова, розглядається як одна із складових взаємодії системи: інженерна споруда – ландшафтні комплекси. Загалом, це близько до реалій, однак не зовсім відповідає істині. Антропогенно-ландшафтознавче прогнозування має врахувати таке:

- антропогенний вплив на природу не обмежується лише створенням інженерної споруди. Будь-яка інженерна споруда призводить до формування складного антропогенного ландшафтного комплексу: дамба – водного (водосховища, ставка), дорога – дорожнього, завод – промислового і т. п. Однак, неможливо у процесі прогнозування вважати інженерними спорудами занедбані або спущені ставки, покинуті кар'єри, а тим більше лісокультурні або польові ландшафти;

- вплив інженерної споруди, як і діяльності людини загалом, здійснюється на прилеглі ландшафтні комплекси не вибірково, а загалом. При цьому у процесі прогнозування необхідно враховувати, що ландшафтні комплекси, зокрема й антропогенного походження, відрізняються один від одного не лише таксономічним рангом, але й належністю до різних категорій: регіональних, типологічних і парагенетичних. Кожна із названих категорій має свою власну систему таксономічних структур. Без їх врахування антропогенно-ландшафтознавчий прогноз буде частковим, а значить і не повністю об'єктивним;

- у процесі антропогенно-ландшафтознавчого прогнозування обов'язковим є врахування специфіки функціонування парагенетичних ландшафтних комплексів, що являють собою систему просторово-суміжних, генетично взаємопов'язаних регіональних або типологічних ландшафтних структур. Розробляючи прогноз розвитку дельти Дунаю, Дністра або Дніпра, необхідно враховувати не лише господарську діяльність людини у межах дельти, але і прилеглих територіях та басейнах цих річок загалом. Зокрема, повна зарегульованість Дніпра водосховищами призвела до того, що з другої половини ХХ ст. розпочався антропогенний етап формування дніпровської дельти і вона суттєво відрізняється від дельти Дніпра першої половини ХХ ст.;

- складність антропогенно-ландшафтознавчого прогнозування зумовлена тим, що антропогенні «поштовхи», хвилі, розповсюджуються у ландшафті не лінійно, не з однаковою силою і швидкістю на різних його ділянках. Це пояснюється неоднорідністю як окремих ландшафтних комплексів, так ландшафтної сфери загалом де тісно взаємодіють і доповнюють один одного ландшафтні комплекси неоднакового таксономічного рангу і різних категорій [8];

- необхідною складовою розробки прогнозу розвитку антропогенних ландшафтів будь-якої території є виокремлення відповідних районів з рівномірним або нестабільним функціонуванням у майбутньому, проявом бажаних або небажаних процесів тощо. Однак, звертаємо увагу на те, що за минулі 20-25 років широко почали запроваджувати різноманітні види «прикладного», «конструктивного», «галузевого» районування, які зовсім не пов'язані й не враховують схему «загальнонаукового» фізико-географічного районування. Замість користі такі не завжди обґрунтовані види «прикладного» районування завдають шкоди фізико-географічному (ландшафтному) районуванню, а саме: а) дають привід для сумнівів у об'єктивності наявних фізико-географічних

районів; б) не дають можливості порівняти ступінь антропогенної трансформації окремих регіональних структур, а без цього будь-який прогноз буде нереальним;

– обов'язковим для антропогенно-ландшафтознавчого прогнозу є розробка прогнозних ландшафтних карт, що відображають майбутні зміни у ландшафтних комплексах під впливом антропогенного чинника. Зміни ландшафтних комплексів можуть бути різного виду: поява неоландшафтів, що формуються упродовж незначного часу, здебільшого на рівні урочищ, ділянок і конкретних місцевостей; видова трансформація, що охоплює ландшафти різного масштабу – від конкретних урочищ до природних країн і зон (як приклад – заміна лісостепу – лісополем); зміна структури наявних ландшафтних комплексів під впливом різноманітних похідних процесів і явищ (як приклад – зниження рівня ґрунтових вод у процесі розробки корисних копалин). Основою прогнозної карти у будь-яких випадках є чітко обґрунтована структура сучасних ландшафтних комплексів. Лише у порівнянні з нею можна виявити масштаб і глибину майбутніх змін. Одна із спроб створення прогнозної ландшафтно-карти лісополя Правобережної України представлена на рис. 1;

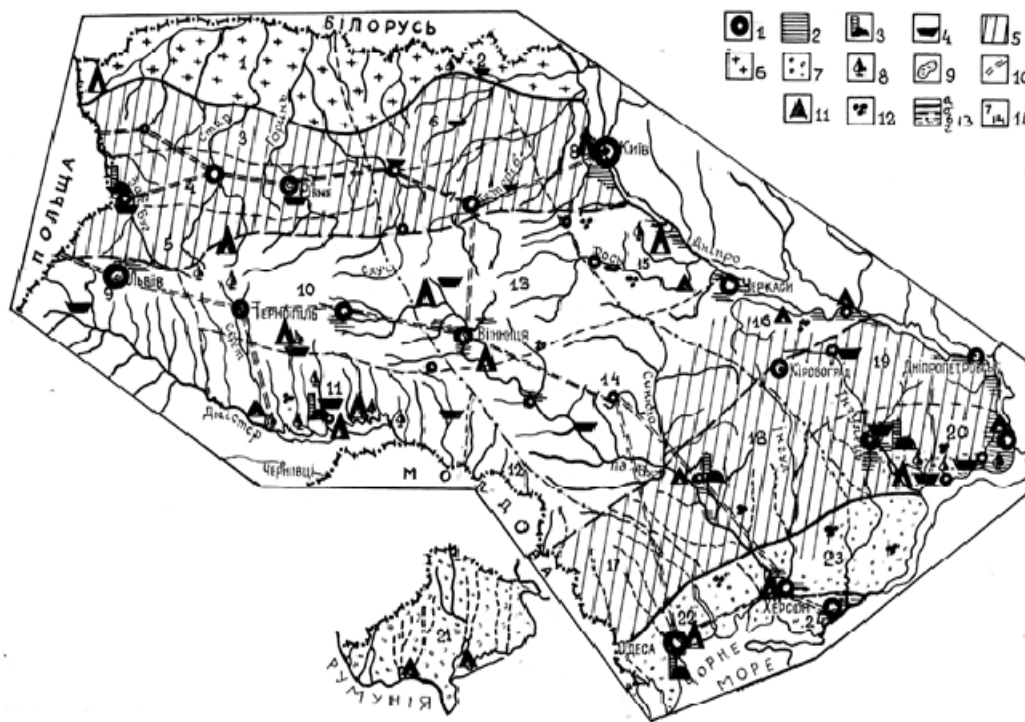

Рис. 1. Прогнозна (наступні 5-10 років) ландшафтна карта лісополя Правобережної України

1 – території появи або розширення наявних площ міських ландшафтів; 2 – корінні зміни сучасних ландшафтних комплексів у процесі розбудови дачних масивів; 3 – повна перебудова ландшафтних комплексів під впливом промисловості; 4 – ділянки формування нових або розширення площ наявних кар'єрно-відвальних комплексів; 5 – регіони зменшення площ польових і збільшення лучно-пасовищних та лісокультурних ландшафтів; 6 – райони зміни ландшафтних комплексів пов'язаних з процесами осушення; 7 – перебудова ландшафтних комплексів зумовлена нераціональним використанням зрошувальних систем; 8 – райони можливого збільшення площ лісокультур; 9 – райони перебудови водних антропогенних ландшафтів; 10 – зміни ландшафтних комплексів під впливом дорожнього будівництва; 11 – райони розбудови рекреаційних ландшафтів; 12 – території у межах яких можливе знищення бelligеративних ландшафтних комплексів. Межі антропогенних: 13 – зон, 14 – підзон, 15 – країв, 16 – районів, 17 – індекси районів за [3].

– антропогенно-ландшафтознавчий прогноз має бути, жорстким, максимально детальним і точним. Серед окремих географів панує думка, що прогноз таким не має бути: «Чим більше він буде гнучкий і багатоваріантний, тим більше буде наближатися до істини» [6, с. 8]. До певної міри це справедливо стосовно прогнозу розвитку натуральних ландшафтних комплексів і частково може бути виправданий нашими неповними знаннями механізмів їх функціонування. Такий підхід до прогнозування варто розглядати як спробу зробити перевагою основний недолік прогнозу – його приблизність. Якщо врахувати вже наявні негативні наслідки впливу людини на ландшафти та їх розвиток (не виключається й катастрофічний) у майбутньому, «гнучкість» й особливо, багатоваріантність антропогенно-ландшафтознавчого прогнозу варто розглядати як його основний недолік, неминуче зло. Антропогенно-ландшафтознавчий прогноз має бути точним, «жорстким», лише тоді він буде відповідати реаліям майбутнього;

– антропогенно-ландшафтознавчий прогноз не варто розробляти без взаємозв'язку з іншими видами прогнозів. Він також складова більш загальних ландшафтознавчого і природничо-географічного прогнозів (рис. 2);

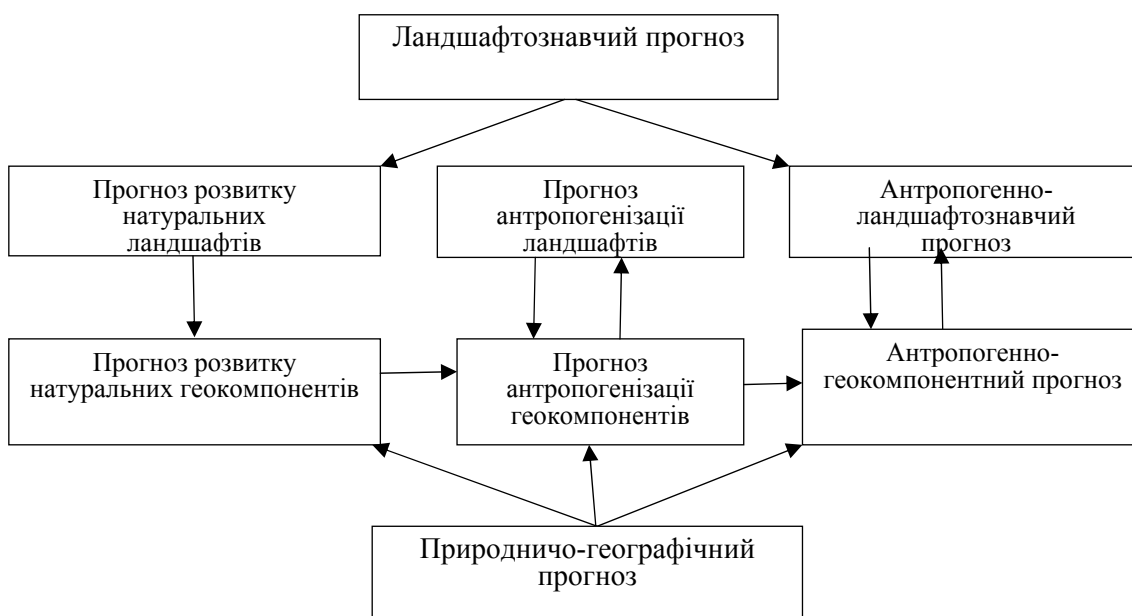

Рис. 2. Антропогенно-ландшафтознавчий прогноз у структурі ландшафтознавчого і природничо-географічного прогнозів

– ландшафтознавчий прогноз враховує закономірності розвитку ландшафтних комплексів, аналізуючи чинники, що зумовлюють їх безперервні зміни. Серед цих чинників виокремлюють чотири головних: тектогенний, кліматогенний, біогенний та антропогенний [8]. Вони завжди діють одночасно, однак у кожному конкретному випадку можна знайти основний. У сучасних умовах частіше у ролі такого чинника розвитку ландшафтних комплексів України виступає антропогенний;

– часто антропогенно-ландшафтознавче прогнозування полегшується наявними прогнозами розвитку окремих галузей та господарства регіону загалом. Це дає можливість попередньо визначити райони розвитку тих чи інших антропогенних ландшафтних комплексів і відобразити їх на прогнозних ландшафтознавчих картах. Загалом, специфіка як ландшафтознавчого, так і антропогенно-ландшафтознавчого

прогнозу заключається у передбаченні майбутніх змін не окремих геокомпонентів або природних умов, а «образу» уже наявних ландшафтних комплексів, особливо зародження і становлення нових, на цей час відсутніх.

Висновок. Розробка ландшафтознавчих прогнозів процес складний. Особливо це стосується антропогенно-ландшафтознавчих прогнозів в основі яких врахування двох складних, тісно взаємопов'язаних, однак часто незалежних один від одного, чинників – натурального і антропогенного. Можливо саме цим й поки що невимогливіми запитами практики зумовлений слабкий розвиток як загально ландшафтознавчого, так і антропогенно-ландшафтознавчого прогнозів в Україні. Разом з тим, такі прогнози потрібні. Ми лише тоді починаємо розуміти необхідність прогнозування нашого майбутнього, зокрема й змін у ньому ландшафтів, коли починаємо «відчувати» у якому нестабільному, екологічно незбалансованому середовищі будемо, або не зможемо жити. Безперечно, що ідеальних прогнозів не буває. Однак, при достатній розробці теоретичних основ і методики прогнозування, наявності необхідних даних, будь-який прогноз, зокрема й антропогенно-ландшафтознавчий, буде реальним і значно покращить розуміння нами майбутнього.

Література

1. Аношко В.С. Основы географического прогнозирования / В.С. Аношко, А.М. Трофимов, В.М. Широков. – М.: Наука, 1987. – 214 с.
2. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1997. – 298 с.
3. Денисик Г.І. Лісополе України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Теза, 2001. – 284 с.
4. Денисик Г.І. Прогнозування розвитку природничої географії та ландшафтознавства / Г.І. Денисик // Фізич. географія та геоморфологія. – К.: Обрії, 2008. – С. 19-22.
5. Денисик Г.І. Антропогенне ландшафтознавство у першій половині ХХІ століття / Г.І. Денисик // Наук. записки ВДПУ. Серія: географія. – Вінниця, 2013. – Вип. 25. – с. 7-12.
6. Звонкова Т.В. Проблемы долгосрочного географического прогноза / Т.В. Звонкова, Ю.Г. Саушкин // Вестник МГУ. Серия: география. – Москва, 1968. – № 4. – С. 11-17.
7. Звонкова Т.В. Географическое прогнозирование / Т.В. Звонкова. – М.: Мысль, 1987. – 167 с.
8. Мильков Ф.Н. К проблеме развития современных ландшафтных комплексов / Ф.Н. Мильков // Известия ВГО, 1964. – Т. 46. – Вып. 1. – С. 15-21.
9. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафты. Очерки антропогенного ландшафтоведения / Ф.Н. Мильков. – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
1. Anoshko V. S. Osnovy heohraficheskoho prohnnozirovania / V. S. Anoshko, A. M. Trofimov, V. M. Sharikov. – M.: Nauka, 1987. – 214 s.
2. Denysyk G.I. Antropohenni landshafty Pravoberezhnoi Ukrainy / G.I. Denysyk. – Vinnitsa: Arbat, 1997. – 298 s.
3. Denysyk G.I. Lisopole ukrainy / G.I. Denysyk. – Vinnitsa: Teza, 2001. – 284 s.
4. Denysyk G.I. Prohnozuvannia rozvytku pryrodnychoi geografii / G.I. Denysyk. – K.: Obrii, 2008. – S. 19-22.
5. Denysyk G.I. Antropohenni landshafty u pershii polovini XXI st. / G.I. Denysyk // Nauk. Zapiski VDP. Seriiia geografiia. – Vinnitsa, 2013. – S. 7-12.
6. Zvonkova T.V. Problemy dolhostrochnoho heohraficheskoho prohnoza / T.V. Zvonkova. – M., 1968. – №4. – S. 11-17.
7. Zvonkova T.V. Heohraficheskoe prohnnozirovanie / T.V. Zvonkova. – M., 1987. – 167 s.
8. Milkov F.N. K problem razvitiia sovremennyh landshaftnyh kompleksov / F.N. Milkov // Izvestiia VHO, 1964. – T. 46. – Vyp. 1. – S. 15-21.
9. Milkov F.N. Chelovek i landshafty / F.N. Milkov. – M.: Mysl, 1973. – 222 s.

Подано до редакції 09.09.2015

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик

УДК 911.3

Война І.М.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Висотна диференціація та ландшафтне різноманіття Вінницької області

У статті висвітлено теоретико-методологічні основи дослідження висотної диференціації та різноманіття антропогенних ландшафтів Вінницької області. Досліджені чинники впливу висотної диференціації на ландшафтне різноманіття. Виявлено закономірність розподілу антропогенних ландшафтів за висотно-ландшафтними рівнями та типами місцевостей, зв'язок ландшафтного різноманіття з явищем висотної диференціації. Проаналізовані зміни висотної диференціації та різноманіття натуральних ландшафтів на локальному рівні в зв'язку з формуванням антропогенних ландшафтних комплексів. Виділено висотні мікросмути, які найбільш повно характеризують явище висотної диференціації антропогенних ландшафтних комплексів на локальному рівні. Досліджена висотна диференціація ландшафтних комплексів різних ієрархічних рангів та описана методика обрахунку показників топологічного і хорологічного ландшафтного різноманіття на натурних ділянках. Виявлено, що показники сучасного ландшафтного різноманіття суттєво переважають показники відновлених натуральних ландшафтних комплексів. Описані заходи щодо оптимізації та раціонального використання антропогенних ландшафтів з врахуванням їх висотної диференціації та різноманіття Вінницької області.

Ключові слова: антропогенні ландшафти, висотна диференціація, висотно-ландшафтні рівні, типи місцевостей, мікросмути, ландшафтне різноманіття.

Война И.Н. Высотная дифференциация и разнообразие антропогенных ландшафтов Винницкой области. В статье освещены теоретико-методологические основы исследования высотной дифференциации и разнообразия антропогенных ландшафтов Винницкой области. Исследованы факторы влияния высотной дифференциации на ландшафтное разнообразие. Выявлена закономерность распределения антропогенных ландшафтов по высотно-ландшафтным уровням и типам местностей, связь ландшафтного разнообразия с явлением высотной дифференциации. Проанализированы изменения высотной дифференциации и разнообразия натуральных ландшафтов на локальном уровне в связи с формированием антропогенных ландшафтных комплексов. Выделены высотные микрополосы, которые наиболее характеризуют явление высотной дифференциации антропогенных ландшафтных комплексов на ландшафтном уровне. Исследована высотная дифференциация ландшафтных комплексов разных иерархических рангов и описана методика расчета показателей топологического и хорологического ландшафтного разнообразия на ключевых участках. Выявлено, что показатели современного ландшафтного разнообразия существенно преобладают показатели восстановленных натуральных ландшафтных комплексов. Определены основные проблемы в различных системах природопользования, разработаны мероприятия по оптимизации и рациональному использованию антропогенных ландшафтов с учётом их высотной дифференциации и ландшафтного разнообразия.

Ключевые слова: антропогенные ландшафты, высотная дифференциация, высотно-ландшафтные уровни, типы местностей, микрополосы, ландшафтное разнообразие.

Voyna I.N. High-rise differentiation and a variety of anthropogenic landscapes Vinnytsia region. In the article teoretiko-methodological bases of research of high-rise differentiation and a variety of anthropogenic landscape complexes of Vinnitsa region are added and improved. The regularity of distribution of anthropogenic landscapes on high-rise -landscape levels and types of districts, communication of landscape variety with the phenomenon of high-rise differentiation are displayed. Comparison of the modern and restored maps of natural plots sites has given the chance to analyse, the high-rise differentiation and variety at local level with occurrence of anthropogenic landscape complexes has how much changed. The quantity of landscape complexes of different hierarchical ranks is counted up and indicators topological and chorological landscape variety on natural plots sites are calculated. It is revealed that indicators of modern landscape variety essentially prevail over indicators of the restored natural landscape complexes. There are some recommendations concerning struggle against negative

consequences of irrational high-rise distribution of anthropogenic landscapes, possibilities of rational use and protection.

Keywords: anthropogenic landscapes, high-rise differentiation, high-rise landscape levels, types of districts, microstrips, landscape variety.

Наявність проблеми. Горизонтальна і вертикальна диференціація антропогенних ландшафтів рівнин досліджується недавно, але вже частково пізнані. Висотній диференціації антропогенних ландшафтів не приділяється належної уваги, а відповідно, нею нехтують як при характеристиці власне антропогенних ландшафтних комплексів, так і ландшафтів окремих регіонів, а також при їх господарському освоєнні, розробці схем раціонального природокористування, охорони природи тощо.

Аналіз попередніх досліджень. Уявлення про висотну диференціацію природи формувалось ще з античних часів. Так, Феофраст (370-285 рр. до н.е.) вперше на прикладі гірських місцевостей виявив залежність рослинного покриву, ґрунтів та зволоження від висоти [3]. М.В. Ломоносов розвивав вчення про вертикальні зміни температури на земній кулі.

Зміну рослинного покриву залежно від висоти місцевостей вивчали К. Гезнер, К. Менцель, Ж. Турнефор, А. Галлер. Пізніше А. Гумбольдт узагальнив відомі знання про висотну диференціацію природних компонентів, але вони охоплювали лише клімат та біоту. Численні відомості про зв'язок ландшафтних комплексів з висотою місцевості є у працях Г. Скау, Е.О. Еверсмана, В.В. Докучаєва, Г. Фон-Кледена, А.М. Краснова, Г.І. Танфільєва, А. Зупаня, Г.М. Висоцького.

Після обґрунтування у 1947 р. явища висотної диференціації на Руській рівнині Ф.М. Мільковим [4, 5], розпочались ландшафтознавчі дослідження висотно-ландшафтних комплексів низовин та височин. Висотно-ландшафтні рівні розглянуті у працях А.А. Чибільова, Г.А. Белосельської, Н.І. Ахтирцевої, А.Г. Ісаченка, О.М. Маринича і П.Г. Шищенка; типи місцевостей та їх структурні геокомпоненти – у працях К.І. Геренчука, К.О. Дроздова, О.В. Бережного, Г.І. Денисика. Висотну диференціацію природних компонентів та ландшафтних комплексів рівнин загалом та рівнинної частини України зокрема вивчали М.І. Щербань, Г.І. Денисик, А.Ю. Корнус, Л.М. Кирилюк, О.П. Чиж. Було також встановлено, що висотна диференціація зумовлює збільшення ландшафтного різноманіття.

Мета дослідження – виявлення взаємозалежності та взаємозв'язків між ландшафтним різноманіттям і висотною диференціацією антропогенних ландшафтів Вінницької області для цілей їхнього раціонального використання.

Результати дослідження. Поряд з поняттям “вертикальна диференціація” наявне поняття “висотна диференціація”, які не є тотожними. Термін “висотна диференціація” за Г.І.Денисиком [2], “...об'єднує в собі як властивості вертикальної, так і горизонтальної диференціації природних компонентів і ландшафтних комплексів”.

Висотна диференціація ландшафтних комплексів будь-якої території проявляється в наявності висотно-ландшафтних комплексів. Їх формування пов'язане з перепадами висот на земній поверхні, які зумовлюють виникнення денудаційно-аккумулятивних процесів. Ці процеси сприяють концентрації, розподілу та диференціації речовини на різних висотно-ландшафтних рівнях, а також міграції речовини з вищого висотно-ландшафтного рівня на нижчий. Денудаційно-аккумулятивні процеси, з одного боку, самі формують усю

різноманітність структур висотно-ландшафтних комплексів, а з другого – здійснюють локальні внутрішньорівневі переміщення речовини та енергії.

Територія Вінницької області (26,5 тис. кв. км.) достатньо репрезентативна для дослідження як висотної диференціації, так і різноманіття антропогенних ландшафтів. Їх пізнанню сприяє розташування Вінницької області в межах двох височин – Подільської і Придніпровської, почленованих численними й глибокими річковими долинами. Неоднорідність рельєфу дає можливість детально дослідити висотно-ландшафтні структури та зробити достовірні висновки щодо формування у їх межах різноманіття антропогенних ландшафтних комплексів, а також реально використати напрацювання для цілей поліпшення структури сучасних ландшафтів з метою їх раціонального використання.

Кожен висотно-ландшафтний комплекс утворювався впродовж значного часу під впливом ендо- та екзогенних чинників: літолого-геоморфологічних, кліматичних, гідрологічних, біогенних та антропогенних. Ці ж чинники впливають і на сучасну висотну диференціацію ландшафтних комплексів.

Явище висотної диференціації антропогенних ландшафтів тісно пов'язане з їхнім різноманіттям, дослідження якого є відносно новим у ландшафтознавстві. Пізнання різноманіття антропогенних ландшафтів передбачає виявлення ландшафтних комплексів різних ієрархічних рівнів на будь-якій території з науковою, навчальною та господарською метою, а також є необхідним для рекомендацій щодо їхнього використання для різних господарських потреб, туризму і рекреації, створення об'єктів заповідного фонду.

У наших дослідженнях при обрахуванні ландшафтного різноманіття в межах різних типів місцевостей застосовувались формули М.Д. Гродзинського [1]:

$$TD = m / S, \quad CD_1 = S / N, \quad CD_2 = N / S,$$

де m – число видів ландшафтів; N – число контурів ландшафтів, S – площа території, що досліджується; TD – показники типологічної різноманітності ландшафтів; CD_1 , CD_2 – показники хорологічної різноманітності; CD_1 – середня площа одного контуру ЛК; CD_2 – число контурів ЛК на одиницю площі.

При дослідженні висотно-ландшафтних комплексів Вінницької області виявлено що в ієрархічному ряді найбільшою структурою у висотній диференціації є висотно-ландшафтна ступінь, що складається із окремих рівнів, які виокремлюються за абсолютними висотами, геолого-геоморфологічною будовою, глибиною залягання підземних вод, однорідністю ґрунтового покриття, мікроклімату та направленістю ландшафтоутворюючих процесів.

Висотно-ландшафтні рівні включають в себе певні типи місцевостей, які складаються з висотно-ландшафтних мікросмуг – ділянок, що відрізняються швидкістю перебігу денудаційно-аккумулятивних процесів на локальному рівні. Висотно-ландшафтні рівні в межах Вінницької області просторово поширені неоднаково (рис. 1).

Нижній акумулятивний висотно-ландшафтний рівень Вінницької області має абсолютні висоти від 70 м у Придністер'ї до 250 м на Побужжі і включає в себе заплавні та надзаплатно-терасові типи місцевостей. У геолого-геоморфологічному відношенні нижній рівень являє собою область акумуляції пухких новітніх відкладів. Річкова мережа врізана слабо, балок і нових ярів мало. Глибина місцевих базисів ерозії на нижньому рівні не перевищує 25-50 м.

Середній, або типовий висотно-ландшафтний рівень, займає найбільшу площу території області і має абсолютні висоти 250-300 м. Він охоплює високі

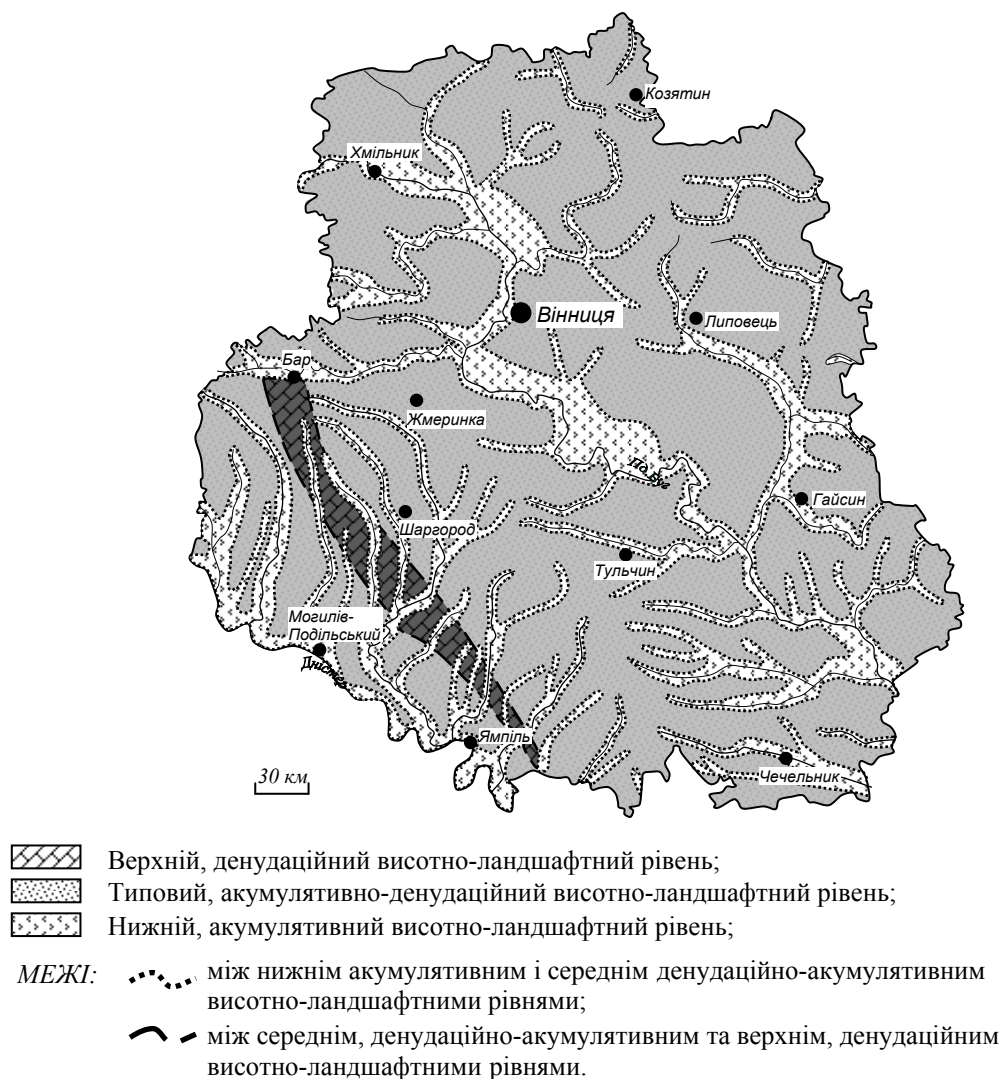

Рис. 1. Висотно-ландшафтні рівні території Вінницької області

тераси Придністер'я та Середнього Побужжя, а також плакорний та міжрічково-недренований типи місцевостей. Рельєф цього рівня хвилястий, неглибоко розчленований. Глибина місцевих базисів ерозії коливається у межах 50-80 м. Середній рівень займає найбільш припідняті ділянки межиріч Подільської і Придніпровської височин. Плакорні місцевості Подільської височини – це ерозійно-акумулятивні сильнохвилясті рівнини. На Придніпровській височині плакори представлені височинними, хвилястими, без чітких ознак ерозії (у північній частині) та підвищеними, сильно розчленованими (у східній частині височини, у межиріччі Південного Бугу та Собу) рівнинами.

Верхній денудаційний висотно-ландшафтний рівень займає висоти понад 300 м. Це область зносу та глибокого ерозійного розчленовування. Глибина місцевих базисів ерозії зростає до 100-150 м. Денудаційний висотно-ландшафтний рівень у Вінницькій області представлений *товтровим типом місцевостей*, що охоплює рифові гряди Мурафських товтр. Типовими тут є урочища товтрових горбів висотою 5-12 м, з вершинами-останцями, що утворились у процесі тривалої денудаційної та ерозійної діяльності.

Заміна натуральних ландшафтів антропогенними призводить до формування нових антропогенних типів місцевостей з характерним набором урочищ та яскраво вираженою їх висотною диференціацією. Антропогенні типи місцевостей накладені на натуральні або формуються шляхом їх техногенної трансформації.

На локальному рівні висотна диференціація та різноманіття антропогенних ландшафтів мають певні особливості. Для міських селитебних ландшафтів у межах заплавного типу місцевостей характерні водно-рекреаційний, садово-парковий, дорожній, селитебний малоповерховий, для надзапавно-терасового – малоповерховий і багатоповерховий типи ландшафту. На схиловому типі місцевостей переважають малоповерховий, садово-парковий, дорожній, на плакорах – багатоповерховий типи міських ландшафтів (Вінниця, Жмеринка, Козятин, Немирів, Шаргород, Тульчин, Погребище).

Висотна диференціація урочищ міських ландшафтів виявляється не лише у належності до висотно-ландшафтних рівнів та типів місцевостей, а й у їх вертикальній структурі. Висотні забудови і підземні комунікації створюють тут своєрідний “міський рельєф”, в результаті чого підвищується температура повітря, збільшується кількість атмосферних опадів та поверхневий стік, забруднюються водойми і ґрунти.

У сільських селитебних ландшафтах належність до типу місцевостей значною мірою визначає структуру поселення: співвідношення і просторове розміщення дворів та інших забудов, городів, садів, вулиць, доріг.

Сільськогосподарські ландшафти в межах Вінницької області є фоновими. У заплавах річок Вінницької області характерними урочищами є лучно-пасовищні, рідше польові сільськогосподарські. В надзапавно-терасових місцевостях Побужжя панує польовий тип ландшафтів з посівами озимої пшениці, цукрового буряка, картоплі, гречки, кукурудзи. У Вінницькому Придністер’ї нижні тераси з теплим кліматом і чорноземними ґрунтами сприяють формуванню садових ландшафтів з вимогливими до тепла культурами, такими, як виноград, абрикоси, персики, баштанних культур: баклажанів, кавунів, динь, а також ряду ефірно-олійних рослин, тютюну. На схилах і плакорах розташовані, переважно, польові ландшафти; виняток становлять круті схили, які зайняті лучно-пасовищними ландшафтами. На схилах з польовими ландшафтами інтенсивно розвиваються ерозійні процеси, особливо там, де поширені сірі та ясно-сірі лісові ґрунти. На верхньому висотно-ландшафтному рівні переважають лучно-пасовищні ландшафти. Однак, часто круті схили розорюються, що значно активізує ерозійні процеси.

Висотна диференціація лісових антропогенних ландшафтів дещо спрощена. У їх структурі переважають похідні грабові або дубово-грабові ліси. Типовими ландшафтними комплексами заплавних місцевостей великих і середніх річок є антропогенні лісові урочища чорновільшняків та верб на зволжених або заболочених ґрунтах. Крім вологолюбних порід дерев у заплавних місцевостях Вінницької області поширені урочища заплавних лісів з дуба звичайного (*Q. robur* L.), ясена звичайного (*F. excelsior* L.), осокора (*Populus nigra* L.). Для надзапавно-терасового типу місцевостей (нижні тераси долин річок Вінницької області), особливо Побужжя, найбільш характерними є дубово-соснові ліси на дерново-підзолистих піщаних ґрунтах. Хвойні породи дерев – сосна (*Pinus*) і ялина (*Picea Dietr*) – трапляються виключно в насадженнях. Переважаючим типом лісових антропогенних урочищ схилового і плакорного типів місцевостей є діброви на

лесових поверхнях з сірими лісовими ґрунтами, які зазвичай приурочені до високих нагірних правих берегів річок. Лісистість товтрового типу місцевостей незначна і становить 8-10% території. Тут домінують урочища дубових і дубово-грабових лісів на сірих лісових ґрунтах.

Внаслідок видобутку корисних копалин утворюються антропогенні типи місцевостей, характерні лише для гірничопромислових ландшафтів. Загалом, у межах гірничо-промислових розробок виділяються висотно-ландшафтні мікросмути, аналогічні натуральним: верхня – денудаційна, середня – акумулятивно-денудаційна, нижня – акумулятивна. Верхня мікросмуга гірничопромислових типів місцевостей представлена урочищами верхніх схилів териконів, урочищами відвалів та насипів розкритих порід, де активно відбуваються процеси денудації. Середня мікросмуга представлена урочищами схилів кар’єрів та відвалів, на яких відбувається переміщення речовини вниз схилом. Нижні мікросмути – це ділянки, де нагромаджується речовина: днища кар’єрів, озера, що виникають у кар’єрах тощо.

За належністю водних антропогенних ландшафтів до певного типу місцевостей визначаються їхні розміри і морфологія, інтенсивність замулення, характер заростання водойм. На нижньому висотно-ландшафтному рівні, в межах заплавної типу місцевостей, найбільшими водними антропогенними ландшафтними комплексами є водосховища, внутрішньоаквальна структура яких певною мірою залежить від особливостей попередніх ландшафтних комплексів – затоплених урочищ і фацій суходолу. У ландшафтній структурі більшості водосховищ області основним є мілководний (глибина до 5 м) тип ландшафту (Сабарівське, Сутиське, Тиврівське, Брацлавське, Глибочівське, Чернятинське, Микулинецьке). Глибоководний тип ландшафту (глибина понад 5 м) характерний для Дністерського і Ладжинського водосховищ. Крім водосховищ, для нижнього рівня характерними є також руслові та заплавні ставки.

На середньому висотно-ландшафтному рівні, у межах схилового типу місцевостей наявні так звані “каскади” ставків. Висотна диференціація урочищ у таких “каскадах” виявляється чітко, оскільки верхні ставки “каскаду” є своєрідними денудаційними ділянками, тоді як у нижніх ставках спостерігається накопичення акумулятивних відкладів.

Дорожні ландшафти на нижньому висотно-ландшафтному рівні у межах заплавної типу місцевостей представлені дорогами місцевого значення. На надзаплатно-терасовому типі місцевостей проходять автомобільні та залізничні шляхи, переважно, місцевого та регіонального значення, і лише на невеликих відрізках (Калинівка-Вінниця) це магістральні автошляхи. На середньому, типовому рівні, дорожні ландшафти схилового типу піддаються впливу ерозійних процесів, внаслідок чого руйнується дорожнє покриття, виникають тріщини, ями, просадки. У Придністер’ї з метою зручнішого розташування доріг на схилах створюються штучні тераси. Поверхні плакорів відрізняються високою стійкістю і є сприятливими для функціонування дорожніх ландшафтів. Саме до цього типу місцевостей приурочені дороги республіканського значення, автомагістралі та залізничні шляхи. Дорожні ландшафти верхнього, денудаційного рівня представлені автошляхами місцевого та регіонального значення. Дороги звивисті, характерні часті підйоми і спуски. Тут активно розвиваються ерозійні процеси, оскільки основа, на якій формуються дорожні ландшафтні комплекси, складена карбонатними породами.

На нижньому, акумулятивному висотно-ландшафтному рівні вдало поєд-

нуються усі типи рекреаційних ландшафтів. Насамперед це пов'язано з розташуванням на цьому рівні значної кількості водних об'єктів. Схили представлені “стінками”, часто розчленовані глибокими долинами приток Дністра, сприятливі для розвитку альпінізму. Лікувально-оздоровчий тип рекреаційних ландшафтів формується тут на базі лікувальних мінеральних джерел “Серебря” і “Регіна” (с. Житники Муровано-Куриловецького району). У межах “Мурафських товтр” сприятливими для організації відпочинку є група урочищ пологих схилів, покритих лісовими масивами (поблизу сіл Попівці, Івашківці). З природно-еталонних рекреаційних ландшафтів є комплексна пам'ятка природи загальнодержавного значення “Княгиня” та ботанічний заказник загальнодержавного значення “Гарячківська дача”.

Белігеративні ландшафтні комплекси наявні на всіх висотно-ландшафтних рівнях області і у межах кожного типу місцевостей. У ході дослідження виявлено, що ці ландшафтні комплекси найчастіше приурочені до надзаплавно-терасового і плакорного типу місцевостей.

Шляхом картування ландшафтних комплексів типових натурних ділянок виявлено їх доагрикультурний та сучасний стан. Порівняння сучасних та відновлених карт дало змогу проаналізувати зміни висотної диференціації та різноманіття ландшафтних комплексів під впливом селитебного освоєння.

У результаті підрахування кількості ландшафтних комплексів різних ієрархічних рангів та обрахування показників топологічного і хорологічного ландшафтного різноманіття на натурних ділянках виявлено, що показники сучасного ландшафтного різноманіття суттєво переважають показники відновлених натуральних ландшафтів. Це пов'язано, насамперед з тим, що кількість класів антропогенних ландшафтів домінує над кількістю класів натуральних ландшафтів. Поєднання антропогенних і натуральних типів місцевостей призводить до формування значного числа їх варіантів (часто недоцільних) та ландшафтних урочищ.

Оптимізація ландшафтних комплексів на нижньому висотно-ландшафтному рівні полягає у відновленні типових ландшафтних комплексів – створенні та підвищенні продуктивності лук і пасовищ, відновленні заплавних лісів. Значну увагу варто приділяти водорегулюючій функції лісу. Для заліснення берегів необхідно підібрати вологолюбні породи дерев: вільху, вербу. Завдяки залісненню берегів водоймищ не лише будуть попереджені негативні процеси, а й поліпшиться естетичний вигляд водоймищ. На надзаплавно-терасовому типі місцевостей можливе відновлення соснових та сосново-дубових лісів, які в натуральному стані тут були характерними.

Середній і верхній висотно-ландшафтні рівні характеризуються поширенням й інтенсивністю ерозійних процесів. Тут необхідно практикувати сівозміни з полями багаторічних трав, посіви просапних культур впоперек схилів, а на плакорах доцільно реконструювати лісосмуги, що дозволить краще регулювати швидкість вітру, температурний режим та запобігати лінійній ерозії. Площі розораних території бажано зменшити на 28-30%.

Для оптимізації ландшафтних комплексів техногенного походження доцільно проводити такі заходи:

- на нижньому висотно-ландшафтному рівні проектувати селитебні та дорожні ландшафти в межах надзаплавно-терасового типу місцевостей (не нижче 2-ї тераси), що дасть змогу уникнути затоплення під час повеней; відпрацьовані

торфокар'єри використовувати під риборозведення; укріплювати береги водосховищ та ставків для попередження несприятливих процесів (абразії, зсувів, обвалювання, просідання і карстових процесів);

- на середньому висотно-ландшафтному рівні можливе збільшення частки селитебних ландшафтів, прокладання доріг регіонального значення та автомагістралей (плакорний тип місцевостей); на місці гірничопромислових доцільно створювати рекреаційні ландшафти в затоплених кар'єрах; необхідно рекультивувати відвали під лісогосподарське використання;

- на верхньому висотно-ландшафтному рівні рекомендується зменшити частку гірничопромислових ландшафтів з метою збереження товтрового типу місцевостей.

Основний шлях збільшення ПЗФ (природно-заповідного фонду) Вінницької області - це вилучення оригінальних антропогенних об'єктів з народного господарства і переведення їх у ранг заповідних. Доцільно включати до єдиної системи природоохоронних об'єктів як натуральні, так і антропогенні ландшафтні комплекси враховуючи їх належність до відповідних висотних рівнів.

На нижньому акумулятивному висотно-ландшафтному рівні розміщені, переважно, гідрологічні та зоологічні природоохоронні об'єкти, які створені безпосередньо на водоймах, біля водосховищ і ставків, річок та в їх заплавах. Суттєве розширення ПЗФ тут можливе завдяки створенню регіонального ландшафтного парку "Подільське Полісся" на північний схід від Вінниці.

На типовому висотно-ландшафтному рівні збільшення ПЗФ можливе за рахунок заповідних об'єктів літолого-геоморфологічної групи. Вони формуються в процесі видобутку корисних копалин, внаслідок чого на денну поверхню виходять гірські породи, що можуть бути еталонами геологічних розрізів відповідних територій. Іншими об'єктами для розширення ПЗФ цієї ж групи є белігеративні ландшафтні комплекси. Серед них - оборонні споруди стародавніх городищ (Немирівське, Сабарівське), замки, кургани. Як оригінальні форми рельєфу відібрані окремі відвали розкривних порід, кар'єри, шахти, вапнякові та фосфоритові копальні у Вінницькому Придністер'ї.

Заповідні об'єкти дорожніх ландшафтів можуть бути представлені ділянками автодоріг (покинута автодорога біля м. Вороновиця Вінницького р-ну) та залізничних шляхів (покинута залізниця в сосновому бору на південно-західній околиці м. Турбів Липовецького р-ну), залишками злітних смуг поблизу с. Крижанівка Хмільницького та іншими.

На верхньому денудаційному висотно-ландшафтному рівні до заповідних віднесено окремі товтри, що поступово знищуються в результаті видобутку вапняків, та еталонні розрізи розробок вапняків, на прикладі яких можна детальніше вивчати геологічну будову товтрового масиву.

Висновок. Явище висотної диференціації об'єднує в собі властивості вертикальної та горизонтальної структури природних компонентів і ландшафтних комплексів та проявляється через висотно-ландшафтні рівні. Це явище характерне як для натуральних, так і для антропогенних ландшафтних комплексів, а тому дослідження висотної диференціації антропогенних ландшафтів можна проводити методами класичного і антропогенного ландшафтознавства. У межах Вінницької області виділено 3 висотно-ландшафтні рівні, серед яких техногенні ландшафтні комплекси розміщуються, переважно, на середньому (типовому) та верхньому (денудаційному) висотно-ландшафтних рівнях. Фонові, сільськогосподарські та

лісові антропогенні ландшафтні комплекси займають на нижньому рівні надзаплавно-терасові місцевості та плакорні - на середньому висотно-ландшафтному рівні.

Антропогенні ландшафтні комплекси не завжди раціонально розміщені на висотно-ландшафтних рівнях. Запропоновані шляхи оптимізації дозволять раціонально моделювати і проектувати новостворені ландшафти та гармонійно їх поєднувати з наявними.

Література

1. Гродзинський М.Д. Основи ландшафтної екології / М.Д. Гродзинський – К.: Либідь, 1993. – С. 129.
 2. Денисик Г.І. Лісополе України / Г.І. Денисик – Вінниця: Вид-во Тезис, 2001. – 284 с.
 3. Дитмар А.Б. География в античное время: / А.Б. Дитмар – М.: Мысль, 1980. – 149 с. (Очерки развития физ. геогр. идей).
 4. Мильков Ф.Н. Влияние рельефа на растительный и животный мир. (Биогеоморфологический очерк) / Ф.Н. Мильков – М., Географгиз, 1953. – 164 с.
 5. Мильков Ф.Н. О явлении вертикальной дифференциации ландшафтов на Русской равнине / Ф.Н. Мильков // Вопросы географии. – 1947.– №3. – С. 87-102.
-
1. Grodzinsky M.D. Osnovi landchsaftnoi ekology / M.D. Grodzinsky – K.: Libid, 1993. – S. 129.
 2. Denysyk G.I. Lisopole Ukraina / G.I. Denisik – Vinnitsa: Izdatel'stvo Thesis, . – 284 s.
 3. Ditmar A.B. Geografia w antitchsnoe wremja: / A.B. Ditmar – M.: Misl, 1980 – 149 s.
 4. Milkow F.N. Wlijanie reljefa na rastitelnij i dgiwotnij mir. (Biogeomorfologitshseskiy otchserk) / F.N. Milkow – M.: Geografiz, 1953. – 164 c.
 5. Milkow F.N. O jawlenii wertikalnoy differenziaczii landchsaftov na Russkoy rawnine / F.N. Milkow // Woprosi geografii. – 1947. - № 3. – S. 87-102.

Подано до редакції 26.08.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Л.М. Кирилюк

УДК 911.2:551.438.5(477.44)(043.5)

Рябоконт О.В.*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

Натурально-антропогенні ландшафти Поділля: структура, класифікація, оптимізація

Поділля – регіон стародавнього, активного та різнобічного освоєння природних ресурсів. Не завжди продумане їх господарське використання призвело до корінних змін властивостей та структури натуральних геокомпонентів і ландшафтних комплексів, формування на їх основі антропогенних. На початку XXI ст. антропогенні ландшафти займають 92-94% території Поділля. У їх структурі частка натурально-антропогенних складає від 28 до 32 відсотків, однак їх зазвичай досліджують або як власне антропогенні, або ототожнюють з натуральними, що негативно впливає на розробку заходів щодо оптимізації та раціонального використання натурально-антропогенних ландшафтів. Цим і зумовлена актуальність дослідження. На основі польових досліджень структури натурально-антропогенних ландшафтів проведено їх типологічну класифікацію з виокремленням груп: літолого-геоморфологічної, гідрологічної та біотичної. Обґрунтовано регіональні відмінності натурально-антропогенних ландшафтів, що призвели до формування регіональних і локальних ансамблів та проведено їх районування, з виділенням 3 округів, 6 областей та 13 районів. Обґрунтовано шляхи та розроблені проекти оптимізації окремих типів натурально-антропогенних ландшафтів Поділля, з метою суттєвого зменшення їх площ та значення у структурі майбутнього ландшафту Поділля.

Ключові слова: Поділля, натурально-антропогенні ландшафти, структура, класифікація, регіональні ансамблі, локальні ансамблі, районування, оптимізація.

Рябоконт О.В. Натурально-антропогенные ландшафты Подолья: структура, классификация, оптимизация. Подолье – регион древнего, активного и разностороннего освоения природных ресурсов. Не всегда продуманное их хозяйственное использование привело к коренным изменениям свойств и структуры натуральных геокомпонентов и ландшафтных комплексов, формирование на их основе антропогенных. В начале XXI века. антропогенные ландшафты занимают 92-94% территории Подолья. В их структуре часть натурально-антропогенных составляет от 28 до 32 процентов, однако их обычно исследуют или как собственно антропогенные, или отождествляют с натуральными, что негативно влияет на разработку мероприятий по оптимизации и рациональному использованию натурально-антропогенных ландшафтов. Этим и обусловлена актуальность исследования. На основе полевых исследований структуры натурально-антропогенных ландшафтов проведено их типологическую классификацию с выделением следующих групп: литолого-геоморфологической, гидрологической, биотической. Обоснованы региональные отличия, которые привели к формированию региональных и локальных ансамблей натурально-антропогенных ландшафтов, проведено их районирование с выделением 3 округов, 6 областей и 13 районов. Обоснованы пути и разработаны проекты оптимизации отдельных типов натурально-антропогенных ландшафтов Подолья, с целью существенного уменьшения их площадей и значение в структуре будущего ландшафта Подолья.

Ключевые слова: Подолье, натурально-антропогенный ландшафт, структура, классификация, региональные ансамбли, локальные ансамбли, районирование, оптимизация.

Riabokon O.V. Natural-anthropogenic Landscapes of Podillia: Structure, Classification, Optimization. It is submitted the analysis of spatial-temporary reasons of origin and development of natural-anthropogenic landscapes of separate region – Podillia. On the grounds of field researches of the structure of natural-anthropogenic landscapes it is carried out their typological classification groups such as lithologic-geomorphological (it consists of erosive ditches, ravines, denudational badlands, bare karst, dispersed sands, landslides); hydrological (it consists of natural-anthropogenic lakes, derivative bogs, lowlands); biotic (it consists of derivative forests, derivative meadows, vacant grounds, shrubbery). It is substantiated regional differences that lead to formation of regional (podilskiy, poliskiy, prydnirovskiy) and local (prydnirovskiy, tovtrovyy, vlasne podilskiy, malopoliskiy, podilskikh polis, poroskyy) ensembles of natural-anthropogenic landscapes. It is carried out the division of these ensembles into areas where it is singled out 3 regions, 6 districts and 13 zones of natural-anthropogenic landscapes. During next 10-15 years the main arrangements concerning rational natural resources using within Podillia Region should be concentrated in optimization of natural-anthropogenic landscapes. In the biotic group most attention should be paid on reconstruction of light highland oak woods and edges of forests, as well

as transformation of vacant grounds of shrubs into forest cultures. The lithologic-geomorphological group of natural-anthropogenic landscapes demands the most complicated and valuable arrangements. These arrangements are elaborated. They are efficient. The appearance of negative results of their implementation is caused by the absence of understanding of their landscape science matter and constant control of their fulfillment. The hydrological group has a special significance in formation of Podillia ecological net and its recreation development. Every type of natural anthropogenic landscape complexes of this group demands individual approach to the elaboration of projects and their optimization. It is grounded the ways and it is elaborated the projects of optimization of separate types of Podillia natural-anthropogenic landscapes for the purpose of essential decrease of their area and significance in the structure of future landscape of Podillia.

Keywords: Podillia, natural-anthropogenic landscapes, structure, classification

Наявність проблеми. Дослідження створених людиною ландшафтних комплексів, які відіграють важливу роль у сучасній структурі і функціонуванні ландшафтної сфери Землі, є актуальним як для науки, так і для народного господарства. Своєю діяльністю людина не лише створює нові – антропогенні ландшафти, але й активізує окремі види природних процесів, що стимулюють розширення ареалу раніше відсутніх антропогенних ландшафтів або появу їх там, де цих ландшафтних комплексів не було. Головна ознака сформованих таким чином антропогенних ландшафтних комплексів – наявність у них натуральних аналогів. Різниця між ними тільки у походженні, що й дозволяє *розрізняти серед антропогенних ландшафтів особливу категорію натурально-антропогенних ландшафтних комплексів*. Вони широко розповсюджені й заслуговують уваги географів та ландшафтознавців.

Аналіз попередніх досліджень. За минулих 40 років натурально-антропогенним ландшафтам присвячена лише одна стаття (Ф.Н. Мільков, 1988) і їм частково приділена увага у кількох монографіях (Г.І. Денисик, 1998, 2012; В.М. Воловик, 2014), хоча в окремих регіонах України, зокрема й Поділля, натурально-антропогенні ландшафти займають від 28 до 32 і більше відсотків території.

Мета дослідження – виявити чинники та закономірності формування, особливості сучасної структури натурально-антропогенних ландшафтів Поділля, провести їх типологію та районування для прогнозування змін та оптимізації натурально-антропогенних ландшафтів у майбутньому.

Результати досліджень. З початку офіційного визнання антропогенного ландшафтознавства (1973) і до теперішнього часу серед ландшафтів, створених людиною, не виокремлювались ландшафтні комплекси натурально-антропогенного походження. Їх або ототожнювали з антропогенними, або натурально-антропогенні ландшафти розглядали як натуральні.

Проведені дослідження дали підставу у структурі сучасних ландшафтів більш обґрунтовано виділити три категорії ландшафтних комплексів (рис. 1).

Натурально-антропогенні ландшафти – це особлива категорія похідних антропогенних ландшафтів, що мають низку ознак, притаманних лише для них. Специфіка формування натурально-антропогенних ландшафтів у тому, що людина не створює їх, а лише сприяє їхньому зародженню. У подальшому натурально-антропогенні ландшафти розвиваються за природними законами і закономірностями, що і обумовлює їх характеристики.

Натурально-антропогенні ландшафти вірізняються з-поміж натуральних і антропогенних такими важливими ознаками, як: присутність антропогенного чинника зародження, що не обов'язково є масштабним як за площею, так і за силою

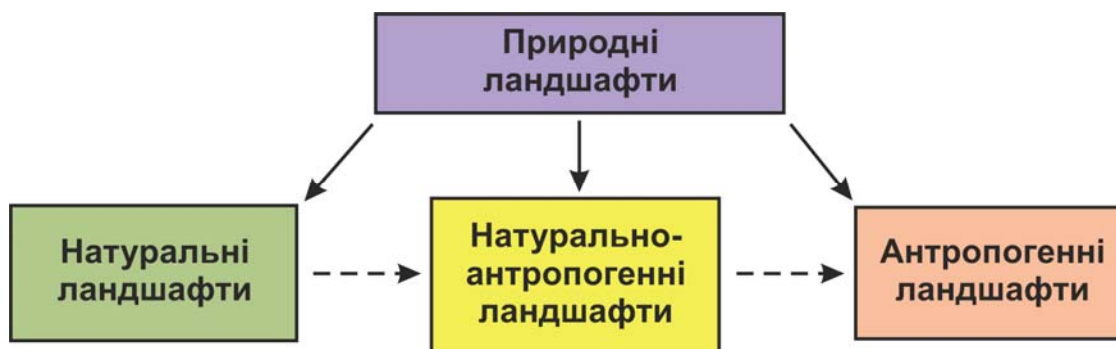

Рис. 1. Категорії природних ландшафтів

впливу, при цьому на подальше функціонування натурально-антропогенного ландшафтного комплексу чинник зародження може не впливати; не геоекотонне розташування між натуральними і антропогенними ландшафтами, хоча геоекотонні ознаки вони можуть мати; наявність у натурально-антропогенних ландшафтах натуральних аналогів та інші. Усе разом дало можливість зробити висновок, що натурально-антропогенні ландшафти відносяться до особливої категорії антропогенних, а не натуральних ландшафтів. Як приклад: після вирубки лісу в результаті зменшення випаровування і підняття рівня підземних вод на пониженнях часто формуються болота, які в подальшому розвиваються за природними закономірностями. Ці ландшафтні комплекси (болота) відносяться до категорії натурально-антропогенних [7].

Антропогенні ландшафти та їх особлива категорія – натурально-антропогенні ландшафти будь-якого типу і рангу – хоч і зобов'язані своїм походженням людині, створюються в конкретних природних умовах і в тісному взаємозв'язку з наявними ландшафтами. Відповідно, важливою особливістю їх пізнання є сумісний аналіз як природних, так і соціально-історичних чинників. Врахування перших дає можливість використовувати у процесі дослідження натурально-антропогенних ландшафтів принципи і методи класичного ландшафтознавства. Однак цього недостатньо, необхідна увага до врахування генезису натурально-антропогенних ландшафтів, що стимулює пізнання соціально-історичних чинників і застосування відповідних їм принципів та методів. Лише при такому комплексному підході відкривається можливість реального розуміння натурально-антропогенних ландшафтів.

Наш досвід показує, що натурально-антропогенні ландшафти доцільніше вивчати в адміністративних межах регіону (Тернопільська Хмельницька і Вінницька області, загальна площа 60,9 тис. км², населення складає 2704201 осіб), що зумовлено наявністю та конкретністю відповідних даних стосовно теми дослідження.

Історико-ландшафтознавчий аналіз зародження і розвитку натурально-антропогенних ландшафтів Поділля дав змогу зробити висновок, що природні умови регіону, зокрема значні відносні висоти (від 60 до 120 і більше метрів), наявність легкорозмивних (лесів, лесоподібних суглинків) порід, що майже повністю покривають Поділля, та вища за зональну норму кількість опадів (500-600 мм/рік) були лише передумовою формування натурально-антропогенних ландшафтів. Як показує моделювання, вони не сприяли зародженню натурально-антропогенних ландшафтів. До зародження і подальшого інтенсивного розвитку

натурально-антропогенних ландшафтів у межах Поділля призвела господарська діяльність людей. Видобуток корисних копалин – кременю – тут розпочався з верхнього палеоліту (40-35 тис. років тому), землеробство розвивається понад сім тисяч років, майже знищені лісові ресурси, площа лісів зменшилась з 70-72% до 9-12%, повністю освоєні земельні і водні ресурси. Інтенсивне формування та функціонування натурально-антропогенних ландшафтів у межах Поділля продовжується і на початку XXI ст. [2].

Натурально-антропогенні ландшафти, як особлива категорія антропогенних, за площею посідають друге місце (28-32%), а за кількістю та різноманіттям не у всіх районах Поділля поступаються антропогенним. Це дало можливість провести типологію натурально-антропогенних ландшафтів і дослідити їх структуру. За результатами польових досліджень, натурально-антропогенні ландшафти розділені на групи – залежно від провідного значення геокомпонентів, і на типи у відповідності до проявів ландшафтоформуючих процесів, що сприяють їх розвитку.

Літолого-геоморфологічна група об'єднує натурально-антропогенні ландшафтні комплекси, що сформувались в результаті впливу людини на літогенну основу та її поверхневі форми і в подальшому розвивалась під дією різних видів ерозії, денудації, акумуляції, дефляції, еолових та інших процесів. Серед основних типів натурально-антропогенних ландшафтних комплексів цієї групи виокремлено і схарактеризовано: ерозійні рівчаки та яри, денудаційні бедленди, зсуви, незадернований карст, розвіювані піски та інші, а також їх різновиди. Для кожного з виділених типів натурально-антропогенних ландшафтних комплексів досліджено природні й соціально-історичні умови їх зародження та розвитку.

Гідрологічна група. З'ясовано, що гідрологічні типи натурально-антропогенних ландшафтів формуються не лише в результаті водогосподарської, але й інших видів господарської діяльності людей (промислової, селитебної, сільськогосподарської і дорожньої). Їх появу можна спрогнозувати, але частіше вони виникають стихійно і не завжди бажані. Площі гідрологічних типів натурально-антропогенних ландшафтних комплексів у межах Поділля незначні – до 1,5-2,0 га, однак є і значно більші – до десятків гектарів. Широке розповсюдження та різноманіття гідрологічних типів натурально-антропогенних ландшафтних комплексів провокує появу антропогенних озер, опливин, западинних боліт Подільських полів тощо.

Біотичну групу натурально-антропогенних ландшафтних комплексів Поділля формують похідні ліси, похідні луки, деревно-чагарникові пустирі тощо. В інших регіонах-материках до цієї групи відносяться також савани, зарості вічнозелених чагарників, напівсухих субтропіків та інші. Їх утворення і подальше функціонування зумовлене впливом людини на біопростір [6].

За площею – це одні із найпоширеніших натурально-антропогенних ландшафтів. Натурально-антропогенні ландшафтні комплекси зустрічаються ізольовано, а можуть – і це часто спостерігається – утворювати просторові поєднання різного ієрархічного рівня. Одним із таких поєднань є *регіональні ансамблі натурально-антропогенних ландшафтів*. Слово “ансамбль” (франц. *ensemble* – разом, вкупі) тут значно точніше, ніж “система” або “комплекс”, що використовуються як синоніми ландшафту в його загальному розумінні, при цьому приєднуючи і структури фізико-географічного районування. Прикладів

регіональних ансамблів натурально-антропогенних ландшафтів багато. *Середньоруський* – його характерні складові: похідні діброви, заплавні луки, тім'яники, яри, прибалкові пасквально-дигресійні пустирі, осоково-очеретові болота навколо ставків і водосховищ (Ф.М. Мільков, 1988).

Подібний за структурою до Середньоруського *Подільський регіональний ансамбль натурально-антропогенних ландшафтів*. Його формують похідні діброви і луки на схилах; особливо долин річок і балок, заплавні луки, перевипасені пустирі, інколи із зсувами; прирічкові схили; прибалкові пасквально-дигресійні пустирі; осоково-очеретові болота навколо численних ставків та водосховищ; рекреаційно-дигресійні пустирі тощо. Ландшафтознавчі дослідження упродовж 2008-2013 років дали змогу зробити висновок, що *Подільський регіональний ансамбль натурально-антропогенних ландшафтів* неоднорідний і складається із низки локальних ансамблів (рис. 2).

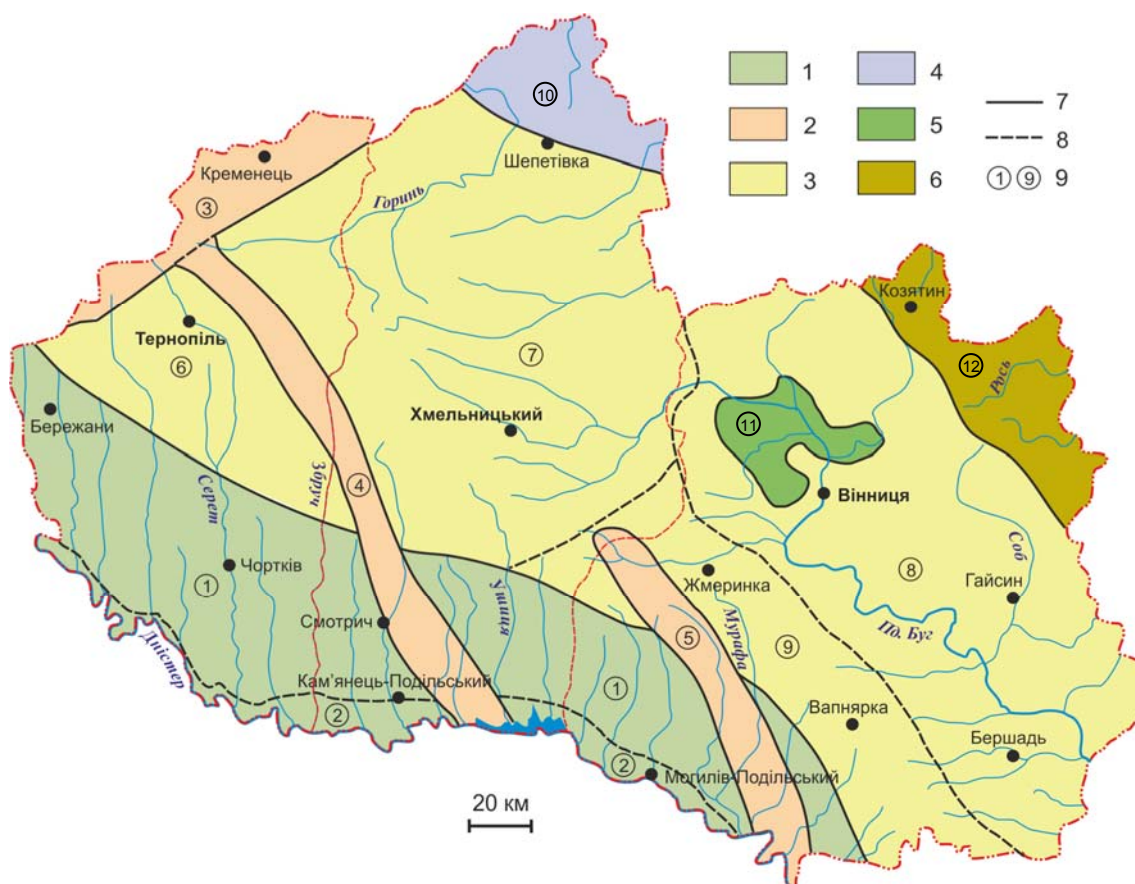

Рис. 2. Регіональні та локальні ансамблі натурально-антропогенних ландшафтів Поділля

1-3 – Подільський регіональний ансамбль: 1 – Придністерський локальний ансамбль (ділянки: ① – Середньодністерська, ② – Дністерського каньйону); 2 – Товтровий локальний ансамбль (ділянки: ③ – Подільського Горбогір'я, ④ – Подільських Товтр, ⑤ – Мурафських Товтр); 3 – Власне Подільський локальний ансамбль (ділянки: ⑥ – Західноподільська, ⑦ – Авратинська, ⑧ – Середньобузька, ⑨ – Бузько-Дністерська). 4-5 – Поліський регіональний ансамбль: ⑩ – Малополіський локальний ансамбль; ⑪ – локальний ансамбль Подільських Полісь. 6 – Придніпровський регіональний ансамбль: ⑫ – Пороський локальний ансамбль. Межі: 7 – локальних ансамблів; 8 – ділянок. 9 – цифрові позначки ділянок локальних ансамблів.

Локальні ансамблі натурально-антропогенних ландшафтних комплексів сформувалися у межах Середнього Придністер'я та Середнього Побужжя, Подільського горбогір'я і Подільських товтр. За особливостями функціонування типів натурально-антропогенних ландшафтів у структурі локальних ансамблів виокремлено ділянки їх розвитку.

Придніпровський ансамбль натурально-антропогенних ландшафтів охоплює східні райони Вінницької області (5,5-6,0% території Поділля). Через те, що він займає лише частину західних схилів Придніпровської височини і більш однорідний, суттєвих територіальних відмін у його формуванні не спостерігається. Тут переважають натурально-антропогенні ландшафти фітогенної (пустирі, похідні ліси і луки), майже однаковий відсоток гідрогенної (переважає на 2%) та літолого-геоморфологічної груп.

Поліський ансамбль натурально-антропогенних ландшафтів представлений двома локальними ансамблями – малополіським (північні райони Хмельницької області) і ансамблем натурально-антропогенних ландшафтів Подільських полісь. За структурою і особливостями функціонування натурально-антропогенні ландшафти Поліського регіонального ансамблю суттєво відрізняються від Подільського і Придніпровського. Тут переважають натурально-антропогенні ландшафтні комплекси гідрогенної і фітогенної груп.

Аналіз схем районування антропогенних ландшафтів, зокрема Поділля і України, показує, що при їх розробці натурально-антропогенні ландшафти не враховували. Не було й спроб окремого районування натурально-антропогенних ландшафтів. Серед підходів, які доцільно застосовувати при районуванні натурально-антропогенних ландшафтів такі: за ступенем антропогенізації природних структур, за природними і соціальними особливостями формування натурально-антропогенних ландшафтів і за властивостями їх регіональних структур.

У процесі районування натурально-антропогенних ландшафтів доведено, що територія Поділля розташована в 3 округах, 5 областях та 12 районах. За структурою і суттю округ відповідає регіональному, область – локальному ансамблям, а район – ділянці натурально-антропогенних ландшафтних комплексів.

Натурально-антропогенні ландшафти характерні не лише для Поділля і України. Тривала й повсюдна антропогенізація натуральних ландшафтів призвела до їх поширення у будь-якій природній зоні Землі.

Яскравим прикладом збільшення натурально-антропогенних ландшафтів на поверхні Землі є похідні ліси, луки і чагарникові пустирі. Похідні ліси і луки зараз домінують серед лісових і лучно-пасовищних ландшафтів зон широколистих, мішаних хвойно-широколистих лісів та лісостепу Східноєвропейської фізико-географічної країни. Вони займають значні площі в зонах тайги і навіть частини екваторіальних лісів Південної Америки, Африки та Азії. Суттєво зростають і площі деревно-чагарникових та чагарникових пустирів, антропогенних озер і розвіюваних пісків, особливо в аридних регіонах.

Аналітичний огляд літературно-картографічних та інтернет-джерел, а також власні польові дослідження дають змогу зробити висновок, що майже всі натурально-антропогенні ландшафти, як і натуральні, підпорядковані широтній зональності. Особливо це характерно для натурально-антропогенних ландшафтів біотичної, менше гідрологічної і лише частково літолого-геоморфологічної груп.

Невипадково, розробляючи вчення про ландшафтну сферу Землі, Ф.М. Мільков прийшов до висновку, що її центральним ядром є *bionedостром*,

тобто закономірне поєднання трьох тісно взаємопов'язаних між собою і взаємозумовлених складових: рослинного світу, тваринного світу і ґрунтів. *Однією з характерних особливостей розвитку натурально-антропогенних ландшафтів є деградація їх біопедострома.* Майже всі натурально-антропогенні ландшафти характеризуються зниженням біотичної продуктивності у порівнянні з їх натуральними попередниками. Проявляється це одночасно й нероздільно на рослинності, тваринному світі та ґрунтах, що й дозволяє розглядати деградацію біопедострому як єдиної структури. Кінцевим результатом такої деградації є формування безґрунтового покриву денудаційних бедлендів, розвіюваних пісків, солончаків тощо. Звідси й закономірний висновок: *найбільш доцільним шляхом оптимізації натурально-антропогенних ландшафтів є підвищення біотичної продуктивності його рослинності.* Здебільшого це не повернення до натуральної, що була раніше, рослинності, а створення нових культурних ландшафтів – від лісонасаджень і залучення до посівів та садів.

У структурі натурально-антропогенних ландшафтів Поділля фоновими є похідні лісові і лучні ландшафтні комплекси, значні площі займають яри і рівчаки, похідні болота, антропогенні озера, частково незадернований карст тощо. Вони визначатимуть сучасні і майбутні основні заходи щодо оптимізації тієї чи іншої групи натурально-антропогенних ландшафтів Поділля [5].

У *біотичній групі* натурально-антропогенних ландшафтів особливу увагу необхідно звернути на відновлення *світлич нагірних дібров*, а також *узлісь* між лісовими та іншими (польовими, лучним тощо) антропогенними ландшафтними комплексами. Це не лише покращить структуру похідних лісів, але й дасть змогу частину з них перевести в умовно-натуральні лісові ландшафти, що підвищить продуктивність на 20-30 і більше відсотків [8].

Літолого-геоморфологічна група натурально-антропогенних ландшафтів вимагає найскладніших і вартісних оптимізаційних заходів. Такі заходи давно розроблені й ефективні, але їх кінцевий результат, переважно, негативний через відсутність ландшафтознавчого підходу і постійного контролю за їхнім виконанням. Зараз у межах Поділля найактуальнішою є оптимізація ерозійних процесів, що стимулюють розвиток ярів, рівчаків і вимоїн, денудаційних бедлендів, особливо на Середньому Придністер'ї, Подільських товтрах та Подільському горбогір'ї. Не меншою проблемою є і оптимізація незадернованого карсту та зсувів.

Оптимізація та раціональне використання натурально-антропогенних ландшафтів *гідрологічної групи* не вимагає значних затрат коштів і часу, тому що вони мають особливе значення у формуванні екомережі регіону та розвитку рекреації. Кожний із ландшафтних комплексів гідрологічної групи, особливо похідні болота і антропогенні озера, потребують індивідуальних проектів для їх раціонального використання.

Висновки. Аналіз сучасних термінів і понять в антропогенному ландшафтознавстві дав змогу обґрунтувати неправомірність використання терміну «природно-антропогенний ландшафт» та обґрунтувати доцільність використання терміну «натурально-антропогенний ландшафт». Встановлено, що натурально-антропогенні ландшафти набувають ознак, які виокремлюють їх серед інших категорій ландшафтних комплексів. До них відносяться: зумовленість зародження антропогенним чинником-поштовхом; антропогенний чинник не обов'язково має бути масштабним; за часом дія чинника не тривала; перехідне розташування між натуральними й антропогенними ландшафтами; наявність ознак, що притаманні

як натуральним так і антропогенним ландшафтам; відсутність ознак геоекотонів і найголовніше – наявність натуральних аналогів. Натурально-антропогенні ландшафти – це особлива категорія похідних антропогенних ландшафтів, що мають натуральні аналоги, зароджуються в результаті антропогенного поштовху, і у подальшому розвиваються під дією природних чинників. У наступні 10-15 років основні заходи щодо раціонального природокористування у межах Поділля потрібно зосередити на оптимізації натурально - антропогенних ландшафтів. У біотичній групі найбільше уваги необхідно приділити відновленню світлич нагірних дібров та узлісь, а також переведенню чагарникових пустирів у лісокультури. Найскладніших і вартісних заходів вимагає літолого-геоморфологічна група натурально-антропогенних ландшафтів. Ці заходи розроблені, вони ефективні. Якщо є негативні результати їх впровадження, то вони зумовлені відсутністю розуміння їхньої ландшафтознавчої суті та постійного контролю за їх виконанням. Гідрологічна група має особливе значення у формуванні екомережі Поділля та розвитку рекреації. Кожний із типів натурально-антропогенних ландшафтних комплексів цієї групи потребують індивідуального підходу до розробки проектів їх оптимізації.

Література

1. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
2. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
3. Рябоконь О.В. На межі між натуральними й антропогенними ландшафтами / О.В. Рябоконь // Наукові записки ВДПУ. Серія: Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 18. – С. 98-100.
4. Рябоконь О.В. Натурально-антропогенні ландшафти Подільського Побужжя / О.В. Рябоконь // Наук. зап. Терноп. нац. педагог. ун-ту ім. В. Гнатюка. Серія: географія. Спец. випуск. – Тернопіль: СМП «Тайп». – № 2. – 2012. – С. 67-70.
5. Рябоконь О.В. Натурально-антропогенні ландшафти Середнього Придністер'я / О.В. Рябоконь // Наук. вісн. Чернівецьк. ун-ту. – Чернівці: Чернівецьк. нац. ун-т, 2012. – Вип. 612-613: Географія. – С. 13-16.
6. Рябоконь О.В. Раціональне використання натурально-антропогенних ландшафтів / О.В. Рябоконь // Географія та туризм: наук. зб. / Ред. кол.: Я.Б. Олійник (відп. ред.) та ін. – К. : Альтерпрес, 2012. – Вип. 20. – С.295-300.
7. Рябоконь О.В. Біотичні типи натурально-антропогенних ландшафтів / О.В. Рябоконь // Географія та туризм: наук. зб. / Ред. кол.: Я.Б.Олійник (відп. ред.) та ін. – К. : Альфа-ППК, 2013. – Вип. 26. – С. 277-284.
8. Рябоконь О.В. Специфічні ознаки натурально-антропогенних ландшафтів / О.В. Рябоконь // Географічна наука і практика: виклики епохи: М-ли між нар. наук. конф., [м. Львів, 16-18 травня 2013 р.] / [Відпов. ред. В.І. Біланюк, Є.А. Іванов]. У 3-х т. – Львів: ВЦ ЛНУ імені Івана Франка, 2013. – Том 2. – С.53-55.
9. Рябоконь О.В. Раціональне використання та реконструкція біотичної групи натурально-антропогенних ландшафтів Поділля /О.В. Рябоконь // Географія Рівненщини та суміжних областей. Матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції. – Рівне, 2014. – С. 250-257.
1. Denisik G.І. Prirodnicha geografiya Podillya / G.І. Denisik. – Vinnitsya: YekoBiznesTsentr, 1998. – 184 s.
2. Denisik G.І. Antropogenní landshafti Pravoberezhnoï Ukraïni / G.І. Denisik. – Vinnitsya: Arbat, 1998. – 292 s.
3. Ryabokon' O.V. Na mezhí mízh natural'nimi y antropogennimi landshaftami / O.V. Ryabokon' // Naukoví zapiski VDPYU. Seríya: Geografiya. – Vinnitsya, 2009. – Vip. 18. – S. 98-100.
4. Ryabokon' O.V. Natural'no-antropogenní landshafti Podíl's'kogo Pobuzhzhya / O.V. Ryabokon' // Nauk. zap. Ternop. nats. pedagog. un-tu ím. V. Gnatyuka. Seríya: geografiya. Spets. vipusk. –

- Ternopil': SMP «Тайп». – № 2. – 2012. – С. 67-70.
5. Ryabokon' O.V. Natural'no-antropogenní landshafti Seredn'ogo Pridníster'ya / O.V. Ryabokon' // Naukov. віsn. Chernívets'k. un-tu. – Chernívtsí: Chernívets'k. nats. un-t, 2012. – Vip. 612-613: Geografiya. – S. 13-16.
 6. Ryabokon' O.V. Ratsíonal'ne vikoristannya natural'no-antropogennikh landshaftiv / O.V. Ryabokon' // Geografiya ta turizm: nauk. zb. / Red. kol.: YA.B. Olíynik (vídp. red.) ta ín. – K. : Al'terpres, 2012. – Vip. 20. – С.295-300.
 7. Ryabokon' O.V. Biotichní tipi natural'no-antropogennikh landshaftiv / O.V. Ryabokon' // Geografiya ta turizm: nauk. zb. / Red. kol.: YA.B.Olíynik (vídp. red.) ta ín. – K. : Al'fa-PÍK, 2013. – Vip. 26. – С. 277-284.
 8. Ryabokon' O.V. Spetsifichní oznaki natural'no-antropogennikh landshaftiv / O.V. Ryabokon' // Geografichna nauka í praktika: vikliki yepokhi: M-li mízh nar. nauk. konf., [m. L'vív, 16-18 travnya 2013 r.] / [Vídпов. red. V.Í. Bílanyuk, Ê.A. Ívanov]. U 3-kh t. – L'vív: VTS LNU ímení Ívana Franka, 2013. – Tom 2. – S.53-55.
 9. Ryabokon' O.V. Ratsíonal'ne vikoristannya ta rekonstruktsiya bíotichnoí grupi natural'no-antropogennikh landshaftiv Podíllyá /O.V. Ryabokon' // Geografiya Rívnenshchini ta sumízhnikh oblastey. Materíali Vseukraíns'koí naukovo-praktichnoí konferentsíi. – Rívnе, 2014. – С. 250-257.

Подано до редакції 09.06.2015

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик

УДК 911.3

Кізюн А.Г.

Вінницький торговельно-економічний інститут

Сучасні сільські ландшафти Поділля: структура та регіональні відміни

Розглянуто проблему теоретико-методологічних засад дослідження сільських ландшафтів, виявлена сутність поняття «сільський ландшафт» і «сільський селитебний ландшафт», показано роль і значення сільських ландшафтів у формуванні сучасної структури антропогенних ландшафтів. На прикладі окремого регіону – Поділля розглянуто особливості формування та функціонування сільських ландшафтів залежно від природних і суспільних факторів, їх структура і типологія. В типологічній класифікації сільських ландшафтів Поділля виділено три роди: долинні, плакорно-міжрічкові та «низькогірні», а в їх структурі 12 типів сільських ландшафтів. Надалі роди об'єднані в крайові підтипи і зональні типи. Розроблено класифікацію сільських ландшафтів Поділля: клас – підклас – зональний тип – крайової підтип – тип місцевості і вид. Розглянуто особливості висотної диференціації сільських ландшафтів і в залежності від цього різноманітність їх внутрішньої структури. Враховуючи класифікацію сільських ландшафтів Поділля, їх регіональні відмінності, а також схеми фізико-географічного та господарського районування Поділля, складена схема районування сільських ландшафтів Поділля, де виділено 2 зональних, 4 краєвих та 12 районів сільських ландшафтів. Розглянуто проблему відновлення та оптимізації сільських ландшафтів Поділля, визначено шляхи їх раціонального відродження: об'єднання «двох культур» (попереднього і сучасного досвіду), створення спеціалізованих музеїв і музеїв під відкритим небом, залучення зарубіжних і вітчизняних інвестицій для відродження сіл, їх окремих частин або об'єктів.

Ключові слова: сільські ландшафти, поселення, типи місцевостей, типологія, класифікація, селитебне районування, раціональне природокористування.

Кизюн А.Г. Современные сельские ландшафты Подолья: структура и региональные отличия. Рассмотрена проблема теоретико-методологических основ исследования сельских ландшафтов, выявлена суть понятия «сельский ландшафт» и «сельский селитебный ландшафт», показана роль и значение сельских ландшафтов в формировании современной структуры антропогенных ландшафтов. На примере отдельного региона – Подолья рассмотрены особенности формирования и функционирования сельских ландшафтов в зависимости от естественных и общественных факторов, их структура и типология. В типологической классификации сельских ландшафтов Подолья выделены три рода: долинные, плакорно-междуречные и «низкогорные», а в их структуре 12 типов сельских ландшафтов. В дальнейшем роды объединены в краевые подтипы и зональные типы. Разработана классификация сельских ландшафтов Подолья: класс – подкласс – зональный тип – краевой подтип – тип местности и вид. Рассмотрены особенности высотной дифференциации сельских ландшафтов и в зависимости от этого разнообразие их внутренней структуры. Учитывая классификацию сельских ландшафтов Подолья, их региональные отличия, а также схемы физико-географического и хозяйственного районирования Подолья, составлена схема районирования сельских ландшафтов Подолья, где выделено 2 зональных, 4 краевых и 12 районов сельских ландшафтов. Рассмотрена проблема восстановления и оптимизации сельских ландшафтов Подолья, определены пути их рационального возрождения: объединение «двух культур» (предыдущего и современного опыта), создание специализированных музеев и музеев под открытым небом, привлечение зарубежных и отечественных инвестиций для возрождения сел, их отдельных частей или объектов.

Ключевые слова: сельские ландшафты, поселения, типы местностей, типология, классификация, селитебное районирование, рациональное природопользование.

Kiziun A.G. Formation of the Rural Landscape as a Factor in the Area's Settlement. The article focuses on the problem of theoretical and methodological foundations of the studying the rural landscapes. The essence of the concepts “rural landscape” and “rural residential landscape” is revealed. The role and importance of rural landscape in the formation of the modern structure of anthropogenic

landscapes are determined. The distinguishing characteristics of forming and functioning of the rural landscape (on the basis of particular region – Podillia) are viewed depending on the natural and social factors, their structure and typology. The typology of Podillia rural landscapes is presented by three types: the valley type, the upland-interfluvial type and “low mountain” that are divided into 12 rural landscapes. Later the clans are united into the regional subtypes and zone types. The classification of Podillia rural landscape is created: class –subclass – zone type – regional subtype – type of territory – sight. The features of the high-altitude differentiation of the rural landscapes according to the diversity of their internal structure are investigated. Considering the classification of Podillia rural landscapes, their regional differences, as well as the scheme of physiographic and economic zoning, the scheme of Podillia rural landscapes is arranged. This scheme presents 2 zone, 4 regional and 12 district rural landscapes. The problem of recovering and optimization of Podillia rural landscapes is discussed. The ways of their rational revival are proposed: the union of “two cultures” (previous and current experiences), the creation of specialized museums and open-air museums, attracting foreign and domestic investments to revive the villages, their parts or objects.

Key words: rural landscape, settlement, types of territory, typology, classification, residential zoning, natural resources management.

Наявність проблеми. Перехід до ринкової економіки в 90-х роках ХХ ст. спричинив посилення галузево-структурних і територіальних диспропорцій, що в першу чергу чітко відобразилось на погіршенні стану сільських ландшафтів, особливо депресивних територій. З іншого боку спостерігається тенденція розвитку субурбанізації, що проявляється у значному рості темпів забудови й розширення площ та кількості населення сіл приміських зон. Це призводить до зростання інтенсивності природокористування у приміських і значного послаблення у віддалених (депресивних) районах. За таких умов стратегія природокористування повинна бути зорієнтована не стільки на зниження або збільшення антропогенного навантаження, скільки на його раціональний просторовий розподіл. Сільська мережа в цьому просторовому розподілі, особливо в сільських регіонах, має суттєве значення, є своєрідним каркасом для подальшого розвитку чи занепаду будь-якої території. Разом з тим, у порівнянні з міськими ландшафтами, сільські в Україні досліджені значно менше (Л.І. Воропай, М.М. Куниця 1982, 2004; Г.І. Денисик 1998, 2000; О.В. Борисова 2009), що до певної міри вплинуло на вибір теми дослідження та визначило її актуальність. Забезпечення збалансованого розвитку регіонів України є неможливим без вирішення проблем раціональної організації структури сільських ландшафтів, яка забезпечує комфортні умови життя й діяльності населення. Поділля в межах Тернопільської, Хмельницької та Вінницької областей загальною площею 60,9 тис. км² (10,1 % території України) – територія тривалого, щільного заселення, активного господарського освоєння, функціонування й тепер густої мережі сільських поселень (у середньому 7-8 сіл на 100 км²), є гарним модельним регіоном для дослідження сільських ландшафтів, вирішення проблем їх відродження, збереження, раціонального використання та охорони.

Аналіз попередніх досліджень. Основи вивчення антропогенних ландшафтів, складовою частиною яких є і сільські, закладено в працях зарубіжних та вітчизняних вчених Ф.М. Мількова, В.С. Преображенського, В.О. Ніколаєва, Г.І. Швебса, Л.І. Воропай, М.Д. Гродзинського, Г.І. Денисика, О.Ю. Дмитрука, В.П. Коржика, М.М. Куниці, Ю.Г. Тютюнника, П.Г. Шищенка, Ю.В. Яцентюка та ін.

Серед вітчизняних вчених першими сільські селитебні ландшафти почали вивчати Л.І. Воропай та М.О. Куниця. Вони детально розглянули «суть селитебних геосистем як складно генетичних інтегрованих систем», їх місце і роль у структурі природокористування фізико-географічних районів Поділля. В

подальшому М.О. Куниця лише частково висвітлювала в окремих публікаціях сільські селитебні ландшафти. Сільські селитебні ландшафти Правобережної України, а пізніше й Лісополя України, розглянуті в монографіях Г.І. Денисика. В інших публікаціях зустрічаються лише окремі дані стосовно сільських селитебних ландшафтів. Цілеспрямованих досліджень немає.

Мета дослідження – виявити чинники та закономірності формування, особливості сучасної структури сільських ландшафтів Поділля, їх регіональні відміни для прогнозування змін, поліпшення та раціонального використання у майбутньому.

Результати дослідження. У розумінні поняття «селитебний ландшафт» суттєвих розбіжностей у різних авторів немає: за основу взято визначення Ф.М. Мількова (1973). Враховуючи попередні та сучасні дослідження обґрунтовано таке визначення: селитебний ландшафт – це антропогенний ландшафт, що формується і функціонує під впливом селитебної діяльності людей [5]. Якщо селитебна діяльність людей призводить до розбудови міста – формується міський, містечка – містечковий, села – сільський ландшафт. Поняття «сільський ландшафт» значно ширше ніж «сільський селитебний ландшафт». Воно включає в себе не лише місця безпосереднього проживання людей (житу забудову), але й сільську інфраструктуру: тракторні стани, ферми, заводи, кар'єри, дороги, ставки, що функціонують у межах сільського ландшафту.

До перших спроб пізнання наявних зараз сільських ландшафтів Поділля відносяться фрагменти оригінальних історико-географічних описів сільських (хуторів, фільварків, виселків, сіл) поселень регіону західноєвропейських авторів періоду середньовіччя: М. та І. Бельських, Д. Ботеро, Б. Віженера, А. Гвагніна, Г. Боплана, М. Кромера, Я. Длугоша, М. Меховського, Г. Шеделя та інших. Ці описи були комплексними (населення, господарство, природа), але без системними.

Описи сільських поселень Поділля розпочато у другій половині XIX – на початку XX ст. (П. Батюшков, Р. Заклінський, В. Гульдман, Н. Мольчановський, Д. Зубрицький, С. Рудницький, Д. Онацький, К. Тверітінов, М. Семашкевич, Г. Танфільєв, П. Тутковський, Є. Сецінський та інші). Це були історико-географічні, географо-статистичні, військово-статистичні та статистичні описи й дослідження, серед яких виокремились праці Подільського єпархіального історико-статистичного комітету та окремих церковних служителів. У цих працях, крім описів приходів, їх прибутків та населення, дається характеристика церковних земель, лісів, ремесел, а також річок та боліт.

У 20-30-х роках XX ст. дослідження сільських поселень частково проводили краєзнавці Поділля, об'єднані в різноманітні товариства, комітети й кабінети. Наукові дослідження сільських ландшафтів Поділля розпочалися лише з 70-х років XX ст., коли були обґрунтовані загальні теоретичні засади антропогенного ландшафтознавства й виділено клас селитебних ландшафтів (Ф.М. Мільков, 1973). Першими сільські ландшафти Поділля почали вивчати Л.І. Воропай та М.М. Куниця (1982). Вони розглянули «суть селитебних геосистем как сложногенетических интегрированных систем», обґрунтували етапи їх формування, розрахували показники селитебності 52 фізико-географічних районів Поділля [1]. У подальшому сільські ландшафти Поділля частково розглянуті у працях Г.І. Денисика (1998; 2004), Г.І. Денисика та О.І. Бабчинської (2006), О.В. Борисової (2009), проте ці дослідження були

несистематичними і стосувалися лише окремих аспектів функціонування сільських ландшафтів.

Як тип ландшафту, села більш стародавні ніж міста. У межах Поділля вони почали формуватися з пізнього палеоліту (40-35 тис. років тому). Строки функціонування сільських поселень у різні часи були неоднаковими: у стародавні від 5-10 до 100-120 років; вік більшості сучасних сіл сягає за кілька століть. Незалежно від строку існування та місця розташування, виникнення села завжди супроводжувалось корінною перебудовою наявних геокомпонентів та ландшафтних комплексів. У сучасній структурі сільських ландшафтів Поділля переважають ландшафтно-техногенні й частково ландшафтно-інженерні системи з фрагментами натуральних або слабкоантропогенізованих ландшафтних комплексів [4].

Серед інших антропогенних ландшафтів, сільські виокремлюються низкою ознак:

- разом з міськими, вони формують своєрідний каркас антропогенних ландшафтів будь-якого регіону. У межах Поділля одна з найщільніших мереж сільських поселень в Україні: 49 міст, 70 містечок і 3880 сіл. Вони займають площу близько 6600 км², на якій проживає 4024 тис. осіб, з них у селах 2081 тис. осіб або 52 %;

- сільські ландшафти інтегрують у собі дію усіх ланок антропогенного процесу, постійно зростає роль та значення техногенезу [1];

- сільські ландшафти – головні осередки антропогенних змін геокомпонентів і геокомплексів, формують своє специфічне середовище життя й діяльності людей; в їх межах краще зберігаються традиції та звичаї того чи іншого регіону;

- сільські ландшафти – індикатор розвитку чи занепаду, а також сучасного стану не лише селитебних, але й інших антропогенних ландшафтів, що залежать від них або знаходяться з ними у тісних парагенетичних та парадинамічних взаємозв'язках. Вони цілісні природно-господарські утворення й розвиваються за природними і суспільними законами та закономірностями.

Природні умови регіону на всіх історичних етапах були сприятливими для розвитку процесів заселення, господарського, зокрема землеробського, освоєння та формування сільських ландшафтів. Найбільший вплив на ці процеси мали такі природні особливості Поділля: вигідне економіко-географічне розташування на шляхах між країнами Західної та Східної Європи, Причорномор'я і Прибалтики; рівнинний рельєф, щільна річкова мережа та достатня водозабезпеченість території; помірно-континентальний теплий і вологий клімат, сприятливий для життя і господарської діяльності людей; розповсюдження у минулому на заході широколистяних, а на сході, переважно, лісостепових ландшафтів із значними ділянками лісів і лучних степів, достатньо родючих сірих і темно-сірих опідзолених ґрунтів, опідзолених і типових чорноземів, багатство та різноманітність природних ресурсів [5].

Серед суспільних чинників для формування сільських ландшафтів Поділля суттєве значення мали групи: соціально-економічних, історико-політичних та етно-демографічних чинників [2]. З урахуванням цих чинників (табл. 1) проаналізована придатність природних ресурсів та ландшафтів Поділля для заселення та господарського освоєння.

Зазначено, що на Середньому Придністер'ї знайдено більше 300 стоянок палеоліту й мезоліту. Щільність населення в мезоліті складала 1-2 особи на

Таблиця 1

**Взаємозв'язки між природними й суспільними законами й закономірностями
в сільських ландшафтах (СЛ)**

Природні закони, закономірності й принципи	Прояви та вплив на формування СЛ	Суспільні закони й закономірності
Закон зональності (диференціації) природи	1. <i>Визначають</i> : а) особливості просторово-часового розвитку (інтенсивність, тривалість, масштаби); б) співвідношення між натуральними й антропогенними ландшафтними комплексами. 2. <i>Формують</i> : а) зональні системи ведення господарства; б) уклад сільського життя; в) спеціалізацію сільського господарства. 3. <i>Сприяють</i> : а) ускладненню структури; б) збільшенню мозаїчності та різноманітності природно-господарських структур.	<i>Закон</i> територіальної спеціалізації (диференціації) діяльності людей
Принцип природно-антропогенного сумісництва	1. <i>Формують</i> : а) оптимальну функціональну структуру; б) екологічну ситуацію. 2. <i>Сприяють</i> : а) розвитку чи занепаду СЛ та їх окремих складових; б) найбільш раціональному обміну речовиною, енергією та інформацією. 3. <i>Встановлюють</i> : а) кількісну динамічну рівновагу між природними й суспільними компонентами; б) негативний та позитивний вплив природних і суспільних чинників.	<i>Закон</i> територіальної пропорційності функціонування компонентів суспільно-географічного комплексу
Принцип комплексності	1. <i>Сприяють</i> : а) комплексному використанню природних й суспільних ресурсів; б) розумному об'єднанню можливостей природи й суспільства; в) формуванню інтегральних ландшафтів. 2. <i>Формують</i> : а) раціональну ландшафтну й галузеву структури; б) раціональні цикли життєдіяльності людей.	<i>Закон</i> територіальної комплексності діяльності людини
Принцип історизму	1. <i>Формують</i> : а) глибоке уявлення (розуміння) тенденцій розвитку СЛ. 2. <i>Сприяють</i> : а) пізнанню сучасної структури й особливостей функціонування СЛ; б) прогнозуванню їх розвитку.	Принцип стадійності (послідовності етапів розвитку)

100 км² (С.М. Бібіков, 1965). У період Трипілля (IV-III тис. до н.е.) тут проживало пересічно 19 осіб на 1 км², на середньому Побужжі – 7-10 осіб на 1 км² (І.С. Винокур, 1985). Відносно щільно було заселено Поділля слов'янськими землеробськими племенами упродовж I тис. н. е. Поселення слов'ян VI-VII ст. розташовувались гніздами (по 5-7) на відстані 3-5 км і функціонували на одному місці 100-120 років. Початок формування сучасних сільських ландшафтів припадає на VIII-IX ст., найбільш інтенсивний розвиток відбувається у XVI-XVIII ст. (45 % усіх поселень) та у другій половині XX ст. – на початку XXI ст. У приміських зонах спостерігається відродження, у віддалених від міст і містечок районах Поділля – занепад сільських ландшафтів.

Упродовж другої половини XX ст. і на початку XXI ст. в дослідженнях сільських ландшафтів виокремлюється кілька «типологічних ліній» їх пізнання та класифікації: за кількістю населення, функціональна, місцем поселень у

територіальному розподілі праці, економіко-географічному розташуванні та ін. Переважають перші дві, а тому в роботі вони розглянуті лише частково. Детальніше досліджено сільські ландшафти Поділля за площею їх ареалів, насиченням будівельними матеріалами, що впливає на геохімічні характеристики сільських ландшафтів та їх належністю до ландшафтних комплексів.

У ландшафтознавчих дослідженнях сільських ландшафтів, типологія поселень за їхньою належністю до відповідних ландшафтних комплексів є основною тому, що визначає особливості базових (натуральних чи антропогенних) ландшафтних комплексів, у межах яких формуються сільські поселення, потенціал їх природних ресурсів та здатність до господарського освоєння, а в подальшому стійкість ландшафтних комплексів до антропогенних навантажень, їх вплив на прилеглі ландшафти, а також у значній мірі визначають комфортність сільських ландшафтів для подальшого селитебно-господарського освоєння та перспектив розвитку [6].

Сільські ландшафти будь-якого рангу й типу формуються на природній (натуральній чи антропогенній) основі. Переважно вони займають ландшафтні комплекси типологічного рівня у межах фацій, урочищ та місцевостей відповідних фізико-географічних районів. Використовуючи попередні розробки Л.І. Воропай та М.М. Куниці (1982 р.), а також власні дослідження 2005-2010 років, за належністю сільських поселень до відповідних ландшафтних комплексів сільські ландшафти Поділля можна згрупувати в роди, до ландшафтних комплексів рангу місцевостей – у типи, до ландшафтних комплексів рангу урочищ – у види.

Майже 68 % сільських поселень Поділля приурочені до долин річок або частково «задівають» їх. У долинах річок спостерігається й найбільше різноманіття сільських ландшафтів, що дало можливість об'єднати їх у рід *долинних*. У структурі долинних виокремлено п'ять типів сільських ландшафтів: заплавні (1,3 %), надзаплавно-терасові (38,6 %), схиліві (30,4 %), перехідні або контактні (13,7 %) та прирічкові (16 %). До роду *плакорно-міжрічкових* входять теж п'ять типів сільських ландшафтів: високотерасові (48 %), плакорні (26 %), прилощинні (3,0 %), привершинні (18,2 %) і ярково-балкові (4,8 %). Окрему групу утворюють сільські ландшафти, що функціонують у межах нетипових, а іноді й унікальних для Поділля місцевостях (це виокремлює його серед інших регіонів України). До таких віднесено рід *«низькогірних»* сільських ландшафтів й типи: товтрові, останцево-вододільні, горбогірні. Окремо виділені малополіські сільські ландшафти, що відносяться до лісопасовищної зони [5].

На основі розробок Ф.М. Мількова (1973) та Г.І. Денисика (1998;2006), а також наявного типологічного різноманіття сільських ландшафтів Поділля, проведена їх класифікація (рис. 1).

Роди сільських ландшафтів об'єднані у *крайові підтипи*, які є складовими зонально-азональних типів. Сільські ландшафти Поділля віднесені до лісопольових та лісопасовищних зонально-азональних геокомплексів тому, що в їх розвитку суттєве значення мають ландшафтно-технічні системи (33-36 %) і власне антропогенні (60-62 %) ландшафтні комплекси (табл. 2).

Значна різноманітність сільських ландшафтів та їх регіональні відміни, з урахуванням наявних схем природничого (О.М. Маринич, П.Г. Шищенко, 2003) та антропогенного районування дали можливість провести районування сільських ландшафтів Поділля. Зараз, сільські ландшафти Поділля функціонують у межах

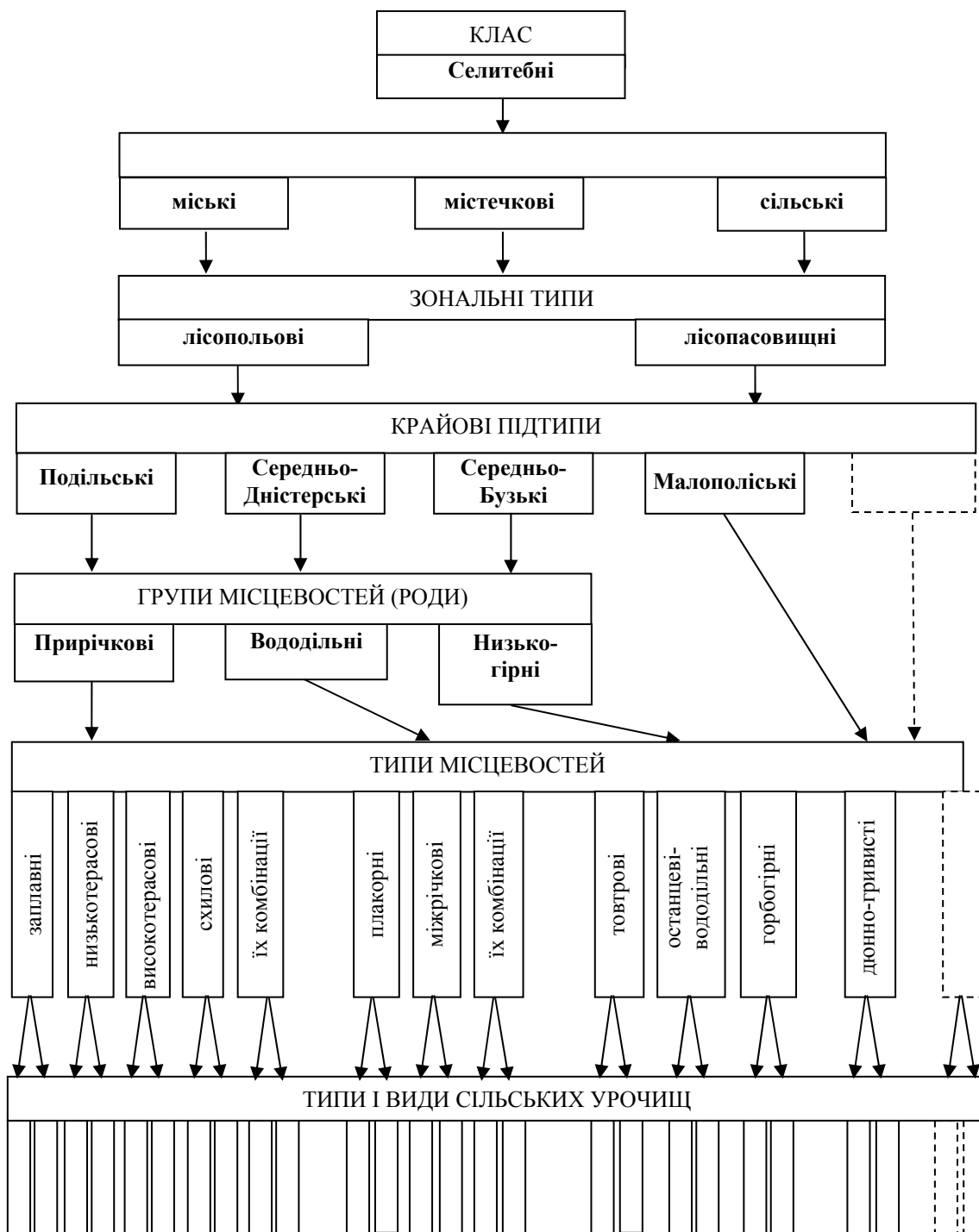

Рис. 1. Таксономічна система типологічних структур сільських ландшафтів Поділля

двох зон: лісопольової (96 %) і лісопасовищної (Мале Полісся – 4 %).

У межах лісополя виділено крайові структури сільських ландшафтів: Поліський, Подільський, Придністерський та Середньобузький. Краї сільських ландшафтів виокремлюються переважанням у ландшафтній структурі тих чи інших типів місцевостей, до яких приурочені поселення, їх конфігурацією,

Таблиця 2

Узагальнена структура сільських ландшафтів Поділля

Складові сільських ландшафтів	Ландшафтні комплекси	% до загальної площі
Власне антропогенні ландшафти	Городи, грядки, сади, сінокоси, спущені ставки, греблі	60-62
Ландшафтно-техногенні системи	Садиби, господарські споруди, культові споруди, склади, стадіони	25-27
Ландшафтно-інженерні системи	Кар'єри, дороги, ставки, теплиці, водопроводи, меліоративні системи, каналізація	8-9
Натуральні ландшафти	Круті схили, яри, урвища, болота	2-3

внутрішньою структурою і, навіть, традиціями та звичаями у будівництві, оформленні будинків, наборі присадибних культур тощо [3].

Краї сільських ландшафтів розділено на 14 районів, межі котрих часто співпадають з межами фізико-географічних областей Поділля. Розташування поселень у межах районів залежить від складності, диференціації, контрастності типів місцевостей та об'єднання ландшафтних комплексів у парадинамічні системи.

Сучасний стан сільських ландшафтів, особливо у депресивних та приміських районах Поділля часто залежить від наявності та розвитку у їх межах несприятливих мікроосередкових процесів – прояву нових ландшафтних, екосистемних, енергетичних й речовинних зв'язків, що формуються у сільському середовищі. Селитебними мікроосередками є як садиби з присадибними ділянками серед лісу, поля, лук, хутори (3-5 садіб) і навіть невеликі села, так і мікроосередки в структурі сільських ландшафтів, у яких розвиваються несприятливі (яри, кар'єри, занедбані ферми, тракторні стани, парки, смітники, тощо) або сприятливі (сучасна забудова, відродження культових споруд, заповідних об'єктів, парків та ін.) процеси [6].

Розвиток несприятливих мікроосередкових процесів у сільських ландшафтах залежить не лише від суспільних та господарських чинників, але й типу місцевостей, до яких вони приурочені. Інтенсивніше розвиваються несприятливі мікроосередкові процеси в межах заплавного і схилового, а також на контактах схилового і плакорного типів місцевостей. Разом з тим несприятливі мікроосередкові процеси не завжди є небажаними. Покинуті хутори серед розораних або частково занедбаних сільськогосподарських ландшафтів, кар'єри та ферми у селах, поступово перетворюються у своєрідні антропогенні ландшафтні комплекси з підвищеною концентрацією та різноманітним звичайних і синантропних, а також часто зникаючих видів рослин і тварин, що дало можливість рекомендувати їх у якості заповідних.

Сучасне раціональне використання, а в окремих випадках відродження, сільських ландшафтів Поділля, доцільно проводити різноманітними шляхами, серед яких:

– поєднання «двох культур», що враховує як традиційні так і сучасні форми відродження сіл. Ігнорування здобутків минулого є таким же небезпечним, як і їх міфологізація. Звідси для відродження подільського села, приведення в порядок його ландшафту, необхідно використовувати увесь набутий століттями досвід з урахуванням майбутніх тенденцій його розвитку. При цьому у кожному

окремому районі Поділля, «поєднання» двох культур матиме свої «відтінки». Поки що зараз села Подільського Придністер'я не подібні до сіл Центрального Поділля, а Західного – до сіл Подільського Побужжя. Це потрібно не лише зберегти, але підсилити;

- перебудувати ландшафтну структуру придорожніх і приміських сіл, звернувши особливу увагу на поліпшення їх екологічного стану. Ці села зараз активно розвиваються, але їх стихійний розвиток не призводить до поліпшення комфортності життя людей. Розроблено два проекти можливого раціонального формування ландшафтною структури придорожніх сіл;

- збільшення кількості сіл-музеїв під відкритим небом або сіл, де можливе часткове проведення їх «музеєфікації» (окремих частин села, їх «куточків», окремих об'єктів); створення у селах спеціалізованих музеїв у залежності від захоплення їх жителів, або відповідного виду діяльності, звичаїв й традицій. Таких сіл у межах Поділля виокремлено 36, але у майбутньому може бути й більше;

- використання інвестиційних можливостей олігархів, депутатів, зарубіжних інвесторів щодо відродження сіл, де вони народилися, або є у них зацікавленість у використанні коштів для створення у селах ранчо, збереження культових або історичних об'єктів, розвитку аграрного, сільського й «зеленого» туризму, відтворення промислів тощо [6].

Висновки. Сільські ландшафти й тепер є індикатором розвитку Поділля, що зумовлено низкою їх специфічних ознак: сільські ландшафти формують каркас антропогенних ландшафтів регіону, інтегрують у собі дію усіх ланок антропогенного процесу, є осередками антропогенних змін геокомпонентів і ландшафтних комплексів, формують своє, специфічне середовище життя й діяльності людей.

Відродження подільського села, поліпшення структури його ландшафту та раціональне використання сільських ландшафтів Поділля можливе в результаті оптимізації в їхніх межах небажаних мікроосередкових процесів і явищ, упровадження та активного розвитку нових напрямів формування сільських ландшафтів: поєднання «двох культур», перебудови придорожніх і приміських сіл, розбудови сіл як музеїв під відкритим небом або часткова їх музеєфікація, використання можливостей вітчизняних та закордонних інвесторів та коштів приватних осіб для створення в селах «ранчо», побудови культових споруд, розвитку сільських видів туризму: аграрного, «зеленого», сільських промислів, пов'язаних з господарською діяльністю тощо.

Література

1. Воропай Л.И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолии / Л.И. Воропай, М.О. Куниця. – Черновцы: ЧГУ, 1982. – 90 с.
2. Дениsik Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Дениsik. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
3. Дениsik Г.І. Лісополе України / Г.І. Дениsik. – Вінниця: Тезис, 2001. – 256 с.
4. Кізюн А.Г. Комплексність досліджень сільських селитебних ландшафтів Поділля / А.Г. Кізюн // Сучасний стан і тенденції розвитку економіки регіонів в контексті євроінтеграційних процесів : Збірник наукових праць за матеріалами Міжнародної науково-практичної конференції, Ялта–Вінниця: ВТЕІ КНЕУ, 2007. – С. 21-24.
5. Кізюн А.Г. Сільські селитебні ландшафти: суть і проблеми / А.Г. Кізюн // Наукові записки ВДПУ. Серія: Географія. – 2007. – № 13. – С. 42-45.

6. Денисик Г.І. Оптимізація сучасної структури сільських селитебних ландшафтів / Г.І. Денисик, А.Г. Кізиун // Антонінський край у просторі і часі: Збірник матеріалів Міжнародної науково-краєзнавчої конференції. Т. 2 – Житомир: ЖОІППО, 2008. – С. 151-154.
1. Voropai L.I. Selytebni geosystemy fizyko-geografichykh raioniv Podolia / L.I. Voropai, M.N. Kunytsa. – Chernivsi: ChGU, 1982. – 90 s.
2. Denysyk G.I. Antropogenni landshafty Pravoberezhnoyi Ukrainy / G.I. Denysyk. – Vinnitsa: Arbat, 1998. – 292 s.
3. Denysyk G.I. Lisopole Ukrainy / G.I. Denysyk. – Vinnitsa: Tezis, 2001. – 256 s.
4. Kiziun A.G. Kompleksnist` doslidzhen` sil`skykh selytebnykh landshaftiv Podillia / A.G. Kiziun // Suchasnyi stan i tendentsyi rozvytku ekonomiky regioniv v konteksti evrointegratsiynykh protsesiv: Zbirnyk naukovykh prats za materialamy Mizhnarodnoyi naukovo-praktychnoyi konferentsiyi, Yalta–Vinnitsa: VTEI KNTEU, 2007. – S. 21-24.
5. Kiziun A.G. Sil`ski selytebni landshafty: sut` i problemy / A.G. Kiziun // Naukovi zapysky VDPU. Seriya: Geografiya. – 2007. – № 13. – S. 42-45.
6. Denysyk G.I. Optymizatsiya suchasnoyi struktury sil`skykh selytebnykh landshaftiv / G.I. Denysyk, A.G. Kiziun // Antonins`kyi krayi u prostori i chasi: Zbirnyk materialiv Mizhnarodnoyi naukovo-kraeyznfvcchoyi konferentsiyi. – Т. 2. – Zhytomyr: ZHOIPPO, 2008. – S. 151-154.

Подано до редакції 18.05.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яценцюк

УДК 911.3

Буряк-Габрись І.О.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Етапи пізнання природи і ландшафтів містечок Східного Поділля

Розглянуто проблему періодизації історії пізнання природи і ландшафтів Східного Поділля; зазначено, що виокремлені етапи різні за проміжками часу та змістом подій, однак реально відображають процес формування сучасних ландшафтів містечок досліджуваного регіону. Наявний матеріал дав можливість виокремити такі етапи пізнання природи і ландшафтів Східного Поділля: початковий (до XIX ст.) упродовж якого містечка лише зароджувались; історико-природознавчий (XIX – 20-ті роки XX ст.) – етап сумісного пізнання історії формування і природи містечок; краєзнавчий (30 – 80-ті роки XX ст.) – переважали місцеві краєзнавчі конструктивно-географічні дослідження містечок Східного Поділля, ландшафтознавчий (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.). Зазначено, що підвищена зацікавленість науковців, зокрема географів, істориків, етнографів до пізнання сучасних містечок досліджуваного регіону призвела до розвитку нового напрямку у пізнанні цих селитебних структур – етноландшафтознавчого, а також зросла кількість публікацій туристично-рекреаційного спрямування.

Ключові слова: Східне Поділля, містечка, природа, ландшафти, пізнання, етапи.

Буряк-Габрись І.О. Этапы познания природы и ландшафтов городков восточного Подолья. Рассмотрена проблема периодизации истории познания природы и ландшафтов Восточного Подолья; указано, что выделены этапы разные по промежуткам времени и содержанию событий, однако реально отражают процесс формирования современных ландшафтов городков исследуемого региона. Имеющийся материал позволил выделить следующие этапы познания природы и ландшафтов Восточного Подолья: начальный (до XIX в.) В течение которого городка только зарождались; историко-природоведческий (XIX – 20-е годы XX в.) – этап совместного познания истории формирования и природы городков; краеведческий (30 - 80-е годы XX в.) – преобладали местные краеведческие конструктивно-географические исследования городков Восточного Подолья, ландшафтный (90-ые года XX в. – начало XXI в.) Отмечено, что повышенная заинтересованность ученых, в частности географов, историков, этнографов к познанию современных городков исследуемого региона привела к развитию нового направления в познании этих селитебных структур – этноландшафтоведческого, а также возросло количество публикаций туристско-рекреационного направления.

Ключевые слова: Восточное Подолье, города, природа, ландшафты, познания, этапы.

Buriak-Gabrys I.O. Stages knowledge of nature and landscapes skirts the eastern towns. The problem of periodization of the history of knowledge of nature and landscapes of Eastern Podillia; stated that singled out stages for various intervals and content of the events, but realistically reflect the formation of modern landscapes towns studied region. Available material made it possible to identify the following stages of knowledge of nature and landscapes of Eastern Podillia: start (to the nineteenth century.) During which the town just emerging; Historical and Natural (XIX – 20 years of the twentieth century.) – stage joint formation of knowledge of the history and nature camps; Local History (30 – 80 years of the twentieth century.) – dominated local history, local structural and geographical research campuses Eastern Podillia, landscapes (90 yars XX s. – XXI s.) It is noted that the increased interest of scientists, including geographers, historians, ethnographers to the knowledge of modern towns studied region led to the development of a new direction in the knowledge of the settler structures – ethno landscapes and increased the number of publications tourist and recreational areas.

Key words: Eastern skirts, towns, nature, landscapes, cognition, phase.

Наявність проблеми. Містечка на східному Поділлі почали формуватися з часів Київської русі, активно розвивались упродовж XVII – XIX ст., перебудовувались протягом XX ст. і реконструюються з початку XXI ст. З ландшафтознавчого погляду – це надзвичайно цікаві селитебні структури, хоча

географи і ландшафтознавці їх виокремили та розпочали відповідні дослідження лише на початку XXI ст. Активізація досліджень містечкових ландшафтів зумовлена їх своєрідною історією формування, наявністю оригінальних пам'яток, сучасною перебудовою та значимістю у житті і діяльності людей. Зарубіжний і наш досвід показують, що у подальшій розбудові містечкових ландшафтів та їх дизайнерському оформленні виняткове значення мають попередні дослідження їх природи і ландшафтів, що дадуть змогу зберегти оригінальні образи кожного містечка Східного Поділля.

Аналіз попередніх досліджень проведено у процесі розкриття теми.

Мета – виокремити і обґрунтувати етапи пізнання природи і ландшафтів містечок Східного Поділля.

Результати досліджень. Загалом, українське, зокрема й подільське, «містечко – надзвичайно цікавий і мало вивчений соціальний, культурний, етнографічний феномен, що терпляче чекає на своїх дослідників» [6, с. 4]. Тим більше, що використання поняття «містечко» просторово обмежене: «... в Україні, Білорусі та близько прилеглих до них областях» [6, с. 4]. Подальша розбудова містечок, формування їх оптимальної структури буде нераціональною без детальних ландшафтознавчих досліджень територій містечок та прилеглих до них ландшафтів. Це особливо актуально у зв'язку з наданням містечковим громадам можливостей самостійно вирішувати місцеві проблеми.

Аналіз літературно-картографічних й, особливо архівних матеріалів, дає змогу в процесі пізнання природи і ландшафтів містечок Східного Поділля виокремити кілька етапів. За проміжками часу, наявністю відповідного матеріалу та змістом – вони різні, однак реально відображають стан пізнання природи і ландшафтів містечок Східного Поділля упродовж кожного етапу.

Початковий етап (до XIX ст.) У перших письмових описах природи (грецькі та римські античні джерела) згадок про містечка немає. Їх тоді ще не було, або наявні поселення не сприймалися як містечка. Значно пізніше, у процесі становлення Київської Русі (IX-XIII ст.), уже зафіксовані значні за розмірами та кількістю населення міста (містечка?) та укріпленні поселення, переважно у західних районах Поділля (Галич, Терембовля, Смотрич та ін.). Вони приурочені до крутих схилів, підвищень або «мисів» долин річок. Східні райони Поділля були слабо заселені, а після татаро-монгольського нашествя являли собою «дике поле». Однак, і тут упродовж IX-XIV ст. поступово формувались поселення, які у подальшому переростали у містечка. Відомості про особливості їх природи й, частково, ландшафтну структуру, є у літописах, подорожніх нотатках, хроніках, описах пожитків замків тощо. Краще описані природа та населення містечок, особливо тих, що формувались на основі фортець, замків та інших оборонних споруд.

У XI-XVI ст. Поділля поступово заселяється і починається активне освоєння його природних ресурсів. Уже у XVII-XVIII ст. лісостеп Правобережної України являє собою добре розвинутий у господарському відношенні регіон. Це зафіксовано у «Хроніці» Г. Шеделя (1443 р.), «Оглядах українських земель» та ін. Містечкам у цих виданнях не приділено належної уваги, однак уже чітко зафіксоване їх просторове розташування, людність й, частково, згадані окремі природні компоненти – рослинність (ліси), тварини (мисливські види) та водні комплекси. Це підтверджується описами пожитків замків, зокрема, Брацлавського за 1552 р. «Зубров, оленей, лисиц і іншого звіру множество і бобров по речках, риб, з'яща верозубов, меду там офистость великая...» [4, с. 38].

Багата природними ресурсами та слабо заселена Правобережна Україна, зокрема й Поділля, зацікавили у XVI-XVII ст. західних європейців. Відомо понад 50 західноєвропейських авторів оригінальних творів, у яких описана (або є окремі відомості) природа Поділля [3, 4]. Серед них переважали французи, італійці, німці та поляки: М. Міхові та, М. Граціані, А. Гвагнін, Р. Сиротка, Г.Боплан та інші. Безперечно, що зразком опису України, зокрема й Поділля цього етапу, є книга французького інженера-фортифікатора Г. Боплана «Опис України...» (1650 р.). Крім цінних історичних, етнографічних та географічних відомостей про окремі містечка Поділля, особливо їх фортифікаційні споруди, у них опублікована перша на той час, детальна карта, де показано й просторове розташування містечок та сіл. У цьому «Описі України...» наведена характеристика окремих (гірські породи, рельєф, води, рослинний і тваринний світ) компонентів природи, зокрема містечок Зіньків, Бар, Брацлав, Вінниця та ін., вперше зроблена спроба оцінити їх придатність для будівництва оборонних споруд та ведення господарства. За описами природи і господарства містечок Східного Поділля, місцевими та Західноєвропейськими авторами, особливо у XVI-XVIII ст., можна частково відновити і ландшафтну структуру, що формується під впливом місцевих природних умов та етносів, які їх освоювали.

Історико-природознавчий етап (XIX – 20-ті роки XX ст.). За обсягом зібраного та опублікованого матеріалу, детальністю описів, цей етап суттєво виокремлюється в історії пізнання природи, населення й господарства містечок Східного Поділля. Це було зумовлено активним заселенням Поділля та інтенсивним господарським освоєнням його природних ресурсів, що вимагало детальних знань й про селитебні структури регіону. Серед оригінальних робіт XIX – початку XX ст., де є цікаві відомості про природу, населення й господарство містечок Східного Поділля, виокремлюються історико-географічні, історико-географо-етнографічні, історико-географо-статистичні, військово-статистичні та інші. Особливу групу складають праці теологів, та видання Подільського єпархіального історико-статистичного комітету, а також церковних служителів окремих приходів [4, 7]. Крім описів приходів, їх прибутків та прихожан, у цих виданнях детально охарактеризовано церковні землі та ліси, річки і болота, частково ремесла, що належали тим чи іншим парафіям у містечках чи селах. По суті, це були перші елементарні характеристики ландшафтної структури окремих ділянок містечок Східного Поділля.

Детальний аналіз опублікованих упродовж цього етапу праць стосовно природи і ландшафтів містечок Східного Поділля потребує окремого аналізу. Тут розглянемо лише найбільш визнанні й оригінальні з них.

У 1800 році опубліковано топографічний і камеральний опис Подільської губернії Екстера, який у 1819 році був дещо доповнений В. Рудницьким [1]. У цьому описі не лише названо містечка Поділля, але у зв'язку з тим, що Екстер був губернським землеміром, вперше більш менш детально охарактеризовані їх топографічні особливості та структура зайнятих земель. Загалом, у першій половині XIX ст. дослідженнями містечок Поділля займалися польські історики, географи, етнографи, у другій і на початку XX ст. – польські та руські, частково українці. Зокрема, щодо містечок виокремлюються праці В. Марчинського «Статистично-топографічний і історичний опис Подільської губернії», О. Пшездєцького, М. Белінського та Т. Ліпінського. У цей час заслуговували на увагу історико-географічні нариси, що друкували у відомчому часописі «Журнал Министерства Внутренних дел». Особливо цікавими є статті А.В. Каменського «Очерк местечек в губерниях Киевской и Подолской» (1844р.), В. Марчинського

«Сведения о Подольской губернии» (1836р.), а також низка статей про Кам'янець-Подільський, Ольгопіль, Могилів-Подільський, Ямпіль, Літин та ін. Це теж комплексні описи містечок, однак, характеристика їх природи уже є обов'язковою, що дозволяє використовувати ці статті зараз у процесі ретроспективного аналізу природи і ландшафтів містечок Східного Поділля. Своєрідним підсумком вивчення Поділля загалом й, зокрема, його містечок, було видання генеральним штабом Росії десятого тому «Военно-статистического обозрения Российской империи» (1848-1850). У цьому обзорі майже у кожному містечку описані белігеративні ландшафтні комплекси, їх стан та можливості використання, звернено увагу на поверхневі форми, водні об'єкти та ділянки лісу, які можна використати для оборони містечка. Крім цього, «Подільські Єпархіальні відомості» упродовж XIX ст. опублікували понад 100 історико-статистичних і географічних описів міст, містечко і сіл Поділля. На рубежі XIX і XX ст. краєзнавці згуртовані Є.Й. Сіцинським і М.І. Яворським зібрали і здебільшого опублікували понад 1,5 тисячі документальних описів містечко і сіл Подільської губернії, з яких ще й зараз збереглося 600. Найдетальнішими є описи міст і містечок Літина, Летичева, Ямполь, Зінькова, Балина Кам'янецького, Вільховця Ушицького та інших повітів. До описів додаються плани, карти, схеми, проекти, які успішно можна використовувати при складанні часових зрізів ландшафтознавчих карт містечок Східного Поділля.

У другій половині XIX ст. О.С. Афанасьєв-Чужбинський детально описав окремі компоненти природи, побут та, частково, етнокультурні аспекти містечок Подільського Придністер'я. У 80-90-х роках XIX ст. В.Г. Гульдманом опубліковані дві оригінальні праці: «Подільська губернія. Досвід історико-географічного опису» та «Населенні місця Подільської губернії», у яких зібрано історико-географічні та культурологічні матеріали стосовно містечок і сіл регіону. О.П. Крилов у 1905 р. видає «Населені місця Подільської губернії». Суттєвим доповненням до описів природи містечок Поділля у цих виданнях були історико-статистичні характеристики усіх приходів і церков Подільської єпархії опубліковані у 1901 році. Цікаві, але невеликі за обсягом матеріали, щодо природи і ландшафтів містечок Східного Поділля є у семитомному виданні (1872-1877) результатів фольклорно-етнографічного і статистичного обстеження сіл і містечок, здійсненого експедицією під керівництвом П.П. Чубинського у 1869 році.

Зазначенні історико-статистичні та географічні описи містечок Східного Поділля не є різноманітними за якістю та об'єктивністю наявного матеріалу. Однак, вони найбільш повно характеризують тогочасну природу, ландшафти, населення й господарство цих своєрідних селитебних структур досліджуваного регіону.

Краєзнавчий етап (30 – 80-ті роки XX ст.). Виокремлення цього етапу зумовлене активним розвитком краєзнавчих товариств наприкінці 20 і у 30-х роках XX ст. Зокрема у Вінниці В.Д. Отамановським у 1924 р. засновано Кабінет з виучування Поділля завдання якого було вивчення пам'яток старовини, мистецтва і природи, бібліотечно-бібліографічна, науково-освітня і методична робота. Серед праць де є цікаві описи містечок Східного Поділля виокремлюється «Вінниця, її околиці та Вінницька округа» (1927), С.І. Городецького «Сільське господарство Поділля перед першою світовою війною» (1929). У 1927-1931 вперше було видано чотири томи «Історико-географічного збірника», де започатковано статті з історії географії та краєзнавства Поділля, серед яких і краєзнавчі описи містечок. З 1928 року В.О. Геринович починає видавати невеликі за обсягом нариси для туристів: «Екскурсант Кам'янецьчини» та «Порадник екскурсанта Кам'янецьчини», які можна

вважати як перші зразки туристично-краєзнавчих описів окремих містечок. У подальшому, цей же автор у журналі «Краєзнавство» друкує низку статей з етнокраєзнавчим ухилом, але через призму містечкових ландшафтів (вплив різних народів на формування ландшафтної структури містечок та їх довкілля).

У 40-80-х роках ХХ ст. значний внесок у краєзнавчі дослідження містечок Східного Поділля, як і Поділля загалом, зробили археологи та історики й, частково, філологи. Особливо виокремлюються праці Е.Ю. Кричевського, М.Я. Рудинського, матеріали Південно-Подільської археологічної експедиції під керівництвом М.І. Артемонова. Як результат у 1946 році була захищена одна з перших краєзнавчих кандидатських дисертацій В.Д. Отамановським «Вінниця як тип українського міста південного правобережжя ХV – ХVІ ст.», а у 1947 році О. Баранович проаналізував етносоціальну структуру містечок Правобережної України, де уже чітко прослідковується вплив різних етносів і на ландшафтну структуру окремих містечок Східного Поділля. Своєрідним проривом у процесі пізнання містечок Поділля було видання багатотомної «Історії міст і сіл УРСР», серед яких і том присвячений Східному Поділлю – «Вінницька область» (1972 р.)

У 80-их роках ХХ ст. до краєзнавчих досліджень містечок Східного Поділля, крім істориків починають активно залучатись й географи, зокрема Чернівецького університету і Вінницького педінституту. Виокремлюються праці Л.І. Воропай, М.О. Куниці, П.М. Лебедева, Г.І. Денисика та ін. До цього часу не втратила свого наукового значення невелика за обсягом книга Л.І. Воропай та М.М. Куниці «Селитебні геосистеми фізико-географічних районів Поділля» (1982), де вперше містечка розглянуті як структурний елемент селитебної системи Східного Поділля. Активніше проводяться й краєзнавчі конференції та публікуються збірники їх матеріалів: «Проблеми історичної географії» (1982), «Пам'ятки історії та культури Вінницької області» (1986) та інші.

Ландшафтознавчий етап (90-ті роки ХХ – початок ХХІ ст.). Упродовж цього етапу продовжувались активні краєзнавчі, особливо історико-краєзнавчі, дослідження містечок Східного Поділля. На цій основі розпочинається ландшафтознавче пізнання містечок, передвісником якого були краєзнавчі нариси «Містечка Східного Поділля» із серії «Земля Подільська», яку започаткували географи Вінницького педуніверситету у 1998 році. У цих нарисах не лише історико-географічні дані, але й перша спроба частково розглянути структуру окремих містечок Східного Поділля, зокрема Бару, Мурованих Куриловець, Хмільника, Немирова, Тульчина та інших.

Упродовж цього етапу історико-культурно-географічні особливості формування селитебної мережі Поділля, зокрема й культурні ландшафти містечок Східного Поділля, розглянуто в численних працях українських географів та істориків, узагальнення яких зроблено у працях В.М. Воловика, та, частково, В. Кокуса, Р.В. Низькошапки, Н. Дністрянської та інших. З погляду антропогенного ландшафтознавства, містечкові ландшафти Східного Поділля вперше розглянуті у двох монографіях серії «Антропогенні ландшафти Поділля» – «Селитебні ландшафти Поділля» [3] і «Сільські ландшафти Поділля» [5]. У цих монографіях чітко виокремлюється підклас містечкових ландшафтів, показано їх місце у структурі селитебних ландшафтів, частково обґрунтовано основні ознаки та розроблено шляхи раціонального використання й охорони містечкових ландшафтів Поділля.

Підвищена зацікавленість географів і ландшафтознавців до містечкових ландшафтів призвела до виокремлення нового напрямку у пізнанні сучасних

ландшафтів цих селитебних структур – етноландшафтознавчого. Це знайшло своє відображення у монографії В.М. Воловика «Етнокультурні ландшафти містечок Поділля» [1]. У монографії розглянуто особливості формування, розвитку та структури етнокультурних ландшафтів містечок Поділля, їх культурні ознаки, прогнозовано можливі шляхи оптимізації містечкових ландшафтів у майбутньому.

Продовжуються дослідження містечок Східного Поділля археологами, істориками, екологами і краєзнавцями. Збільшилась кількість і зросла якість публікацій туристично-рекреаційного спрямування, що дозволяє активніше використовувати ландшафтознавчі напрацювання у цій сфері раціонального використання містечок Східного Поділля. Ландшафтознавців частіше запрошують до розробки генеральних планів і схем розвитку, як окремих частин містечок (Турбів, Немирів, Бар), так і їхніх територій з врахуванням подальшого розширення. При цьому суттєве значення має ландшафтний дизайн містечок Східного Поділля, у процесі використання якого застосовується досвід зарубіжних науковців (м. Бар, Тульчин, Хмільник).

Висновок. Дослідження містечкових ландшафтів лише розпочалися. Виділені етапи пізнання цих досліджень у майбутньому будуть суттєво доповнені, а можливо й розділені на окремі періоди. Це дасть змогу чіткіше зрозуміти сучасний етап пізнання містечкових ландшафтів, детальніше дослідити їх ландшафтну структуру. Особливу увагу необхідно звернути на пізнання природи і ландшафтів дослідниками у XIX – на початку XX ст., коли сформувалася їх структура і містечка почали виокремлюватись як своєрідні селитебні ландшафти.

Література

1. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля / В.М. Воловик. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 270 с.
2. Воропай Л.И. Селитебные геосистемы физико-географических районов Подолья / Л.И. Воропай, М.Н. Куница. – Черновцы, ЧГУ, 1982. – 90 с.
3. Денисик Г.І. Селитебні ландшафти Поділля / Г.І. Денисик, О.І. Бабчинська. – Вінниця: Теза, 2006. – 256.
4. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2011. – 184 с.
5. Денисик Г.І. Сільські ландшафти Поділля / Г.І. Денисик, А.Г. Кізюн. – Вінниця: ПП ТД Едельвейс і К, 2012. – 200 с.
6. Містечка Східного Поділля: краєзнавчі нариси / За ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: Тезис, 2002. – 92 с.
7. Семашкевич М. Историко-географический и этнографический очерк Подольи / М. Семашкевич. – Каменец-Подольский, 1875. – 186 с.
1. Volovik V.M. Yetnokul'turní landshafti místechok Podillya / V.M. Volovik. – Vinnitsya: VNTU, 2011. – 270 s.
2. Voropay L.I. Selitebnyye geosistemy fiziko-geograficheskikh rayonov Podol'ya / L.I. Voropay, M.N. Kunitsa. – Chernovtsy, CHGU, 1982. – 90 s.
3. Denisik G.Í. Selitební landshafti Podíllya / G.Í. Denisik, O.Í. Babchins'ka. – Vinnitsya: Teza, 2006. – 256.
4. Denisik G.Í. Prirodnicha geografiya Podíllya / G.Í. Denisik. – Vinnitsya: YekoBiznesTsentr, 2011. – 184 s.
5. Denisik G.Í. Síl'skí landshafti Podíllya / G.Í. Denisik, A.G. Kízyun. – Vinnitsya: PP TD Yedel'veys í K, 2012. – 200 s.
6. Místechka Shkhidnogo Podíllya: kraěznavchí narisi / Za red. G.Í. Denisika. – Vinnitsya: Tezis, 2002. – 92 s.
7. Semashkevich M. Istoriko-geograficheskij i etnograficheskij ocherk Podolii / M. Semashkevich. – Kamenets-Podol'skiy, 1875. – 186 s.

Подано до редакції 28.08.2015

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик

УДК 911.3

Канський В.С.*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського***Лісові антропогенні ландшафти Поділля**

Основними методичними підходами до пізнання лісових антропогенних ландшафтів є просторово-часовий аналіз умов і процесів функціонування сучасних лісових антропогенних ландшафтів Поділля. Досліджено проблеми типології та класифікації лісових антропогенних ландшафтів, визначено критерії виділення їх регіональних структур. Обґрунтовано періодизацію і виділено шість етапів формування і розвитку лісових антропогенних ландшафтів Поділля: етап експериментального освоєння лісових ландшафтів і початкової їх антропогенізації (до I тис. до н.е.); етап початку комплексного освоєння лісових ландшафтів (I тис. н.е. – XII ст.); етап активного формування лісових антропогенних ландшафтів (XIII – початок XVII ст.); етап знищення лісових ландшафтів в результаті розвитку лісових промислів та кораблебудування (середина XVII – початок XIX ст.); етап промислового освоєння (середина XIX – початок XX ст.) і сучасний етап формування лісових антропогенних ландшафтів (XX – початок XXI ст.). Досліджена сучасна структура лісових антропогенних ландшафтів Поділля, проведена їх класифікація за різними ознаками, дана характеристика умовно-натуральних, похідних та лісокультурних ландшафтів, визначено спектр несприятливих мікроосередкових процесів, характерних для різних таксономічних структур. Виявлені і досліджені регіональні особливості лісових антропогенних ландшафтів, проведено їх районування з виділенням структур. Структури: Зональні: А – Лісопасовищна, Б – Лісопольова. Крайові: I – Малополіська, II – Подільська, III – Придністерська, IV – Придніпровська, V – Побузька та 14 районів. Складено прогноз розвитку, визначено й обґрунтовано основні напрямки покращення, раціонального використання та охорони лісових антропогенних ландшафтів Поділля.

Ключові слова: лісові антропогенні ландшафти, структура, класифікація, умовно-натуральні, похідні та лісокультурні ландшафти.

Канский В.С. Лесные антропогенные ландшафты Подолья. Основными методическими подходами к познанию лесных антропогенных ландшафтов является пространственно-временной анализ условий и процессов функционирования современных лесных антропогенных ландшафтов Подолья. Исследованы проблемы типологии и классификации лесных антропогенных ландшафтов, определены критерии выделения их региональных структур. Обоснована периодизация и выделены шесть этапов формирования и развития лесных антропогенных ландшафтов Подолья: этап экспериментального освоения лесных ландшафтов и начальной их антропогенизации (до I тыс. до н.э.); этап начала комплексного освоения лесных ландшафтов (I тыс. н.э. – XII ст.); этап активного формирования лесных антропогенных ландшафтов (XIII – начало XVII ст.); этап уничтожения лесных ландшафтов в результате развития лесных промыслов и кораблестроения (середина XVII – начало XIX ст.); этап промышленного освоения (середина XIX – начало XX ст.) и современный этап формирования лесных антропогенных ландшафтов (XX – начало XXI ст.). Исследована современная структура лесных антропогенных ландшафтов Подолья, проведена их классификация по различным признакам, дана характеристика условно-натуральных, производных и лесокультурных ландшафтов, определен спектр неблагоприятных микроочаговых процессов, характерных для разных таксономических структур. Выявлены и исследованы региональные особенности лесных антропогенных ландшафтов, проведения их районирование с выделением структур. Структуры: Зональные: А – Лесопастбищная, Б – Лесополевая. Краевые: I – Малополесская, II – Подольская, III – Приднестровская, IV – Приднепровская, V – Побужская и 14 районов. Составлен прогноз развития, определены и обоснованы основные направления улучшения, рационального использования и охраны лесных антропогенных ландшафтов Подолья.

Ключевые слова: лесные антропогенные ландшафты, структура, классификация, условно-естественные, производные и лесокультурные ландшафты.

Kansky V.S. Forest anthropogenic landscapes of Podillia. The main methodological approaches to the knowledge of forest anthropogenic landscapes are a space-time analysis of the conditions and processes of functioning of modern forest anthropogenic landscapes of Podillia. The problems of

typology and classification of forest anthropogenic landscapes, the criteria of selection of their regional structures are investigated. Grounded into periods and identified six stages of formation and development of forest anthropogenic landscapes of Podillia: the pilot phase of the development of forest landscapes, and their initial assimilation of man (to the I millennium BC.); beginning stage of complex development of forest landscapes (I millennium AD. – XII cent.); stage of active formation of forest anthropogenic landscapes of Podillia (XIII – the beginning of XVII century.); stage of destruction of forest landscapes as a result of the development of forest industries, and shipbuilding (mid XVII – the beginning of XIX century.); stage of industrial development (mid XIX – early XX century.) and the current stage of the formation of forest anthropogenic landscapes (XX – beginning of XXI century.). Studied modern structure of forest anthropogenic landscapes of Podillia, their classification according to various criteria, the characteristic of conditionally positive, derivatives and silvicultural landscapes defined range of adverse microfocus processes specific to different taxonomic structures. Identifies and examines the regional characteristics of forest anthropogenic landscapes, of their regionalization with allocation structures. Structures: Zone: A – Lisopasovyschna, B – Lisopolova. Boundary: I – Malopoliska, II – Podilska, III – Prydnisterska, IV – Prydniprovsk, V – Pobuzka and 14 districts. The prognosis of development, identified and substantiated the main areas of improvement, rational use and protection of forest anthropogenic landscapes of Podillia.

Keywords: forest anthropogenic landscapes, structure, classification, conditional-natural, derivatives and silvicultural landscapes.

Наявність проблеми. Якщо врахувати, що в структурі сучасних лісових ландшафтів України антропогенні займають 87% їх території, а в таких регіонах як Поділля – 96 %, тому дослідження лісових антропогенних ландшафтів є актуальним. Актуальність зумовлена й тим, що в майбутньому роль та значення лісових антропогенних ландшафтів постійно зростатиме. У структурі лісополя України вони зараз займають 13,7 %, а в перспективі раціональними є 20-22 %, його території [2].

У натуральному стані лісові ландшафти Поділля займали близько 62 % території (у Вінницькій області до 76 %); тепер лише 13,3 %. У майбутньому планується збільшення їх площ до 28 % [2].

Аналіз опублікованих праць. Лісові ландшафти, переважно натуральні, постійно в полі зору вчених, особливо лісознавців та геоботаніків. Вагомий внесок у їх дослідження зробили С.І. Коржинський, Д.М. Кравчинський, Г.Ф. Морозов, В.М. Сукачов, Є.В. Алексєєв, П.С. Погребняк, Д.В. Воробйов, М.А. Голубець, І.Х. Удра, М.М. Вересін, В.І. Білоус. Географи і ландшафтознавці лісовим ландшафтам приділяють значно менше уваги. Лише з 70-х років ХХ ст. частково розпочались дослідження антропогенних лісових ландшафтів (Ф.М. Мільков, Г.І. Денисик, В.С. Давидчук).

Мета і завдання дослідження. *Мета дослідження* – виявити чинники та етапи антропогенізації натуральних і особливості формування, структури й функціонування сучасних антропогенних лісових ландшафтів Поділля для прогнозування змін та оптимізації їх у майбутньому.

Завдання: розкрити сутність лісових антропогенних ландшафтів як об'єкту дослідження не лише ландшафтознавства, але й конструктивної географії; поглибити теоретико-методологічні засади дослідження лісових антропогенних ландшафтів; провести просторово-часовий аналіз чинників антропогенізації натуральних і процесів формування антропогенних лісових ландшафтів Поділля; дослідити сучасну структуру й особливості функціонування лісових антропогенних ландшафтів Поділля; провести класифікацію лісових антропогенних ландшафтів Поділля та обґрунтувати виокремлення їх регіональних структур; спрогнозувати розвиток, визначити та обґрунтувати основні напрями поліпшення

раціонального використання лісових антропогенних ландшафтів Поділля.

Результати дослідження. Аналіз попередніх досліджень лісів дав можливість встановити, що перші спроби класифікації лісових рослинних угруповань, або перші обґрунтовані спроби поділу лісу на типи (категорії) зроблені лісівниками й ботаніками (А.Ф. Рудзький, Д.М. Кравчинський, С.І. Коржинський та ін.) у другій половині XIX ст. [7]. Значно раніше, ніж були опубліковані ландшафтознавчі праці, у лісознавстві започаткували своєрідний напрям у дослідженні лісів, який з сучасних позицій можна назвати ландшафтно-типологічним. У його основі, тобто в основі типології лісів, було поняття типу лісу, або типу насадження, введенного в літературу Д.М. Кравчинським наприкінці XIX ст. За Г.Ф. Морозовим, вчення про типи насаджень повинно складати наукову основу лісознавства, але при цьому «... ліс та його територія повинні зливатися для нас в одно ціле, в географічний індивідуум або ландшафт» [5]. Г.Ф. Морозов вперше поділив типи лісу на основні та тимчасові. Враховуючи те, що під антропогенним впливом будь-які типи лісу перетворюються у тимчасові, В.М. Сукачов запропонував ділити їх на корінні та похідні [9]. Цей поділ виявився більш вдалим і в подальшому знайшов застосування в антропогенному ландшафтознавстві [4].

В Україні погляди Г.Ф. Морозова та В.М. Сукачова сприйняли й розвивали геоботаніки та лісознавці Є.В. Алексєєв, П.П. Кожевников, Д.В. Вороб'йов, П.С. Погребняк та ін. [6]. Вони хоча й розглядали типи лісу як взаємопов'язану єдність типів деревостану й місця розташування, проте занадто переоцінили значення останнього в типології лісів. Більш того, П.П. Кожевников ліси натурального й антропогенного походження відносив до одного типу лісорослинних умов [3].

У подальшому (друга половина XX ст.) суттєвий внесок у розвиток ландшафтознавчої типології та класифікації натуральних лісів внесли науковці школи В.М. Сукачова в Росії та М.А. Голубець, М.М. Вересін, В.І. Білоус в Україні, лісових антропогенних ландшафтів – учні Ф.М. Мількова (в Україні зокрема Г.І. Денисик) [1]. Завдяки їхнім дослідженням вдалося вирішити низку спірних питань між лісознавцями та ландшафтознавцями і в типології та класифікації лісових ландшафтів. Це стало можливим в результаті поєднання типів лісових масивів Г.Ф. Морозова й типів місцевостей Ф.М. Мількова (табл. 1).

Враховуючи це, а також результати польових досліджень лісових ландшафтів Поділля, у їх структурі виділено такі ландшафтно-висотні типи (знизу – уверх на прикладі дібров): *заплавні діброви на заплавному, субори на надзаплавнотерасовому, байрачні і нагірні діброви на схиловому, а також нагірні діброви на товтровому й останцево-вододільному типах місцевостей.*

Лісові антропогенні ландшафти залежно від їх площі й структури досліджувались як самостійні ландшафтні комплекси та в складі більших за площею або рангом природних структур – регіональних (зон, країв, областей і районів) і типологічних (типу ландшафту, типу місцевостей, типу складного урочища). Особливо це стосується лісокультурних ландшафтів, котрі частіше зустрічаються на рівні типів урочищ. Саме тут діагностичними ознаками їх виокремлення є місцезростання та деревостан.

Лісознавці та геоботаніки вивчали переважно історію господарського освоєння лісових ресурсів і зовсім не приділяли уваги питанням лісових ландшафтів, особливостям їх антропогенізації, формування й функціонування нових – антропогенних лісових ландшафтів. У процесі дослідження виділено та

Таблиця 1

Співвідношення між типами лісових масивів і типами ландшафтних місцевостей

Типи лісових масивів Г.Ф. Морозова	Типи ландшафтних місцевостей Ф.М. Мількова
1. Байрачні ліси у верхів'ях ярів та балок;	1. Плакорний тип місцевостей;
2. Березові й осикові «колки» на вододілах;	2. Міжрічковий недренований тип місцевостей;
3. Ліси перехідної смуги від надлучних терас до степу, на чорноземних супісках і темно-сірих пісках;	3. Надзаплавно-терасовий тип місцевостей;
4. Бори надлучних терас.	4. Заплавний тип місцевостей;
5. Тип лісу в алювіальній долині річки;	5. Прирічковий (схилловий) тип місцевостей.
6. Тип лісового масиву по нагірних правих берегах річок (дїброви).	

обґрунтовано шість етапів антропогенізації натуральних та формування антропогенних лісових ландшафтів Поділля.

Етап експериментального освоєння лісових ландшафтів Поділля та початкової їх антропогенізації (до I тис. до н.е.). Ресурси лісових ландшафтів Поділля людина почала використовувати з пізнього палеоліту (40-35 тис. р. до н.е. – Середнє Придністер'я), змінювати їх з VII тис. до н.е. – часу зародження першої у Східній Європі Буго-Дністерської землеробської культури. Започатковуються підсічна й вогневищна система землеробства, поширюється лісовий переліг, після котрих відновлення корінного лісу (дїбров Поділля) не відбувалося. До формування деревно-чагарникових пустищ призводив і інтенсивний випас худоби. Разом з тим, люди розчищали лише незначні за площею ділянки лісу і через один-три роки залишали їх. Це був лише «експериментальний» підхід до використання лісу. На покинутих ділянках формувались перші урочища умовно-натуральних й вторинних лісових ландшафтів.

Початок активного освоєння лісових ландшафтів (I тис. н.е. – XII ст.). Про активну антропогенізацію лісових ландшафтів Поділля, а також їх поступове, але неухильне зменшення дав уяву аналіз господарського комплексу племен зарубинецької, черняхівської та інших культур, скіфів, ранніх слов'ян, а також літературні джерела античних авторів, пізніше й літописів. Деревина й вироби з неї починають відігравати суттєву роль у господарській діяльності людей, розвивається деревообробка, не втратили свого значення підсічна й вогневищна системи землеробства, дерево стає основним будівельним матеріалом тощо. Це призвело до заміни натуральних лісових ландшафтів антропогенними на значних площах: букові ліси після вирубки займали дубово-букові, дубові – дубово-грабові й, навіть, грабові. Розпочався процес заміни світлих подільських дїбров дубово-грабовим і грабовим чорноліссям. Наприкінці I тис., особливо в період розквіту Київської Русі, широко представленим на Поділлі був «окультурений» лісостеп [8].

Етап уповільненої антропогенізації натуральних та активного формування лісових антропогенних ландшафтів (XIII – початок XVII ст.). В результаті

татаро-монгольського нашестя люди заселяли глибини лісових хащ, будували там села, хутори, левади, вирубували ліс під розорювання й пасовища, не втратили свого значення теслярство, смолокуріння, бортництво й полювання. У структуру лісових біоценозів вводяться культурні рослини – груша, яблуна, вишня, слива тощо. На вододілах татаро-монгольські війська, а пізніше й кримські татари, випалювали значні масиви лісів.

На початку XVII ст. процес активної антропогенізації лісових ландшафтів почав відновлюватись: деревина й вироби з неї стають предметом інтенсивної торгівлі, розвиваються будівництво й різноманітні промисли. Майже у кожному селі були свої майстри по дереву, в трьох головних містах Поділля – Кам'янці, Барі та Сатанові – їх працювало 90 [2].

Етап знищення лісових ландшафтів внаслідок активного розвитку лісових промислів та кораблебудування (середина XVII – початок XIX ст.). Упродовж цього етапу знищувались як натуральні, так і відновлені в минулі сторіччя антропогенні лісові ландшафти. Це зумовлено активним розвитком лісових промислів та підвищеним попитом на їхню продукцію як на внутрішньому, так і, особливо, зовнішньому ринках. З Поділля вивозили тесаний і круглий ліс, клепку, смолу, дьоготь, попіл для виготовлення поташу і поташ. Для цього повсюдно будували буди й бурти, гуті й рудні. Укладачі господарського перепису 1789 року зазначали, що поташні буди й склоробні гуті винищили багаті ліси Подільського й Брацлавського воєводств. Для цього знищували в першу чергу букові, дубово-букові, дубові й дубово-грабові, трохи менше дубово-ясеневі й вільхові ліси. У XVIII ст. натуральні й похідні ліси були настільки виснажені й знищені, що почали занепадати й лісові промисли. Крім цього, на початку XIX ст. з Поділля почали інтенсивно вивозити корабельний ліс [8].

Етап промислового освоєння лісових ландшафтів Поділля (середина XIX – початок XX ст.). Активне заселення Поділля і розвиток капіталістичних відносин сприяли новому, промислому освоєнню лісових ландшафтів, особливо приватних лісів після реформи 1861 р. Подільські ліси перетворювали на зруби, котрі в околицях міст і сіл у подальшому розорювали. Активно розвивалось будівництво житла й культових споруд з дерева (наприкінці XIX ст. на Поділлі було 2160 дерев'яних церков); у 20-х роках XIX ст. зароджується цукрова промисловість, з середини сторіччя починається будівництво залізниць, деревину споживали 215 винокурних, 96 цегельних, 21 лісопильний заводи, 52 заводи для випалювання вапна, 11 паперових фабрик, низка поташних і склоробних заводів [2]. За 1880-1913 роки Поділля втратило 31 % лісів, і до початку XX ст. лісистість території складала лише 9,6 %. Разом з тим, упродовж цього етапу вперше почали відновлювати лісові ландшафти Поділля шляхом насадження лісокультур, зокрема й шпилькових. З цього часу лісові антропогенні ландшафти почали переважати в структурі лісових ландшафтів Поділля.

Формування лісових антропогенних ландшафтів Поділля упродовж 20-30-х років XX – початку XXI ст. Знищення лісів і зменшення площ лісових ландшафтів Поділля проходило в роки відбудови господарства після першої і другої світових війн. До середини 50-х років XX ст. обсяг вирубок значно перевищував середній приріст деревини. Разом з тим, активні лісовідновні роботи у 60-ті першій половині 80-х років призвели до збільшення лісистості території (13,2%), проте неконтрольовані вирубки 90-х років XX ст. і початку XXI ст. знову знизили лісистість на 2% [2]. Зараз структура лісових ландшафтів змінена повністю. Натуральних бучин,

вододільних і нагірних дібров майже не залишилось, переважають похідні грабово-дубові й грабові ліси та лісокультури. В структурі лісових антропогенних ландшафтів Поділля переважають (64%) лісокультурні ландшафти.

Встановлено, що за минулих півтора сторіччя процес формування лісових антропогенних ландшафтів набуває нових ознак: зменшуються не лише площі, але й повсюдно іде їх розчленування на *невеликі, ізольовані* один від одного лісові масиви; лісові ландшафти позбавлені перехідних катен-узлісь й оточені переважно сільськогосподарськими (польовими) ландшафтами; формування структури і природний відбір у лісових антропогенних ландшафтах проходить не лише ізольовано, але й під впливом людини – створюються нові лісокультури, відбираються плюсові та умовно-плюсові дерева, проводиться інтродукція рослин тощо; змінюється ярусна структура й видовий склад деревостанів: зникають корінні подільські види (дуб скельний, берека, гордовина тощо), натомість зростає кількість інтродукованих видів: бархат амурський, модрина сибірська, сосна кримська і звичайна, ялина європейська, дуб червоний, горобина тощо.

Почали активно розвиватися небажані мікроосередкові процеси (ерозійні, остепніння, заболочування), пов'язані з різними видами будівництва – дорожнім, промисловим (кар'єри), селитебним а також рекреацією [2]. Як результат, сучасні лісові антропогенні ландшафти Поділля – це складне поєднання умовно-натуральних (дуже рідко), похідних (40%) й лісокультурних (до 60%) ландшафтних комплексів.

Лісові антропогенні ландшафти Поділля складаються із значної кількості ландшафтних структур (комплексів) різного таксономічного рівня, що виокремлені в просторі межами неоднакового походження. Виділено межі між натуральними (зустрічаються рідко, лише на рівні фацій та інколи урочищ), натуральними й антропогенними (переважають) лісовими ландшафтними комплексами. Частіше межі представлені у вигляді екотонів, рідше – перехідних катен.

При виокремленні таксономічних структур в окремих класах антропогенних ландшафтів необхідно враховувати низку ознак, притаманних лише їм. Так, зважаючи на спосіб формування лісових антропогенних ландшафтів, у межах Поділля виділено такі їх *генетичні групи*: *відновні* – формуються на місці натуральних лісових ландшафтів, але після численних вирубок; *насаджені* – це лісокультури; *пірогенні* – відновлюються на згарищах; *пасквально-дигресійні* – формуються у місцях надмірного випасу свійських тварин; *рекреаційно-дигресійні* – лісові антропогенні ландшафтні комплекси «рекреаційного» походження.

Беручи до уваги те, що формування більшості сучасних лісових антропогенних ландшафтів проходить на місці інших антропогенних ландшафтів, проведено їх поділ за *попередником* на «*польові*» – створені на розораних в минулому ділянках степів і лук, а також лісів; та створені на *техногенній літооснові* – розкривних породах, кар'єрах, покинутих ділянках доріг тощо.

За *тривалістю існування та ступенем саморегуляції* лісові антропогенні ландшафти розділено на дві групи: *багаторічні, частково регульовані* – час від часу потребують «профілактичного ремонту» (приклад – лісокультури) і *тимчасові регульовані* ландшафтні комплекси (лісові розсадники, частково придорожні та лісопольові смуги тощо).

Однією з основних є класифікація лісових ландшафтів за ступенем їх антропогенізації (рис. 1).

До *умовно-натуральних* віднесені ліси того ж типу, що існували і до вирубки, відновлення котрих відбулося стихійно, частіше вегетативним шляхом

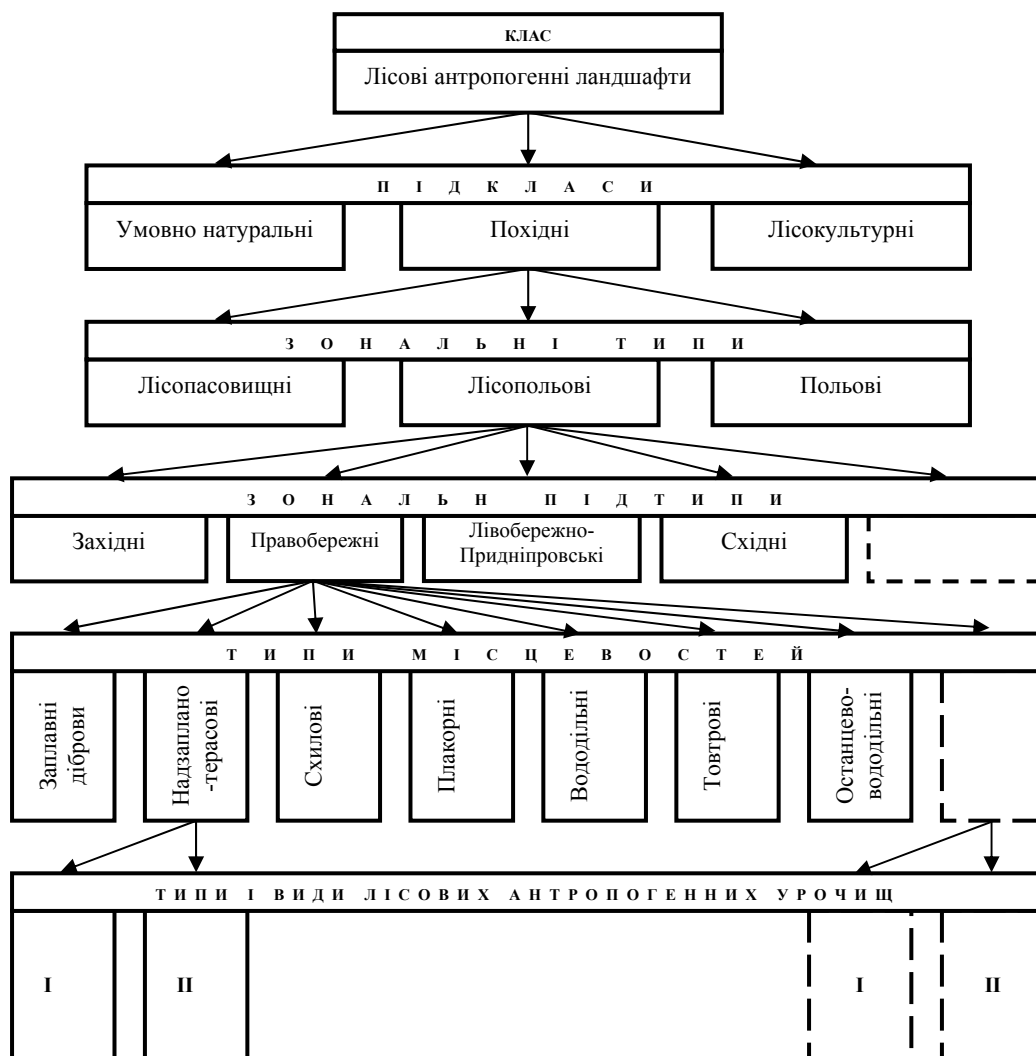

Рис. 1. Таксономічна система типологічних структур лісових антропогенних ландшафтів. За Г.І. Денисиком з доповненням автора.

Тип лісового антропогенного урочища визначається за формою рельєфу і за характером ґрунтового покриву, виду рослинності, типу лісокультур.

або з насіння. Зараз це найбільш продуктивні лісові натурально-антропогенні ландшафти, але вони займають лише 28-32 % площ лісів Поділля (дуб → граб-дуб). *Вторинні*, або *похідні* ліси формуються на місці корінних шляхом захоплення їх площ після вирубок малопродуктивними і малоцінними породами дерев (дуб → граб-дуб → граб). *Лісокультурні* – насаджені людиною ліси; у межах Поділля займають 54-56 % лісових площ (дуб + ялина + сосна + ясен).

Значне різноманіття лісових антропогенних ландшафтів (ЛАЛ) та їх регіональні відміни, що викликані формуванням у різних природних умовах та неоднаковим господарським освоєнням, дали можливість провести районування ЛАЛ. Відміни між регіональними структурами лісових антропогенних ландшафтів розкриваються на основі природничого й лісознавчого районувань, матеріалів польових досліджень з показом ступеня антропогенізації виділених регіональних структур (рис. 2).

Під *регіональною структурою* ЛАЛ мається на увазі просторове

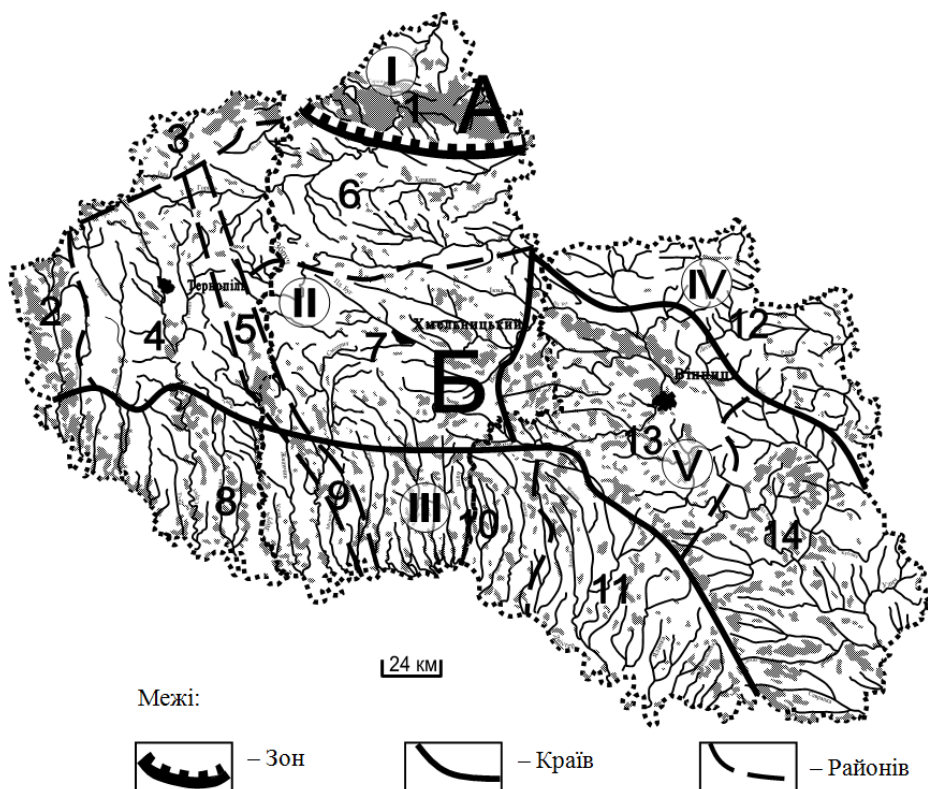

Рис. 2. Районування лісових антропогенних ландшафтів Поділля

Структури. Зональні: А – Лісопасовищна, Б – Лісопольова. Крайові. I – Малопопільська. Райони: 1. Попільський. II – Подільська. Райони: 2. Опільський, 3. Кременецький, 4. Тернопільський, 5. Подільських Товтр. 6. Північно-Подільський, 7. Центральнo-Подільський. III – Придністерська. Райони: 8. Заліщицький, 9. Нігинсько-Вербецьких товтр, 10. Ушицько-Лядовецький, 11. Ямпільського Придністер'я. IV – Придніпровська. Райони: 12. Попорський. V – Побузька. Райони: 13. Побузьких попіль, 14. Бузько-Собський.

співвідношення його підкласів умовно-натурального, похідного й лісокультурного, а також територіально пов'язаних з ними ландшафтних комплексів інших класів. Особливо чітко відміни спостерігаються в зональних структурах ЛАЛ Поділля – попільських і лісостепових (лісопольових). Тут не лише міняється співвідношення площ між основними підкласами, але й характерні свої зональні типи ЛАЛ. У зональних структурах контрастні між собою *крайові* структури ЛАЛ. Різниця між ними зумовлена просторовим розташуванням лісових антропогенних ландшафтів, їх внутрішньою структурою, особливостями господарського освоєння та відновлення, структурою деревостанів та наявністю ландшафтних комплексів інших класів антропогенних ландшафтів. Виділено п'ять крайових структур ЛАЛ Поділля: Малопопільську, Подільську, Придністерську, Придніпровську та Побузьку. Межі *районів* лісових антропогенних ландшафтів співпадають з контурами природних областей. Геоморфологічні та кліматичні особливості природних областей, характер їх господарського освоєння – усе це відображено в структурі виокремлених 14 районів ЛАЛ Поділля.

Лісовідновлення на Поділлі розпочато з другої половини XIX ст., активно проводилось у 30-х і 50-70-х роках XX ст., внаслідок чого лісистість регіону збільшилась з 9,7 до 12,6 відсотків [1]. Разом з тим, упродовж півтора сторіччя лісовідновні роботи були направлені лише на збільшення площ лісів та вирощування

значущих у господарстві відношенні порід дерев. При цьому майже зовсім не враховувались особливості нових антропогенних лісових ландшафтів, їх висотна диференціація та формування ярусної структури, а відповідно й необхідність ландшафтознавчих підходів до відновлення, раціонального використання й охорони ЛАЛ Поділля. У структурі дібров Поділля чітко виокремлювались раніше, а зараз майже знищені, найбільш продуктивні *нагірnodібровні* ландшафтні комплекси, що приурочені до високих берегів річок та прилеглих до них ділянок вододілів. Своєрідність їх природи зумовлена особливостями розвитку в умовах найбільш динамічного типу місцевостей – схилового. Для відновлення нагірних дібров необхідно враховувати: *особливості їх висотної диференціації; динаміку їхніх ландшафтних комплексів у просторі і часі; антропогенний чинник.*

Першочерговими у поліпшенні функціонування лісових антропогенних ландшафтів є заходи щодо відродження *перехідних екотонів-узлісь*. За минулі два сторіччя натуральні узлісся майже знищені. Вони невід’ємна складова у функціонуванні парадинамічних ландшафтних систем «ліс – поле», «ліс – степ». В умовах Поділля на межі ЛАЛ для формування узлісь необхідно залишати смуги шириною від 30-40 до 120 м.

Висновок. На початку ХХІ ст. дослідження лісових антропогенних ландшафтів є актуальними, але недостатніми. Географи й ландшафтознавці лісові антропогенні ландшафти частково почали досліджувати лише з 70-х років ХХ ст.

Аналітичний огляд численних архівних і літературно-картографічних матеріалів та польові дослідження дали змогу в історії освоєння й антропогенізації лісових антропогенних ландшафтів виділити низку етапів (історичних зрізів). Вони неоднакові за тривалістю, характером впливу людини на лісові ландшафти, а також результатами, але реально відображають процес антропогенізації натуральних і формування сучасних антропогенних лісових ландшафтів Поділля. Виділено й обґрунтовано шість етапів.

У формуванні сучасної структури лісових антропогенних ландшафтів Поділля своєрідним рубежем є друга половина ХІХ – початок ХХ ст.

Важливою умовою реального пізнання лісових антропогенних ландшафтів та раціонального лісокористування є використання їх типологічних особливостей. Значне різноманіття лісових антропогенних ландшафтів Поділля дає можливість провести їх класифікацію за різними ознаками. Регіональні відміни лісових антропогенних ландшафтів зробили можливим їх районування.

У формуванні сучасних антропогенних лісових ландшафтів необхідно враховувати розроблені ландшафтознавцями їх класифікації. Пріоритети у відновленні наявних лісових антропогенних ландшафтів Поділля надати їх найбільш знаковим у функціонуванні структурам – нагірним дібровам та узліссям (новим перехідним межам – екотонам і катенам), а також формуванню наближеної до натуральної висотної диференціації лісових антропогенних ландшафтів.

Література

1. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: Монографія / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
2. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 2006. – 184 с.
3. Кожевников П.П. Типи лісу та лісової асоціації Поділля / П.П. Кожевников // Лісорослинні умови Поділля. – Харків, 1931. – С. 10.
4. Мильков Ф.Н. Антропогенные ландшафты: структура, методы и прикладные аспекты изучения /

- Ф.Н. Мильков. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та 1988. – 141 с.
5. Морозов Г.Ф. Учение о лесе / Г.Ф. Морозов – М.-Л.: Госиздат, 1924. – 406 с.
 6. Погребняк П.С. Основы лесной типологии / П.С. Погребняк. – Киев: Изд-во АН УССР, 1955. – 455 с.
 7. Рудзкий А. Руководство къ устройству русскихъ лесовъ / А. Рудзкий – 3-е изд. – СПб., 1906. – 483 с.
 8. Сіцінський Ю.Й. Нариси з історії Поділля / Ю.С. Сіцінський. – Вінниця: Б.в., 1927. – 74 с.
 9. Сукачев В.И. Руководство к исследованию типов леса / В.И. Сукачев – М.-Л.: Гос. изд-во, 1930. – 320 с.
-
1. Denisik G.Í. Antropogenní landshafti Pravoberezhnoĭ Ukraïni: Monografiya / G.Í. Denisik. – Vinnitsya: Arbat, 1998. – 292 s.
 2. Denisik G.Í. Prirodnicha geografiya Podíllya / G.Í. Denisik. – Vinnitsya: YekoBíznesTsentr, 2006. – 184 s.
 3. Kozhevnikov P.P. Tipi lísu ta lísovoĭ asotsiatsiĭ Podíllya / P.P. Kozhevnikov // Líso-roslinní umovi Podíllya. – Kharkiv, 1931. – S. 10.
 4. Mil'kov F.N. Antropogennyye landshafty: struktura, metody i prikladnyye aspekty izucheniya / F.N. Mil'kov. – Voronezh: Izd-vo Voronezh. un-ta 1988. – 141 s.
 5. Morozov G.F. Ucheniye o lese / G.F. Morozov – M.-L.: Gosizdat, 1924. – 406 s.
 6. Pogrebnyak P.S. Osnovy lesnoy tipologii / P.S. Pogrebnyak. – Kiyev: Izd-vo AN USSR, 1955. – 455 s.
 7. Rudzkiy A. Rukovodstvo k" ustroystvu russkikh" lesov" / A. Rudzkiy – 3-ye izd. – SPb., 1906. – 483 s.
 8. Sitsíns'kiy YU.Y. Narisi z ístoríĭ Podíllya / YU.S. Sitsíns'kiy. – Vinnitsya: B.v., 1927. – 74 s.
 9. Sukachev V.I. Rukovodstvo k issledovaniyu tipov lesa / V.I. Sukachev – M.-L.: Gos. izd-vo, 1930. – 320 s.

Подано до редакції 03.09.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яцентюк

УДК 551.435.32(262.54)(477.7)

Гришко С.В.

Мелітопольський державний педагогічний університет імені Богдана Хмельницького

Сучасна ландшафтна структура піщаних кіс Азовського моря (на прикладі Північно-Західного Приазов'я)

На підставі опрацювання матеріалів лісомисливських господарств регіону та особистих польових досліджень вперше зроблено аналіз ландшафтної структури піщаних кіс північно-західного узбережжя Азовського моря, використовуючи комплексний географічний підхід. Проведені дослідження дали змогу дослідити історію створення лісових масивів піщаних кіс узбережжя, видовий склад та природно-антропогенні умови їх існування. Дослідження доводять, що якість лісових насаджень залежить від засоленості, механічного складу, ступеня зволоженості ґрунтів та типу місцевості. Деревно-чагарникові насадження піщано-черепашкових кіс Азовського моря зростають у несприятливих лісорослинних умовах. Це зумовлено наявністю бідних ґрунтів піщаних і супіщаних різновидів, надто мінералізованими підґрунтовими водами, розташуванням на навітряних схилах північних і північно-східних румбів, а також значним антропогенним навантаженням. Лісокультури лісових масивів кіс представлені посухостійкими видами з акації білої, сосни кримської, маслинки вузьколистої і сріблястої, скумпії звичайної, різних видів тополь (Болле, пірамідальна).

Ключові слова: деревно-чагарникові насадження, лісовий масив, ландшафтна структура, лісорослинні умови, піщана коса, Північно-Західне Приазов'я.

Гришко С.В. Современная ландшафтная структура песчаных кос Азовского моря (на примере Северо-Западного Приазовья). На основании обработки материалов лесохозяйственных хозяйств региона и личных полевых исследований впервые сделан анализ ландшафтной структуры песчаных кос северо-западного побережья Азовского моря, используя комплексный географический подход. Проведенные исследования позволили исследовать историю создания лесных массивов песчаных кос побережья, видовой состав и природно-антропогенные условия их существования. Исследования доказывают, что качество лесных насаждений зависит от засоленности, механического состава, степени увлажненности почв и типа местности. Древесно-кустарниковые насаждения песчано-ракушечниковых кос Азовского моря растут в неблагоприятных лесорастительных условиях. Это обусловлено наличием бедных почв песчаных и супесчаных разновидностей, слишком минерализованными подпочвенными водами, расположением на наветренных склонах северных и северо-восточных румбов, а также значительной антропогенной нагрузкой. Лесокультуры лесных массивов кос представлены засухоустойчивыми видами из акации белой, сосны крымской, лоха узколистного и серебристого, скумпии обычной, различных видов тополей (Болле, пирамидальный).

Ключевые слова: древесно-кустарниковые насаждения, лесной массив, ландшафтная структура, лесорастительных условий, песчаная коса, Северо-Западное Приазовье.

Hryshko S.V. Modern landscape structure of a sand strand of the Sea of Azov (using the North-Western Pryazovia region as an example). Based on materials which analyze game preserve forestry in the region and the results of a personal fieldwork research there has been made a description of the structure of a sand strand of the Sea of Azov for the first time, the research was done using complex geographical approach. The research allowed to explore the geneses of the coastal forest sand strands, the species composition, natural and man-made conditions for their existence. The research shows that the quality of forest-like plantations depends on salinity, mechanical composition, soil humidity and the type of the terrain. The thickets growing alongside the sand shell braid of the Sea of Azov suffer hostile environmental conditions. It is predisposed by poor mineral fabric of sandy and sandy loam soils, which are located on the windward slopes of the northern and northeastern points of the compass and by a significant anthropogenic pressure as well. The kinds of plants growing in the braid are represented by drought-resistant species of acacia, pine of Crimea, oleaster and silver oleaster, sumac, different types of poplars (Bolle, pyramidal).

Keywords: forestry, forest, landscape structure, forest condition, sand strand, North-Western Pryazovia.

Постановка проблеми. Дослідження лісових масивів піщаних кіс північно-західного узбережжя Азовського моря здійснювалися вченими-біологами з першої половини ХХ ст. і по теперішній час з метою встановлення видового складу та бонітету лісових насаджень і їх фауни. Вчені-географи, особливо ландшафтознавці, даній проблемі практично не приділяли уваги, у зв'язку з чим дана стаття є актуальною з ландшафтознавчих позицій. Дослідження ландшафтної структури лісових масивів піщаних кіс Азовського моря дають змогу більш ефективно підійти до створення сучасних лісових насаджень з метою збереження ґрунтів, а також відновлення і примноження біологічних та рекреаційно-туристичних ресурсів території.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Загальний опис рослинності піщаних кіс дає А.М. Краснов ще в 1901 р. Одним із перших дослідників рослинних угруповань півдня України, в тому числі приморських степів та солончакової рослинності, був Й.К. Пачоський (1927). У 20–40-х рр. ХХ ст. були проведені детальні геоботанічні дослідження кіс Північного Приазов'я: Обитічної – Ф.Я. Поповичем (1936) і Бердянської – С.А. Постриганем (1939). Роботи цих авторів супроводжуються геоботанічними картами названих кіс масштабів 1: 30 000–1: 90 000. М.І. Котов обстежив лесовий острів Степок (1929), Бирючий півострів самостійно (1928, 1952) і спільно з О.В. Прянішніковим (1929, 1937). Рослинність півострова Бирючий вивчала Н.Н. Дзенс-Литовська (1954), а О.А. Федорко (1975) – лісорослинні умови на ньому. Цілий ряд фундаментальних праць Г.І. Білика (1941, 1946, 1952, 1954, 1956, 1960, 1963) висвітлюють структуру галофільної рослинності приморської смуги, до яких варто додати дослідження М.Г. Олексієнко (1950) в околицях Обитічної коси.

У 70–90-х рр. більшість ботанічних досліджень на косах проводилась як складова загального вивчення Північного Приазов'я (Краснова, 1970, 1973, 1974, 1975; Кузьмичов, Краснова, 1974) та Південного Сходу України (Рубцов, Бурда, Жуков, 1979; Бурда, 1984; Кондратюк, Бурда, Остапко, 1985, 1987; Кондратюк, Бурда, 1987; Бурда, Остапко, 1993; Бурда, Остапко, Тохтар, 1995; Бурда, Остапко, Ларін, 1995; Остапко, 1999). Н.П. Назарова вивчала еколого-генетичні ряди рослинних угруповань на Бердянській косі (1975). Опис псамофільних флористичних комплексів України, в тому числі Приазов'я, здійснив М.В. Клоков (1981). В регіоні здійснювалися ресурсні дослідження запасів *Glycyrrhiza glabra* L. (Ловеліус, Калачова, 1990). В 1988–1995 рр. були проведені дослідження рослинності і флористичних особливостей Федотової та Степанівської кіс (Дубина, Шеляг-Сосонко, 1995). Була розроблена флористична класифікація для рослинності півострова Бирючий (Dubyna, Neuhauslova, Sheljag-Sosonko, 1994, 1995) та Північно-Західного Приазов'я (Намлієва, 1996). Питання про поліпшення охорони рослинного покриву кіс неодноразово піднімалися протягом ХХ ст. (Коваленко, 1928; Лавренко, 1927; Котов, 1929, 1952; Краснова, 1975; Ілляшенко, Мовчан, 1991; Андросова, 1992, 1996; Бурда, Остапко, 1993; Дубина, Шеляг-Сосонко, 1995 та ін.).

Таким чином, з обстежень рослинності північноприазовських кіс, проведених у ХХ ст., більшість була здійснена у 20–30-х рр., що співпало з інтенсифікацією їх господарського освоєння. Сучасні ботанічні дослідження кіс є численними, але фрагментарними, не узагальнюючими, а географічні та ландшафтознавчі взагалі відсутні. Поглиблення змін в екосистемах кіс, які пов'язані як з антропогенними, так і з природними впливами, викликає потребу в узагальненні даних та у вивченні сучасного стану водно-болотних угідь

міжнародного значення.

Метою статті є дослідження сучасної ландшафтної структури лісових масивів піщаних кіс північно-західного узбережжя Азовського моря та з'ясування тенденцій змін основних типів рослинності за допомогою методів стаціонарного моніторингу, проведеного нами у 2008-2015 рр.

Виклад основного матеріалу. Північно-Західне Приазов'я з півдня омивається водами Азовського моря, у прибережній смузі якого вітровими потоками та прибережними течіями сформовані акумулятивні піщано-черепашкові коси так званого «азовського типу» [2]. На теперішній час у межах північно-західної частини Азовського моря налічується п'ять кіс – Федотова з півостровом Бирючий, Пересип, Степанівська, Обитічна, Бердянська (рис. 1). Різна відстань

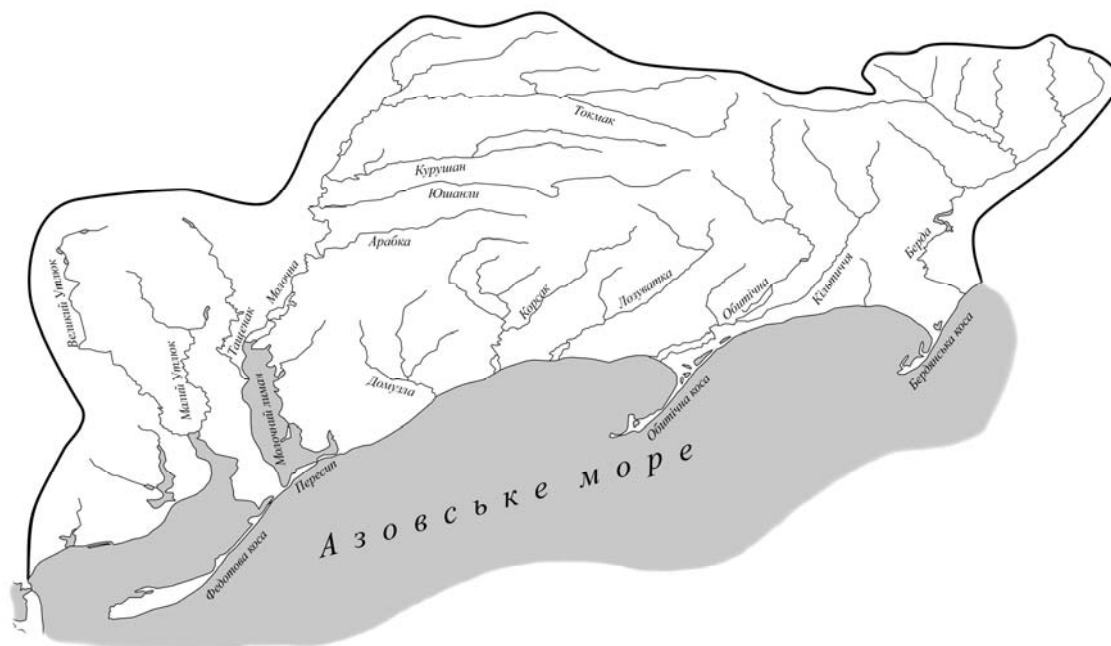

Рис. 1. Межі Північно-Західного Приазов'я

розгону хвиль і як наслідок – сила прибійного потоку вплинули на довжину акумулятивних утворень, яка збільшується зі сходу на захід пропорційно збільшенню сили прибійного потоку. Створені вздовжбереговими потоками наносів при панівних північно-східних і східних вітрах, акумулятивні коси розміщені під кутом до берега і тим самим істотно ускладнюють прибійний потік і рух наносів, перетворюючи його на відбереговий уздовж східного узбережжя кіс і добереговий уздовж західного узбережжя. Чергування північно-східних і північно-західних вітрів спричинює поступове зміщення приазовських кіс північного узбережжя на захід, при цьому навітряний (східний) берег є пригнаним у зв'язку з переважаючим виносом піщано-черепашкових відкладів північно-східними вітрами, а підвітряний (західний) внаслідок наміву і відкладання осадових товщ є відмілим. Зміщення кіс у західному напрямі відбувається не паралельно: південна частина кожної коси зміщується з дещо більшою швидкістю, внаслідок чого відбувається поступове витягування кіс уздовж берега. Найбільш помітно цей процес спостерігається на косі Федотовій з півостровом Бирючий [1].

З погляду досліджень лісокультурних ландшафтів піщаного узбережжя

Азовського моря цікавішими є півострів Бирючий, коси Обитічна і Бердянська. Це пояснюється відсутністю суцільних лісових масивів на території Федотової і Степанівської кіс та коси Пересип. Безлісся цих територій, по-перше, спричинено відсутністю лінз підґрунтових вод або їх сильною мінералізацією; по-друге, ці території мають заповідний статус з охорони унікальної водно-болотної і степової рослинності. Зокрема, Федотова коса – державний ландшафтний заказник, ландшафтний заказник «Степанівська коса». Деревно-чагарникова рослинність на косах насаджена лише у рекреаційних зонах і територіях баз відпочинку з метою естетичної привабливості та представлена в основному маслинкою вузьколистою, різними видами тополь, гледичією звичайною, ялівцем звичайним і віргінським.

Бирючий півострів (колишній острів) у північно-західній частині Азовського моря, розширена частина Федотової коси (рис. 2). Відмежовує від

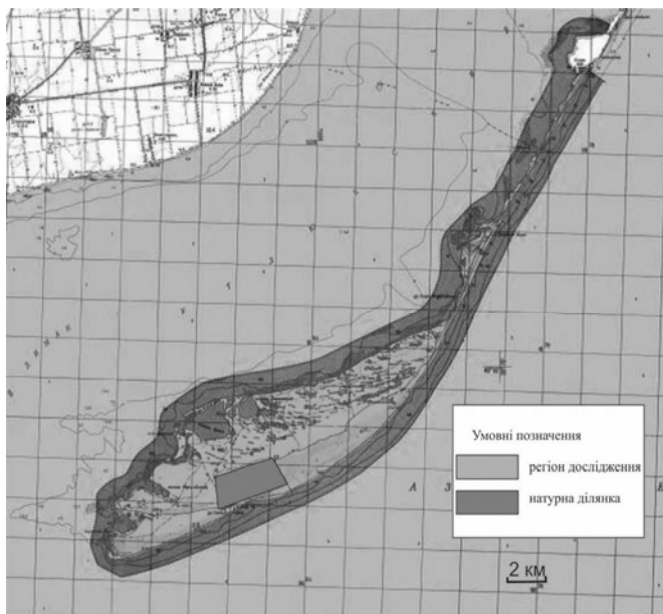

Рис. 2. Бирючий півострів

моря Утлюцький лиман. Адміністративно належить до Генічеського району Херсонської області. Довжина – 24 км, ширина – близько 5 км. Площа складає 7273 га. У 1927 р. тут організували державний заповідник, який тепер входить до складу Азово-Сиваського національного природного парку.

Геоморфологічні акумулятивні процеси на півострові Бирючий відбуваються постійно у зв'язку з прибіжною діяльністю моря: приморський берег постійно намивається, а прилиманне узбережжя, поступово ущільнюючись та просідаючи, затоплюється водами Утлюцького лиману. Внаслідок цього

півострів дуже повільно віддаляється від суші, однак ці зміни незначні і повільні у масштабах геологічного часу. Уздовж узбережжя численні озера. Західний берег розчленований невеликими бухтами і затоками.

Грунтові води на півострові Бирючому залягають близько до поверхні – від 20 до 150 см у північній частині півострова до 2-3 м у вздовжбереговій південній смузі. Рівень ґрунтових вод на півострові дуже мінливий і залежить головним чином від напрямку і сили вітру, які є основним чинником підпору ґрунтових вод.

Особливості геологічної та гідрогеологічної будови півострова Бирючий і відносно молодий вік ґрунтів, сформованих у його межах, зумовили певні різновиди каштанових ґрунтів. Найбільш давніми відкладами півострова є верхньопліоценові, що перекриті сучасними морськими наносами із черепашки та піску. Саме піщано-черепашкові і черепашкові відклади стали ґрунтоутворюючою основою на півострові Бирючому, які визначили їх основні особливості: значну насиченість ґрунтового профілю черепашкою (переважно у подрібненому вигляді) і як наслідок – високим рівнем карбонатності (скипання при реакції з соляною кислотою відбувається по всій глибині профілю). Поверхня півострова

Бирючого сформована відносно недавно, що визначило молодість утворених тут ґрунтів у порівнянні з материковими: вони мають малопотужний гумусний профіль і менший вміст гумусу.

Важливим ґрунтотворним чинником на півострові є глибина залягання ґрунтових мінералізованих і прісних вод, а також рослинність. Усі вищевикладені чинники сприяли формуванню на півострові Бирючому таких типів ґрунтів: лучні, лучно-болотні, дернові і солончакові, що сформувались на морських піщано-черепашкових та черепашкових відкладах різного механічного складу – від незасолених до глибоко солончакових сульфатно-хлоридного і хлоридного типів засолення.

Бирючий півострів знаходиться у Чаплинсько-Якимівсько-Приазовському геоботанічному окрузі (Якимівський або Утлюцько-Міуський геоботанічний район), який належить до смуги типчаково-ковилових степів. На півострові водно-болотна рослинність займає близько 1800 га, лучна, зокрема, засолені луки – 3200 га, степова (піщані степи) – 800 га, літоральні угруповання – 340 га, галофітна рослинність – 200 га, лісова – 232 га, рослинність трансформованих територій – 11,4 га. Ландшафти лучні, прибережно-водні та піщано-степові, в яких переважають очеретяні, ситникові, куничникові, пирійні, колхідсько-осокові та покісницево-кормекові угруповання (флора півострова нараховує близько 700 видів судинних рослин) [3, 4, 5, 8].

Перші лісові насадження деревних порід (акація біла, маслинка вузьколиста, тополя Болле, шовковиця біла) на Бирючому півострові датуються 1914-1915 рр. У 1958 р. розпочаті роботи зі створення захисних ремізів для фазанів, які проводила О.А. Федорко під керівництвом проф. О.Л. Бельгарда [13]. Загалом було випробувано 116 деревно-чагарникових видів (53 деревних і 63 чагарникових). Методика полягала в тому, що дерева насаджували невеликими куртинами, а по периферії цих куртин смугами насаджували чагарники. За минулі 40 років з цих ремізів близько половини насаджень загинуло, а ті, що залишилися (відмічено 51 вид дерев та чагарників) знаходяться переважно у задовільному (тополя біла, Болле, канадська, чорна, платан східний, ялівець віргінський, шовковиця чорна, каркас західний, в'яз гладкий, дуб звичайний, маслинка срібляста та вузьколиста) або пригніченому стані (бирючина звичайна, чингіль сріблястий, жимолость татарська, скумпія звичайна, слива колюча, шипшина собача). Крім ремізів були створені окремі масиви та паркові конструкції біля садиби с. Садки. Іноді суховершинять акація біла та сосна кримська. Найбільшу площу з насаджень (більше 200 га) займають монокультури маслинок вузько-листої та сріблястої.

Догляд за деревно-чагарниковими насадженнями півострова Бирючий, за винятком обрізки сухостою, не проводиться. На жаль, такі заходи як проріджування, санітарна чистка, полив, внесення органічних добрив, обробка пристовбурних кіл, викошування трав'янистого покриву не проводяться близько 20 років. Вважаємо, що для збереження лісокультур півострова Бирючий, необхідно відновити практику влаштування захисних ремізів. Крім того, варто розробити схему і методику заміни старих екземплярів деяких порід лісового масиву новими, рекомендованими для літоральної зони Приазов'я.

Обитічна коса – коса на північному узбережжі Азовського моря, напроти гирла р. Обитічної у межах Приморського району Запорізької області (рис. 3).

Ландшафтно-біотопічний опис території коси дозволяє виділити п'ять

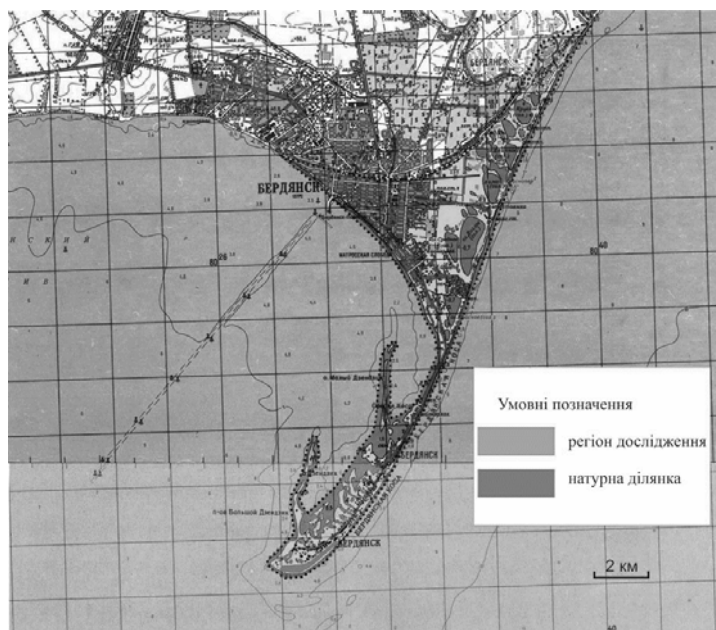

Рис. 4. Бердянська коса

вального Червоного озера на території Бердянського курорту. На цій ділянці розміщено шість відносно великих озер: Бердянський або Солодкий лиман, озеро Кругле і Мазанкове, Довге, Червонопере, Велике і Червоне, які є джерелом лікувальних грязей. На цій ділянці у 1994 р. створено заказник державного значення «Заплава р. Берда» площею 1416,9 га та у 1998 р. – ландшафтний заказник місцевого значення «Оголовок Бердянської коси» площею 221 га [9]. Від Червоного лиману починається Середня ділянка Бердянської коси – досить вузька смуга з пляжами і базами відпочинку, тут практично відсутнє індивідуальне житло. Середня ділянка найбільш антропогенно навантажена частина коси. Поблизу периферії коси з боку західного берега знаходиться острів Малий Дзензик і від цього ж берегу неподалік південно-західної частини коси виокремлюється острів Великий Дзензик, від якого розпочинається Дальня коса. У цій частині розташований житловий сектор і один з найстаріших маяків Азовського моря, який вказує шлях до Бердянського порту понад 150 років. Південна окраїна Бердянської коси закінчується лісовим масивом.

Особливу цінність коси складають водно-болотяні угіддя – гирла р. Берди, Солодкого лиману, Дальні Макорти, острови – Великий (10 га) і Малий Дзендик (15 га). Коса є заповідником державного значення. Загальна площа абсолютно заповідної території на кінцівці коси становить 300 га, включно з ботанічним заказником і акваторією – 5600 га. Рослинний світ дуже різноманітний. Зустрічається більш ніж 300 видів вищих рослин, деякі занесені до Червоної Книги (осока колхідська, синеголовник приморський). На захід від зони дюн характер рослинного покриву міняється, де зустрічаються переважно представники степу [10].

Бердянська коса має два лісові масиви: у приматериковій частині на Близній ділянці і на крайній Дальній ділянці. Найбільш розповсюдженими і добре збереженими видами деревно-чагарникової рослинності є акація біла, тополя Болле, сосна кримська, маслинка вузьколиста і срібляста. Серед негативних моментів збереження лісокультур варто зазначити антропогенний вплив, який полягає у

рельєфу. Уздовж східного берега коси за смугою пляжу простягається літоральний піщано-черепашковий вал, за яким розташовані пониження з солончаковими ґрунтами. Західний берег коси розчленований чисельними затоками, вторинними косами, найбільші з яких перетворилися на острови (Великий і Малий Дзендик, малі острови архіпелагу Астапіха). Бердянську косу умовно поділяють на три ділянки – Близню, Середню і Дальню. Близня коса починається гирлом р. Берда і закінчується біля солоного ліку-

надмірному випасі худоби та високому ступені рекреаційної діяльності.

Висновки. Аналізуючи рослинність піщано-черепашкових кіс Азовського моря, можна зробити висновок, що деревно-чагарникові насадження зростають у несприятливих лісорослинних умовах. Це зумовлено наявністю бідних ґрунтів піщаних і супіщаних різновидів, надто мінералізованими підґрунтовими водами, розташуванням на навітряних схилах північних і північно-східних румбів, а також значним антропогенним навантаженням. Тому лісокультури лісових масивів кіс представлені посухостійкими видами з акації білої, сосни кримської, маслинки вузьколистої і сріблястої, скумпії звичайної, різних видів тополь (Болле, пірамідальна).

Література

1. Воронка В.П. Коси «азовського типу» як складова Приазовської парадинамічної системи / В.П. Воронка // Геоecологічні проблеми басейну Азовського моря та шляхи їх вирішення: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (Мелітополь, 15-17 вересня 2010 р.) – Мелітополь: Люкс, 2010. – С. 4-9.
2. Зенкович В.П. Берега Чорного и Азовского морей / В.П. Зенкович. – М.: Гос. изд-во геогр. лит-ры, 1958. – 376 с.
3. Коломійчук В.П. Азово-Сиваський національний природний парк // Фіторізноманіття національних природних парків України / В.П. Коломійчук. – К.: Науковий світ, 2003. – С. 19-28.
4. Коломійчук В.П. Азово-Сиваський НПП / В.П. Коломійчук // Фіторізноманіття заповідників і НПП України. – Ч. 2. – К.: Альтерпрес, 2012. – С. 5-26.
5. Коломійчук В.П. Важливі ботанічні території Приазов'я / В.П. Коломійчук, В.А. Онищенко, М.М. Перегрим; за ред. Т.Л. Андрієнко. – К.: Альтерпрес, 2012. – 116 с.
6. Коломійчук В.П. Обитічна коса // Екологічна енциклопедія: у 3-х т. / редкол.: А.В. Толстоухов (гол. ред.) та ін. – К.: ТОВ «Центр екологічної освіти та інформації», 2008. – Т. 3.: О-Я. – С. 8-9.
7. Коломійчук В.П. Флора і рослинність островів Обитічної затоки / В.П. Коломійчук // Укр. ботан. журн. – 2000. – Т. 57, № 2. – С. 134-141.
8. Коломійчук В.П. Флористична та ценотична різноманітність островів північно-західного узбережжя Азовського моря та Сиваша: дис... канд. біол. наук: 03.00.05 / Коломійчук Віталій Петрович: Інститут ботаніки ім. М.Г. Холодного НАН України. – К., 2002. – 240 с.
9. Кошелев А.И. Заповедное Приазовье / А.И. Кошелев, В.А. Кошелев, А.Н. Николенко; под. общ. ред. А.И. Кошелева. – Мелітополь: Люкс, 2010. – 156 с.
10. Кузьмичов А.І. Рослинність і деякі флористичні особливості Бердянської коси / А.І. Кузьмичов, А.М. Краснов // Укр. ботан. журн. – 1974. – Т. 31, № 3. – С. 304-310.
11. Тищенко О.В. Рослинність приморських кіс північного узбережжя Азовського моря: монографія / О.В. Тищенко. – К.: Фітосоціоцентр, 2006. – 156 с.
12. Ткаченко В.С. Багаторічні зміни та сучасний стан рослинності Обитічної коси / В.С. Ткаченко, Л.Ф. Кучерява, О.В. Тищенко // Укр. ботан. журн. – 1998. – Т. 55, № 6. – С. 639-647.
13. Федорко А.А. Рост дуба черешчатого и его пирамидальной формы на ракушечных песках острова Бирючий / А.А. Федорко // Актуальные вопросы современной ботаники: сб. науч. тр. – К.: Наукова думка, 1979. – С. 137-139.
14. Vorovka V.P. Kosy «azovskoho typu» yak skladova Pryazovskoyi paradyynamichnoyi systemy / V.P. Vorovka // Heoekolohichni problemy baseynu Azovskoho morya ta shlyakhy yikh vyrishennya: materialy Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (Melitopol', 15-17 veresnya 2010 r.) – Melitopol': Lyuks, 2010. – S. 4-9.
15. Zenkovich V.P. Berega Chernogo i Azovskogo morey / V.P. Zenkovich. – M.: Gos. izd-vo geogr. lit-ryi, 1958. – 376 s.
16. Kolomyychuk V.P. Azovo-Syvas'kyi natsional'nyy pryrodnyy park // Fitoriznomanittya natsional'nykh pryrodnykh parkiv Ukrainy / V.P. Kolomyychuk. – K.: Naukovyy svit, 2003. – S. 19-28.
17. Kolomyychuk V.P. Azovo-Syvas'kyi NPP / V.P. Kolomichuk // Fitoriznomanittya zapovidnykiv i NPP Ukrainy. – Ch. 2. – K.: Al'terpres, 2012. – S. 5-26.
18. Kolomyychuk V.P. Vazhlyvi botanichni terytoriyi Pryazov'ya / V.P. Kolomyychuk, V.A. Onyshchenko, M.M. Perehrym; za red. T.L. Andriyenko. – K.: Al'terpres, 2012. – 116 s.

6. Kolomiychuk V.P. Obytichna kosa // Ekolohichna entsyklopediya: u 3-kh t. / redkol.: A.V. Tolstoukhov (hol. red.) ta in. – K.: TOV «Tsentр ekolohichnoyi osvity ta informatsiyi», 2008. – T. 3.: O-Ya. – S. 8-9.
7. Kolomiychuk V.P. Flora i roslynnist' ostroviv Obytichnoyi zatoky / V.P. Kolomiychuk // Ukr. botan. zhurn. – 2000. – T. 57, # 2. – S. 134-141.
8. Kolomiychuk V.P. Florystychna ta tsenotychna riznomanitnist' ostroviv pivnichno-zakhidnoho uzberezhzhya Azovs'koho morya ta Syvasha: dys... kand. biol. nauk: 03.00.05 / Kolomiychuk Vitaliy Petrovych: Instytut botaniky im. M.H. Kholodnoho NAN Ukrayiny. – K., 2002. – 240 s.
9. Koshelev A.I. Zapovednoe Priazove / A.I. Koshelev, V.A. Koshelev, A.N. Nikolenko; pod. obsch. red. A.I. Kosheleva. – Melitopol: Lyuks, 2010. – 156 s.
10. Kuz'mychov A.I. Roslynnist' i deyaki florystychni osoblyvosti Berdyans'koyi kosi / A.I. Kuz'mychov, A.M. Krasnov // Ukr. botan. zhurn. – 1974. – T. 31, # 3. – S. 304-310.
11. Tyshchenko O.V. Roslynnist' prymors'kykh kis pivnichnoho uzberezhzhya Azovs'koho morya: monohrafiya / O.V. Tyshchenko. – K.: Fitosotsiotsentr, 2006. – 156 s.
12. Tkachenko V.S. Bahatorichni zminy ta suchasnyy stan roslynnosti Obytichnoyi kosi / V.S. Tkachenko, L.F. Kucheryava, O.V. Tyshchenko // Ukr. botan. zhurn. – 1998. – T. 55, # 6. – S. 639-647.
13. Fedorko A.A. Rost duba chereshchatogo i ego piramidalnoy formy na rakushechnykh peskakh ostrova Biryuchiy / A.A. Fedorko // Aktualnyie voprosy sovremennoy botaniki: sb. nauch. tr. – K.: Naukova dumka, 1979. – S. 137-139.

Подано до редакції 27.08.2015

Рецензент – кандидат геологічних наук В.І. Корінний

УДК 911.375

Хаєцький Г.С.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Аквальні і водно-болотні антропогенні ландшафти Поділля

Розглянуто особливості формування та розвитку аквальних і водно-болотних антропогенних ландшафтів, що зумовлено багатовіковим, активним й різнобічним використанням водних ресурсів Поділля. Це призвело до повної трансформації річкової мережі, заміни її аквальними (водосховища, ставки, канали) та водно-болотними (перехідні екотони) ландшафтними комплексами. Встановлено, що ставки Поділля належать до заплавного, руслового, схилового та вододільного типів місцевостей. Розташування та приуроченість ставків до відповідного типу місцевостей визначає їх ландшафтну структуру, особливості розвитку та функціонування. До корінної перебудови ландшафтної структури річкових долин (річищ та заплав) призвело також будівництво річкових та заплачних каналів. Зазначено, що внутрішньоаквальна ландшафтна структура ставків і водосховищ Поділля залежать від рельєфу дна затопленої території та специфіки суміжних ландшафтів. Занесення і замулювання ставків, водосховищ та інших антропогенних водних об'єктів призводять до формування мілководних ландшафтних комплексів, які є основою функціонування та розвитку водно-болотних антропогенних ландшафтів. Аквальні і водно-болотні антропогенні ландшафтні комплекси, інженерно-технічні споруди, внаслідок прояву речовинно-енергетичних потоків з ландшафтами суміжних територій формують єдиний водно-суходільний антропогенний парадинамічний ландшафтний комплекс. Запропоновано і обґрунтовано шляхи оптимізації процесів взаємодії аквальних і водно-болотних антропогенних ландшафтів з ландшафтними комплексами суміжних територій.

Ключові слова: аквальні ландшафти, антропогенні ландшафти, водно-болотні ландшафти, внутрішньоаквальні ландшафти, екотони, парадинамічні комплекси.

Хаецкий Г.С. Аквальные и водно-болотные антропогенные ландшафты Подолья. Рассмотрены особенности формирования и развития аквальных и водно-болотных антропогенных ландшафтов, что обусловлено многовековым, активным и разносторонним использованием водных ресурсов Подолья. Это привело к полной трансформации речной сети, замены ее аквальными (водохранилища, пруды, каналы) и водно-болотными (переходные экотоны) ландшафтными комплексами. Указано, что пруды Подолья принадлежат к пойменным, русловым, уклонным и водораздельным типам местностей. Расположение и приуроченность прудов к соответствующему типу местности определяет их ландшафтную структуру, особенности развития и функционирования. К коренной перестройке ландшафтной структуры речных долин (русел и пойм) привело также строительство речных и пойменных каналов. Отмечено, что внутренне-аквальная ландшафтная структура прудов и водохранилищ Подолья зависит от рельефа дна затопляемой территории и специфики смежных ландшафтов. Занесение и заиливание прудов, водохранилищ и других антропогенных водных объектов привело к формированию мелководных ландшафтных комплексов, которые являются основой функционирования и развития водно-болотных антропогенных ландшафтов. Аквальные и водно-болотные антропогенные ландшафтные комплексы, инженерно-технические сооружения, вследствие проявления вещественно-энергетических потоков с ландшафтами смежных территорий формируют единый водно-суходольный антропогенный парадинамический ландшафтный комплекс. Предложено и обосновано пути оптимизации процессов взаимодействия аквальных и водно-болотных антропогенных ландшафтов с ландшафтными комплексами сопредельных территорий.

Ключевые слова: аквальные ландшафты, антропогенные ландшафты, водно-болотные ландшафты, внутреннеаквальные ландшафты, экотоны, парадинамические комплексы.

Khayetsky G.S. Aquatic and wetland anthropogenic landscapes of Podillia. The features of the formation and development of aquatic and wetland anthropogenic landscapes were considered, which was caused by the centuries-old, active and diverse use of water resources of Podillia. This led to a complete transformation of the river network, replacing it with aquatic (water reservoirs, ponds, canals) and wetland (transitional ecotones) landscape complexes. It is indicated that Podillia ponds belong to the floodplain, channel flow, sloping watershed and types of terrain. Location and confinement of ponds are

confined to the appropriate type of terrain determines the structure of the landscape, especially the development and functioning. By the radical restructuring of the landscape structure river valleys (channels and floodplains) has also resulted in the construction of river channels and floodplain. It is noted that internal aquatic landscape structure ponds and reservoirs of Podillia depends on bottom topography and the specifics of the flooded area adjacent landscapes. The deposition of mud and silt to ponds, reservoirs and other man-made bodies of water led to the formation of shallow landscape complexes, which are the basis of the functioning and development of wetland anthropogenic landscapes. Aquatic and wetland anthropogenic landscape complexes, engineering structures, due to the appearance of real energy flows landscape adjacent territories form a single water-upland paradinamic anthropogenic landscape complex. It proposed and justified way to optimize the interaction of aquatic and wetland landscape of anthropogenic landscape complexes with adjacent territories.

Keywords: aquatic landscapes, anthropogenic landscapes, wetland landscapes, internal aquatic landscape, ecotones, paradinamic complexes.

Наявність проблеми. Поділля – регіон, водні ресурси якого здавна активно й різнобічно використовувались, що призвело до трансформації річкової мережі й виникнення антропогенних водойм: водосховищ, ставків, каналів. Сучасні риси водних антропогенних ландшафтів зумовлені природними умовами та історико-географічними особливостями господарського освоєння поверхневих вод регіону. Еволюційний розвиток та значне антропогенне навантаження, якого зазнали ці водойми, призвело до їх замулювання та заростання. Як результат, утворилися специфічні ландшафтні комплекси – водно-болотні антропогенні ландшафти або перехідні ландшафтні комплекси (водно-болотні екотони). Взаємодія водосховищ і ставків з ландшафтами суміжних територій визначається розвитком парадинамічних зв'язків, що є важливою причиною формування внутрішньоаквальних антропогенних ландшафтів, тому кожна антропогенна водойма має свої специфічні внутрішні особливості. Еволюційний розвиток ставків і водосховищ показує, що площі і межі їх внутрішньоаквальних ландшафтних комплексів поступово й постійно змінюються.

Актуальність дослідження зумовлена різким збільшенням антропогенного навантаження на аквальні натуральні ландшафти, помітним зменшенням їх площі і поступовим переходом до категорії антропогенних. Настала нагальна проблема вивчення причин, які зумовлюють динаміку аквальних, земноводних, внутрішньоаквальних антропогенних ландшафтів ставків і водосховищ Поділля. Їх динаміка – досить складна проблема у системі загальної динаміки ландшафтів і вивчена недостатньо.

Відома позитивна роль антропогенних водних об'єктів в оптимізації природи, однак із спорудженням ставків та водосховищ виникають зміни й негативного характеру які потрібно й необхідно попередити. Це можливо зробити, лише на основі систематичних досліджень парадинамічних процесів згаданих ландшафтних комплексів, що дозволить розкрити всю різноманітність зв'язків і їх ландшафтоутворюючу роль як у формуванні антропогенних водойм, водно-болотних ландшафтів так і суміжних територій.

Аналіз попередніх досліджень. Дослідження аквальних антропогенних об'єктів проводять гідрологи та гідроекологи: вітчизняні (Я.О. Мольчак, М.Д. Будз, Л.В. Ільїн, В.І. Вишневський, Л.Ф. Дарейко, Т.М. Дяченко, О.О. Мотузенко та ін.) і зарубіжні (А.Б. Авакян, В.Б. Богословський, С.Л. Вендров, Л.К. Давидов, В.М. Михайлов, Ю.М. Матарзін, В.П. Салтанкін, В.А. Широков та ін.); ландшафтознавці тільки розпочали вивчення аквальних антропогенних ландшафтних комплексів (Ф.М. Мільков, П.Г. Шищенко, Г.І. Денисик, В. С. Залетаєв,

К.А. Дроздов), але ще не приділено належної уваги водно-болотним антропогенним ландшафтам, ландшафтам-аналогам, парадинамічним і парагенетичним процесам.

Мета – дослідити чинники та закономірності трансформації натуральних (водних і наземних) ландшафтних комплексів Поділля в антропогенні аквальні та водно-болотні, особливості їх розвитку та функціонування для прогнозування змін у майбутньому.

Результати дослідження. Аквальні антропогенні ландшафти або водні антропогенні ландшафти (ВАЛ) – це система водосховищ, ставків, каналів і копанок, що сформувались у процесі освоєння річок, а також похідні водні антропогенні ландшафтні комплекси, котрі утворилися в місцях кар’єрних виробок, антропогенного карсту та відстійники. До таких відносять і водні об’єкти, які виникають в порожнинах, в місцях підземних розробок корисних копалин (штовпні, штреки, виробки) тощо. Вони включають в себе всю різноманітність структур, як аквальних, так і перехідних (водно-болотних) ландшафтів. Аквальні антропогенні ландшафти (ААЛ) одні з найпоширеніших на Поділлі. Поширеність водосховищ, ставків, каналів обумовлена значною зарегульованістю русел річок. Найчастіше зустрічаються ААЛ в заплавах річкових долин, рідше на їхніх схилах (балках, ярах) і вододілах. Усі антропогенні аквальні ландшафти є результатом господарського освоєння водних ресурсів за історичний час.

Процес будівництва водойм призводить до цілковитої зміни ландшафтів в їх межах. Ті ландшафтні комплекси річкової долини, які існували до створення водойм, під впливом швидкої зміни потоків речовин та енергій, трансформуються або повністю деградує. Змінюються і прилеглі ландшафти. У затоплених районах, на місці ландшафтів суходолу, формуються аквальні та водно-болотні ландшафтні комплекси.

Серед ААЛ Поділля чільне місце займають водосховища. Це молоді антропогенні утворення, які ще недостатньо вивчені. Вони є основою аквальних антропогенних ландшафтів Поділля, його найяскравішими представниками. Явищем регіонального (аквального) масштабу вони тут стали лише за останні 30-40 років, проте розвиток сучасного господарства без них майже неможливий [3].

Існуючі на території Поділля ставки досить різноманітні, що визначається їх параметрами, режимом внутрішньоводойменних процесів, напрямом господарського використання і впливом прилеглих ландшафтних комплексів. Тому важливим у наших дослідженнях є впорядкування, систематизація й типізація ставків як аквальних ландшафтних комплексів, що динамічно розвиваються.

Антропогенні водойми – складні об’єкти для типізації, оскільки вони поєднують в собі, як натуральні, так і технічні системи, розвиваються як природні комплекси, хоча створюються й контролюються людиною. Тому при типізації ставків необхідно враховувати геоecологічні, технічні, економічні і соціальні аспекти. Морфогенетичні ознаки вказують на спосіб їх утворення та розташування, морфометричні – на об’єм, розміри, глибину [9].

Розглядаючи більшість ставків Поділля в якості ландшафтних урочищ, при типізації враховувались показники, запропоновані Г.І. Денисюком (1998). До таких належать: розташування (заплавні, руслові, лощинні, балкові тощо), приуроченість до типу місцевості (заплавні, руслові, схиліві, вододільні), за станом покритості водною рослинністю (незарослі, слабкозарослі, зарослі, значно

зарослі), за глибиною (мілководний тип, глибоководний тип), за способом використання (для зрошення, рибогосподарські, рекреаційні тощо). Перераховані показники дозволяють робити висновки про площі затоплених земель, морфологію і морфометрію водойм, їх режим, масштаби й особливості впливу водойм на ландшафти суміжних територій, можливості комплексного або галузевого використання, стадії розвитку тощо.

Ставки – характерна риса сучасних ландшафтів Поділля. Маючи незначні розміри та об'єми води, вони представляють собою урочища або групу урочищ. Розташовані ставки територією Поділля дуже нерівномірно; їх кількість і ступінь зарегульованості ними поверхневого стоку зростає з півночі на південь. В деяких районах щільність розміщення їх досягає 40-50 і більше водойм на 1000 км² [10].

На більшості ставків через невеликі розміри та особливості орографії домінує мілководний (середня глибина до 3 м) тип ландшафту. Майже всю акваторію він займає на ставках малих та середніх річок.

Заплавні ставки докорінно змінюють ландшафтну структуру річкових долин, призводять до формування нового ставково-заплавного типу місцевостей. Вони затоплюють заплави й повністю або частково трансформують їх. Рівень трансформації складає від 60 до 80%, а в окремих випадках – до 90-95%. Саме такі ставки найбільш характерні для Поділля.

Ставки заплавного типу на рівнинних річках затримують більше наносів, ніж руслові, бо в них відбувається значне, а також раптове зниження швидкості водного потоку [1, 6]. Отже, вони швидше замулюються й заростають. З 1700 ставків, створених на початку ХХ ст. в північно-західній частині Південного Бугу – 1230 (72%) в 30-х роках вже були замулені [2]. До середини 70-х років більше половини ставків Поділля, створених в 30-40-х роках, пройшли стадію реконструкції. В наш час на річках Поділля повсюдно зустрічаються замулені та зарослі ставки. Об'єм замулення ставків складає понад 60% їх загального об'єму.

Руслові ставки побудовані безпосередньо на річках (русловий підтип). Вони затоплюють заплави і повністю трансформують їх. Таким прикладом є ставок на річці Вовк в районі сіл Рудня і Терлівка, що в Хмельницькій області.

Особливості структури та функціонування ставків руслового типу обумовлені такими чинниками: геологічні, геоморфологічні особливості днів річкових долин, а також своєрідністю їх ландшафтних комплексів. Важливу роль у формуванні їх структури відіграє гідрологічний режим (протічність) і порівняно незначні глибини. Такі особливості сприяють найбільш інтенсивному обміну речовин та енергій, що допомагає взаємопроникненню елементів зоопланктону і фітопланктону.

Заплавні ставки, як і руслові, повністю змінюють ландшафтну структуру заплав річок, призводять до формування нового ставково-заплавного типу місцевостей.

Ставки схилового типу місцевостей будуються (особливо активно за останні десятиріччя) в балках і навіть ярах, приурочених до схилів річкових долин. Розповсюджені такі ставки не скрізь, а лише у відповідності зі сприятливими умовами для їх створення. Греблі побудовані переважно з глини, укріплені каменем і бетоном, відзначаються значними висотами (3-8 м і більше). Площі ставків невеликі – 0,2-12 га, окремі 20-50 га, глибини біля дамб значні – 6-7 м. Їх особливості залежать від характеру геологічної будови балки (яру), морфології, режиму живлення (підземні води, атмосферні опади), характеру

господарського освоєння.

Вододільні та лощинні ставки на Поділлі зустрічаються рідше. За розмірами вони невеликі (0,2-3 га) та неглибокі (0,5-2 м), площа водозбору їх незначна. Мілководність ставків сприяє швидкому заболочуванню, особливо у верхів'ях водойм, заростанню різноманітною водно-болотною рослинністю. Цим водоймам притаманна проста структура аквальних ландшафтів, уповільнений водообмін і, як наслідок, швидка евтрофікація. Завдяки невеликим розмірам та незначним глибинам (до 2 м) у ставках такого типу найбільш активно відбуваються динамічні процеси і розвиток їх внутрішніх аквальних комплексів проходить скоріше. Для вододільних та лощинних ставків основним є живлення атмосферними опадами або талими водами. Проте вже на початку осені більшість з них пересихає. Перші 2-3 роки ставки використовуються для риборозведення, частково для поливу сільськогосподарських угідь, як водопої для домашніх тварин. Для прилеглих ландшафтів суходолу характерні ерозійні процеси, які сприяють швидкому замулюванню ставків. Особливостями господарського використання в багатьох випадках визначається стан та тривалість їх існування.

Канали – штучні річки, які виникли на Поділлі протягом XX століття. Будівництво каналів було зумовлене екстенсивними методами господарювання, що спонукало до їх дослідження й вивчення [3, 4, 7, 8]. Через перезволоженість заплавл, особливо верхньої і частково середньої частини Південного Бугу, сільськогосподарське використання (виращування зернових культур, цукрового буряка) було неможливе, що й зумовило будівництво каналів.

Для Поділля характерні канали, які відносяться до підтипу річкових. Їх будівництво здійснюється шляхом поглиблення та випрямлення натуральних річищ або в заплавах, які потребують осушення. Створення їх активно велося у 60-70-х роках, а у 80-х роках русла багатьох річок Поділля були змінені каналами [3].

Особливістю річкових каналів є їх приуроченість до басейнів річок, де будуються переважно в їх руслах, заболочених пониженнях і мають стік. Річкові канали зустрічаються на Поділлі в районах поширення боліт і перезволжених заплавл, частіше в північній і центральній частинах регіону, рідше на півдні. Активно меліорація проводилась в долинах витоків річок, які беруть початок в заболочених низинах. Перш за все, до таких відносяться верхів'я лівих приток Дністра та Південний Буг з притоками верхньої і частково середньої його частини. Канали вирізняються незначними глибинами (від 1 до 2,5 м), шириною 2-3, інколи до 5 м. Характерною рисою схилів каналів, а також валів, які їх оточують, є незначна задернованість, що сприяє розвитку ерозійних процесів, які призводять до їх швидкого замулення й заростання болотною та рудеральною рослинністю.

В першу чергу, при будівництві водосховищ і ставків зазнають трансформації водний, температурний, повітряний та хімічний режими ландшафтів, які опинилися під водою. У водоймі та прилеглих ділянках змінюється рослинний і тваринний світ, мікроклімат; ґрунтовий процес замінюється осадконакопиченням. Поступова трансформація усіх процесів в межах попередніх ландшафтів сприяє формуванню нових, аквальних і внутрішньоаквальних антропогенних ландшафтів (ВААЛ) водосховищ і ставків.

Дослідження показали, що внутрішньоаквальні антропогенні ландшафтні комплекси (ВААЛК) водосховищ і ставків Поділля носять відбиток попередніх затоплених ландшафтних структур суходолу: урочищ і фацій.

Аквальні фації – елементарні і найбільш поширені ВААЛК, що характеризуються однорідністю фізико-географічних компонентів. Вони, як структурні компоненти аквальних урочищ, тісно взаємопов'язані напрямками потоків речовин та енергій. Будучи складовими частинами ландшафтних аквальних комплексів різних рівнів, аквальні фації розкривають їх структуру, природні особливості. Виходячи з вище зазначеного, можна зробити висновок, що певна ділянка водосховища або ставка з характерним для нього рельєфом, водними масами, типом та потужністю донних відкладів, видовим складом та біомасою водних організмів, а також водною рослинністю, створюють елементарну складову частину внутрішньоаквального ландшафту, тобто аквальну фацію.

Внутрішньоаквальні ландшафти водосховищ і ставків зазнають значного впливу з боку суміжних ландшафтних комплексів. Його прояв і рівень залежать від специфіки прилеглих натуральних і антропогенних ландшафтних комплексів.

Найактивніший антропогенний вплив на внутрішньоаквальні ландшафти проявляється через зворотні зв'язки. Як вже згадувалось вище, зворотні зв'язки ландшафтних комплексів антропогенних водойм із суміжними ландшафтами здійснюються завдяки горизонтальним і вертикальним потокам речовин та енергій. Але переважаючими є горизонтальні (замулювання та занесення антропогенних водойм) саме вони призводять до переформування внутрішньоаквальних комплексів (перерозподіл глибин та площ). Літогенні, гідрокліматичні, біотичні та антропогенні чинники, які визначають створення, стан і функціонування внутрішньоаквальних ландшафтів, проявляються у різному поєднанні, але антропогенний вплив є провідним. Найяскравіше антропогенний чинник виражений у процесі замулювання.

Існуючі парадинамічні ландшафтні комплекси включають у себе: водосховища, ставки, їх внутрішньоаквальні ландшафтні комплекси і тісно пов'язані з ними суміжні ландшафти, що разом утворюють єдиний водно-суходільний антропогенний парадинамічний ландшафтний комплекс (ВСАПДЛК). Водно-суходільний антропогенний парадинамічний ландшафтний комплекс включає в себе такі підкомплекси: водний (аквальний), до якого належать водосховища, ставки, їх гідротехнічні споруди; ландшафтний: внутрішньоаквальні ландшафти ставків і водосховищ, водно-болотні ландшафтні комплекси, ландшафти суміжних територій. Одним із головних показників у взаємодії водосховищ, ставків з ландшафтами суходолу є виявлення прямих і зворотних зв'язків. Саме на їх основі можливе вирішення завдань, які стосуються оптимізації негативних процесів взаємовпливу компонентів ВСАПДЛК. Ці зв'язки в межах взаємодіючих ландшафтних комплексів проходять за допомогою рухомих компонентів, які їх складають: поверхневих і підземних вод, твердого стоку, снігового покриву, міграції хімічних елементів, тварин, насіння рослин. Найбільш активно взаємодія внутрішньоаквальних і перехідних ландшафтних комплексів із ландшафтами суходолу відбувається за рахунок горизонтальних потоків речовин та енергій. Вертикальні зв'язки носять більш локальний характер. Зміна внутрішньосистемних зв'язків і властивостей кожного ландшафтного комплексу передається у вигляді прямих зв'язків на суміжні ландшафтні комплекси.

Водно-болотним (земноводним) антропогенним ландшафтам різного ієрархічного рівня належить важливе місце в процесі формування ландшафтів річкових долин Поділля. Природні комплекси, які склалися в умовах натурального режиму річок, у зв'язку зі створенням водосховищ і ставків зазнають змін

або повністю трансформуються при піднятті рівня води чи його коливанні, що стає причиною зміни умов зволоження, підйому рівня ґрунтових вод, розвитку абразійних процесів. Перезволоження в заплавах річкових долин і поступове витіснення лучної рослинності водно-болотною сприяє формуванню водно-болотних антропогенних ландшафтів.

Водно-болотні антропогенні ландшафти (ВБАЛ), як правило, існують на межі води та суходолу й залежать від нестабільного рівня води. У процесі дослідження виявлено первинні водно-болотні ландшафтні комплекси, які утворилися в межах ставків і водосховищ, та вторинні, що формуються внаслідок перезволоження ґрунтів (підняття рівня ґрунтових вод у результаті підтоплення). Розрізняють: 1) водно-болотний комплекс із несучільним простяганням (з окремими ділянками рослинних угруповань) – молоді водно-болотні ландшафти; 2) ВБАЛ, що мають суцільне простягання уздовж берегової смуги і займають верхів'я або майже всю акваторію антропогенних водойм з ускладненою структурою (із плесами відкритих мілководь, островами водно-болотної рослинності); 3) ВБАЛ підтоплених суміжних територій з ускладненою структурою (зустрічаються підвищення у рельєфі без водно-болотної рослинності).

Водно-болотні антропогенні ландшафти – це система, яка включає в себе природні комплекси антропогенних аквальних об'єктів і їх берегові зони, які об'єднані спільністю процесів формування, територіальною близькістю, спорідненістю гідрологічного режиму й біоценотичними зв'язками, потоками речовин та енергій.

Дослідження показали, що ще однією особливістю водно-болотних антропогенних ландшафтів є нестійкість і рухливість їх складових компонентів, як в бік водойми, так і в бік суходолу, що визначає досить помітну динамічну здатність ландшафтного комплексу. По-перше, це підтверджується іноді досить швидким заростанням ставків (окремі ставки можуть повністю заростати протягом 10 років). По-друге, помітне поширення водно-болотної рослинності в бік водойми настає навіть за один літній сезон, якщо з тих чи інших причин ставок не заповнювався водою після того, як був спущений; або коли рівень води у ставок або водосховищі підвищується, і тоді водно-болотна рослинність поширюється в бік суходолу. По-третє, поширення водної, водно-болотної рослинності в бік акваторії призводить до витіснення і зміни рослинних угруповань. Так, водно-болотна рослинність (очерет звичайний, рогіз вузько-листяний, комиш озерний) витісняється поступово болотною рослинністю (осоки), яка в свою чергу відступає під тиском різнотравно-злакової рослинності.

Основною причиною такої активної поведінки рослинних угруповань є зниження рівня ґрунтових вод, що настає через зниження рівня води в самій водоймі в результаті спуску води або обміління, як результат інтенсивного замулювання. І лише для антропогенних водних об'єктів можливий зворотний процес розвитку всіх фіто- та зооценотичних комплексів у разі втручання людини (заповнення водойми водою або її очищення і поглиблення).

Під час дослідження процесів формування та розвитку водно-болотних антропогенних ландшафтів виявлені такі закономірності: 1) сезонні зміни, перш за все у внутрішньорічній динаміці поверхневих і ґрунтових вод; 2) активний саморозвиток угруповань і екосистем – заростання водойм та берегових зон водно-болотною й болотною рослинністю, зміна тваринного світу, відкладання органічних і мінеральних речовин; 3) динамічні процеси у формуванні та

розвитку екосистем.

Характер і межі ВБАЛ визначаються дією кількох чинників: особливостями взаємного впливу суходолу й аквальних об'єктів, походженням рельєфу місцевості та котловини ставка чи водосховища, динамікою гідрологічної мережі і режимом водного об'єкту.

Поділлю, як і будь-якому регіону, притаманна велика кількість ландшафтних структур різного таксономічного рівня. Кожна з них обмежена в просторі ландшафтними межами різного походження. Польові дослідження показують, що доцільно розрізняти три групи ландшафтних меж – між натуральними, натуральними і антропогенними, а також між антропогенними ландшафтними комплексами.

Майже не досліджена проблема меж в парадинамічних ландшафтних комплексах, їх динаміка. Ці межі – перехідні території між водними антропогенними ландшафтами і ландшафтами суходолу. Парадинамічні антропогенні ландшафтні комплекси потребують детального вивчення у зв'язку із все більшим їх поширенням, як на Поділлі, так і в інших регіонах України. Сьогодні актуальність цієї проблеми зумовлена різким збільшенням антропогенного навантаження на натуральні ландшафти, помітним зменшенням їх площ і поступовим переходом до категорії антропогенних.

Межі між водними антропогенними ландшафтами і суходолом проходять через водно-болотні ландшафтні комплекси. Якщо між аквальними комплексами і суходолом межі здебільшого простежуються чітко, то між ВБАЛ і ландшафтними комплексами суміжних територій вони часто розпливчасті й невиразні. Чіткими межі тут будуть лише під час створення аквальних об'єктів і на перших стадіях їх розвитку. Довготривале співіснування суміжних ландшафтних комплексів з аквальними призводить до поступового згладжування меж між ними.

Межі між основними класами антропогенних ландшафтів, що фізіологічно і якісно відрізняються між собою, часто формуються у вигляді перехідних смуг – екотонів [3, 5]. За ландшафтними особливостями екотони можуть відрізнятися від контактуючих класів антропогенних ландшафтів. Такими є своєрідні екотони, представлені смугою водно-болотних комплексів.

Тепер, коли все більше посилюється вплив людини на навколишнє середовище, різко зростає різноманітність і контрастність біогеоценотичного і ландшафтного покривів, що призводить до порушень у природних комплексах і, як наслідок, виникають антропогенні та натурально-антропогенні межі, а також формуються і нові перехідні екотонні біотичні угруповання і системи. Характерно, що процес появи екотонів різного ієрархічного рівня швидко прогресує. Цей процес отримав назву “екотонізації біогеоценотичного і ландшафтного покривів” [5]. Якщо так буде продовжуватись і надалі, то можна передбачати, що природне середовище в майбутньому можна буде назвати сферою панування екотонів. Тому важливою проблемою сучасності є проблема вивчення екотонів, їх організації, динаміки, закономірностей розвитку (включаючи формування і деградацію), їх типологію і можливість контролювати процес екотонізації і, як наслідок, керувати динамікою і розвитком екотонних систем.

Дослідження аквальних і водно-болотних ландшафтних комплексів Поділля показали, що уже давно існує необхідність оптимізації взаємодії антропогенних водойм з ландшафтами суміжних територій.

Протягом століть людина знищила або докорінно змінила натуральні водні

об'єкти. Вона створила нові, оригінальні, поки що слабо вивчені антропогенні ландшафтні комплекси, які сьогодні потребують охорони не меншої, ніж натуральні. Тому потрібна єдина система природоохоронних заходів, яка поєднає комплекси різного походження. Така система повинна включити в себе натуральні та антропогенні об'єкти. Всі вони природні, але різні за генезисом, і повинні охоронятися державою. Очевидна недосконалість існуючої системи класифікації природно-заповідного фонду не дозволяє у повному обсязі здійснити природоохоронні заходи.

У порівнянні з іншими регіонами України, на Поділлі найменший показник натуральних охоронних об'єктів (біля 7,1%). Площі натуральних охоронних об'єктів можуть збільшуватись за рахунок натурально-антропогенних шляхом поступового відновлення меліорованих боліт, заплав, річок, озер і стариць, крутих схилів річкових долин тощо. Наприклад, таким можуть стати заплава і русло з його порогами на річці Південний Буг між селами Стрільченці і Печора (Середнє Побужжя), заплава річки Згар (права притока Південного Бугу) в районі сіл Багринівці, Залужне, Зоринці, Микулинці, унікальні джерела на річці Мурафа (Жмеринський район Вінницької області), заплава річки Вовк (права притока Південного Бугу) між селами Колибань та Деражня (Хмельницька область), круті схили річок Придністров'я тощо.

Існуючі антропогенні охоронні об'єкти теж мають значну наукову, естетичну, пізнавальну, виховну і практичну цінність. Їх кількість і площі в майбутньому будуть зростати [3]. До природоохоронних доцільно віднести групу аквальної та водно-болотних антропогенних об'єктів, яка включає в себе оригінальні водосховища, ставки, покинуті канали, копанки, а також окремі аквальні комплекси, які формуються у відпрацьованих кар'єрах: граніту с. Стрижавка (Вінницька область), Сабарів (околиці Вінниці), смт. Полонне (Тернопільська область); піску (Середнє Побужжя); глини (с. Кіпченці Хмельницька область, смт. Турбів Вінницька область) та багато інших. Окремі антропогенні аквальні об'єкти уже сьогодні є основою заповідних об'єктів. До таких належать Касперівське водосховище та Вишневецький ставок у Тернопільській області. Антропогенні водойми – основа багатьох унікальних пам'яток садово-паркової архітектури, серед яких відомий Тростянець тощо.

Висновки. Сучасні риси водних антропогенних ландшафтів Поділля зумовлені просторово-часовими особливостями господарського освоєння поверхневих вод регіону. Зарегулювання річок Поділля призвело до суттєвої трансформації їх русел і заплав.

Ставки Поділля належать до заплавної, руслової, схилової та вододільної типів місцевостей. Розташування та приуроченість ставків до відповідного типу місцевостей визначає їх ландшафтну структуру, особливості розвитку та функціонування. Внутрішньоаквальна ландшафтна структура ставків і водосховищ Поділля залежить від рельєфу дна затопленої території та специфіки суміжних ландшафтів. Вони визначають внутрішню диференціацію ландшафтних комплексів водойм і характер функціонування внутрішньоаквальних і водно-болотних ландшафтних комплексів.

Аквальні і водно-болотні антропогенні ландшафтні комплекси Поділля сформувались на основі і в межах існуючих натуральних ландшафтів, внаслідок чого з'явилася нова мережа антропогенних меж, що представлена у вигляді складних ландшафтних структур – водно-болотних екотонів, розвиток яких

базується на парадинамічних зв'язках з прилеглими ландшафтами. Аквально-і водно-болотні антропогенні ландшафтні комплекси, інженерно-технічні споруди, внаслідок прояву речовинно-енергетичних потоків з ландшафтами суміжних територій формують єдиний водно-суходільний антропогенний парадинамічний ландшафтний комплекс.

Оптимальний розвиток аквально-і водно-болотних антропогенних ландшафтів може бути забезпечений при врахуванні умов їх функціонування як рекреаційних ландшафтних комплексів, а також при формуванні єдиної системи природоохоронних об'єктів Поділля і заходів, які б поєднали між собою напрями оптимізації досліджуваних ландшафтів натурального й антропогенного походження.

Література

1. Водне господарство України / [за ред. А. Яценка, В. Хорева] – К.: Генеза, 2000. – 456 с.
2. Голубін Ю.Г. Ставкове господарство в басейні Південного Бугу / Вісник метеорології та гідрології. – К., 1937. – №4. – С. 34-41.
3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 289 с.
4. Добров А.И. Взаимодействие мелиоративных систем с ландшафтами (на примере прудов и водохранилищ Воронежской области). – Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.11 / А.И. Добров. – Воронеж, 1998. – 20 с.
5. Залетаев В.С. Изменение экосистем в зонах влияния водохранилищ в поймах рек Волги и Южного Буга. Экосистемы речных пойм: структура, динамика, ресурсный потенциал, проблемы охраны / В.С. Залетаев, Л.И. Стефанков. – М.: РАСХН, 1997. – С. 118-174.
6. Малі річки України. Довідник / [за ред. А. Яценка] – К.: Урожай, 1991. – С.91-240.
7. Матарзин Ю.М. Гидролого-геоморфологическое районирование равнинных водохранилищ долинного типа / Ю.М. Матарзин, Ю.И. Новосельский – 1983. – №3. – С.84-94.
8. Михно В.Б. Мелиоративное ландшафтоведение / В.Б. Михно. – Воронеж, 1984. – 244 с.
9. Справочник по водным ресурсам / [под ред. Б. Стрельца] – К.: Урожай, 1987. – 304 с.
10. Яценко А.В. Экологические основы рационального водопользования / А.В. Яценко – К.: Генеза, 1992. – 640 с.
1. Vodne gospodarstvo Ukraine / [za red. A. Ytsik, V. Horev] – K.: Geneza, 2000. – 456 s.
2. Golubin J.G. Stavkove gospodarstvo v baseyni Pivdenogo Bugu. / Visnik meteorology i gidrology / J.G. Golubin. – K., 1937. – №4. – S. 34-41.
3. Denisik G.I. Anthropogenic landscapes Pravoberejny Ukraine / G.I. Denisik. – Vinnytsya: Arbat, 1998. – 289 s.
4. Dobrov A.I. Vzaimodeystvie meleorativnih system z landshaftami (na primere prudov i vodohranilish Voronegskoy oblasni). Avtoref. dis. kand. geogr. nauk: 11.00.11/ A.I. Dobrov. – Voronej, 1998. – 20 s.
5. Zaletaev V.S. Izmenenie ekosistem v zonah vliyniy vodohranilish v poymah rek Volgi i Yjnogo Buga. Ekosistemi reshnih poym: struktura, dinamika, resursniy potensial, problmi ohrani / V.S. Zaletaev, L.I. Stefankov. – RASHN 1997. – S. 118-174.
6. Mali rishki Ukraine. Dovidnik / [za red. A. Ytsika]. – K.: Urojay, 1991. – S. 91-240.
7. Matarzin J.M. Gidrologo-geomorfologisheskoe rayonirovanie ravniniv vodohranilish dolinogo tipa / J.M. Matarzin. J.I. Novoselsly 1983. – №3. – S. 84-94.
8. Mihno V.B. Meleorativnoe landshaftovedenie / V.B. Mihno – Voronej, 1984. – 244 s.
9. Spravoshik po vodnim resursam / [pod red. B. Streltsa] – K.: Urojay, 1987. – 304 s.
10. Ytsik A.V. Ekologisheskie osnovi ratsionalnogo vodopolzovaniy / A.V. Ytsik. – K.: Geneza. 1992. – 640 s.

Подано до редакції 27.05.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яценчук

УДК 911.375.2

Вальчук-Оркуша О.М.*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

Сучасні дорожні ландшафти Східного Поділля

У статті розглянуто особливості та закономірності формування дорожніх ландшафтів на прикладі Східного Поділля виділено та обґрунтовано п'ять етапів формування дорожніх ландшафтів Східного Поділля: 1) локальних доріг тимчасового призначення (до V ст. до н. е.); 2) субмеридіональна (вододільний) системи доріг військового та торговельного призначення (IV ст. до н. е. – XII ст.); 3) радіальних систем доріг і дорожніх ландшафтів з власними назвами (XIV – XIII ст.); 4) початковий етап формування сучасних дорожніх ландшафтів (XI – середина XX ст.); 5) етап реконструкції дорожніх ландшафтів Східного Поділля (60-ті роки XX ст. – Початок XXI ст.). Вивчено структуру дорожніх ландшафтів, виділені їхні регіональні типи – Придністерський низькогірний, Подільський рівнинний і Поліський низинний. Геохімічні особливості дорожніх ландшафтів вивчені в геохімічних дорожніх вузлах, відрізках і ділянках. На основі екологічного аналізу дорожніх ландшафтів та їх взаємозв'язків з оточуючими ландшафтами виділені дорожні екозони, вивчені різні варіанти їх прояви. У структурі дорожніх екозон Східного Поділля виділені і обґрунтовані одинадцять мікроекозон: дорожнього відводу, геологічного, техногенного впливу, хімічного забруднення, знищення та забруднення ґрунтів, атмосферного та енергетичного забруднення, світлового впливу, естетичного та ландшафтного забруднення, вивчені їх парадинамічний взаємозв'язку з прилеглими ландшафтами. Проведено районування дорожніх ландшафтів Східного Поділля, виділено чотири дорожніх округи: Середньо-Придністерський, Подільський, Середньо-Придніпровський, Поліський і шість дорожніх районів. Визначено основні проблеми природокористування в дорожніх ландшафтах та розроблено рекомендації щодо оптимізації дорожніх ландшафтів Східного Поділля, включаючи і їх заповідання шляхом створення музеїв під відкритим небом, заповідних дорожніх ділянок і окремих ділянок.

Ключові слова: дорожні ландшафти, ландшафтно-технічні системи, геохімічний аналіз, дорожні екозони, мікроекозони, заповідні дорожні об'єкти, оптимізація.

Вальчук-Оркуша О.Н. Современные дорожные ландшафты Восточного Подолья. В статье рассмотрены особенности и закономерности формирования дорожных ландшафтов на примере Восточного Подолья выделены и обоснованы пять этапов формирования дорожных ландшафтов Восточного Подолья: 1) локальных дорог временного назначения (до V в. до н. э.); 2) субмеридиональной (водораздельной) системы дорог военного и торгового назначения (IV в. до н. э. – XII в.); 3) радиальных систем дорог и дорожных ландшафтов из собственными названиями (XIV – XIII в.); 4) начальный этап формирования современных дорожных ландшафтов (XI – середина XX в.); 5) этап реконструкции дорожных ландшафтов Восточного Подолья (60-ые годы XX в. – начало XXI в.). Изучена структура дорожных ландшафтов, выделены их региональные типы – Приднестровский низкогорный, Подольский равнинный и Полесский низинный. Геохимические особенности дорожных ландшафтов изучены в геохимических дорожных узлах, отрезках и участках. На основе экологического анализа дорожных ландшафтов и их взаимосвязей с окружающими ландшафтами выделены дорожные экозоны, изучены различные варианты их проявления. В структуре дорожных экозон Восточного Подолья выделены и обоснованы одиннадцать микроекозон: дорожного отвода, геологического, техногенного влияния, химического загрязнения, уничтожения и загрязнения почв, атмосферного и энергетического загрязнения, светового влияния, эстетического и ландшафтного загрязнения, изучены их парадинамические взаимосвязи с окружающими ландшафтами. Проведено районирование дорожных ландшафтов Восточного Подолья, выделены четыре дорожных округа: Средне-Приднестровский, Подольский, Средне-Приднепровский, Полесский и шесть дорожных районов. Определены основные проблемы природопользования в дорожных ландшафтах и разработаны рекомендации по оптимизации дорожных ландшафтов Восточного Подолья, включая и их заповедание путём создания музеев под открытым небом, заповедных дорожных участков и отдельных объектов.

Ключевые слова: дорожные ландшафты, ландшафтно-технические системы, геохимический анализ, дорожные экозоны, микроекозоны, заповедные дорожные объекты, оптимизация.

Valchuk-Orkusha O.N .Modern road landscapes of Eastern Podillia. The article describes the characteristics and laws of formation of road landscapes on the example of the Eastern Podillia identified and justified the five stages of forming of road landscapes of Eastern Podillia: 1) the local road temporary assignment (to V in. bc. e.); 2) submeridional (watershed) of roads for military and shopping destination (IV century. bc. e. – XII c.); 3) the radial system of roads and road landscapes of their own names (XIV – XIII c.); 4) the initial stage of the formation of modern road landscapes (XI - the middle of the twentieth century.); 5) phase of the reconstruction of road landscapes of Eastern Podillia (60 Tide of the twentieth century. – Beginning of XXI century). The structure of road landscapes, marked their regional types - Dniester lowland, Podolsky and Polesky lowland plains. Geochemical features of road landscapes studied geochemical intersections, lengths and areas. Based on the environmental analysis of road landscapes and their relationships with the surrounding landscape marked road ecozones studied various options for their manifestation. In the structure of the road skirts the Eastern ecozones singled and grounded eleven mikroekozon: road drainage, geological, technological impact, chemical pollution, destruction and contamination of soils, air pollution and energy, the effect of light, aesthetic and landscape pollution, studied their paradinamicheskie relationship with the surrounding landscape. Zoning of road landscapes of Eastern Podillia, identified four traveler County: Mid-Dniester, Podolsky, Mid-Dnieper, Poleski and six traffic areas. The main problem of environmental management in road landscapes and recommendations on optimization of road landscapes of Eastern Podillia, including their commandments by creating open-air museums, protected road sections and individual objects.

Key words: road landscapes, landscape-technical systems, geochemical analysis, road ekozones, mikroekozones, cherished road objects, optimization.

Наявність проблеми. Ландшафтознавчі дослідження, як головна умова оптимізації природокористування, є інтегруючими серед комплексних наукових досліджень проблем взаємодії і поглиблення протиріч в системі “суспільство – природа”.

У сучасних ландшафтознавчих пошуках особливе місце займають й активно розвиваються дослідження антропогенних ландшафтів: селитебних, промислових, сільськогосподарських, у меншій мірі – водних та рекреаційних. Дорожні ландшафти (ДЛ), попри всю свою значущість у господарській діяльності людини, у екологічному впливові на довкілля та на здоров’я людей, досліджені лише частково. Дослідження дорожніх ландшафтів набувають особливого значення у зв’язку із сучасними соціально-економічними процесами в Україні, зокрема об’єднанням дорожніх мереж (ландшафтів) України та Західної Європи й початком будівництва у межах нашої держави трансєвропейських транспортних коридорів, частина з яких пройде через Східне Поділля. З одного боку це призведе до помітних змін структури й особливостей функціонування наявних дорожніх ландшафтів, з іншого – суттєво зміниться їх екологічний вплив на довкілля та здоров’я людей. Прогноз майбутнього розвитку ДЛ, зокрема Східного Поділля, неможливий без досліджень процесів оптимізації з позиції комплексності, системності та історизму в їх просторово-часовому виразі.

Мета – дослідити специфіку дорожніх ландшафтів, їх функціонування та вплив на ландшафтні комплекси Східного Поділля, показати можливості їх подальшого раціонального використання.

Аналіз попередніх досліджень. Теоретико-методичною основою дослідження стало вчення про антропогенні ландшафти розроблене вітчизняними та зарубіжними вченими – Ф.М. Мільковим [5], А.Г. Ісаченком, П.Г. Шищенком, В.О. Ніколаєвим, Л.І. Воропай, Г.І. Швобсом, В.М. Пашенком, М.Д. Гродзинським, І.П. Ковальчуком, Г.І. Денисюком [3] та іншими. Дослідження дорожніх ландшафтів велось на трьох рівнях - ландшафтному, географічному й частково – геотехнічному.

Результати дослідження. *Дорожні ландшафти (ДЛ) – це складні системи антропогенного походження, структуру й характер функціонування яких*

визначають власне дороги й численні прилеглі до них об'єкти (інфраструктура). Серед інших антропогенних ландшафтів дорожні виділяються притаманними лише їм ознаками: формують єдиний каркас антропогенного ландшафту, мають своєрідне „лінійне” поширення, їх функціонування зумовлене рухом транспорту, постійно зростають їх роль і значення в структурі сучасних ландшафтів та вплив на формування екологічної ситуації будь-якого регіону [4].

У структурній організації дорожніх ландшафтів виділено три категорії систем:

- дорожні ландшафтно-інженерні системи (ДЛІС): сучасні активно діючі дороги з інфраструктурою (блок управління, технічний блок, природний блок), що забезпечує належне їх функціонування;
- дорожні ландшафтно-техногенні системи (ДЛТС) – це системи, що вийшли з активного функціонування (відсутній блок управління і лише частково функціонує технічний блок);
- власне дорожні ландшафти (ВДЛ) – виведені з експлуатації ДЛІС і ДЛТС (відсутні блок управління й технічний блок), що розвиваються лише за природними закономірностями [1].

Відповідно до структурної організації, вивчення дорожніх ландшафтів необхідно проводити на трьох рівнях: ВДЛ – *ландшафтознавчому*, методами класичного ландшафтознавства, але з обов'язковим урахуванням їх генезису; ДЛТС – на *географічному*, де ландшафтознавчі дослідження доповнюються економічним аналізом комплексів і систем техногенного блоку; ДЛІС – *геотехнічному*, коли ландшафтознавчі знання про об'єкт доповнюються їх інженерно-технічними характеристиками.

Взаємодіючи з довкіллям, дорожні ландшафти утворюють складні *парадинамічні системи*. Особливості розвитку й функціонування таких систем залежать як від внутрішніх зв'язків між блоками в ДЛІС, ДЛТС та ВДЛ, так і від їх зовнішніх зв'язків з довкіллям. Чим більше блоків (підсистем) у дорожніх ландшафтах і чим вони різноманітніші, тим складніші й інтенсивніші взаємозв'язки як між блоками, так і дорожніми ландшафтами і довкіллям.

У формуванні парадинамічних зв'язків дорожніх і прилеглих ландшафтів беруть участь кілька потоків мінеральної і біогенної речовини: *наземний* – де переважає мінеральна, водна й, частково, біогенна міграція; *повітряний* – мінеральна міграція, міграція хімічних речовин, шум; *технічний* – пов'язаний з процесами будівництва доріг, рекультивції прилеглих територій, переміщення транспортом речовини тощо.

У розвитку парадинамічних зв'язків дорожніх і прилеглих ландшафтів виділено три стадії: а) *активна* – характерна для взаємозв'язків ДЛІС з довкіллям, б) *стабільна* – ДЛТС і довкілля; в) *пасивна* – ВДЛ і довкілля.

В історії розвитку дорожніх ландшафтів Східного Поділля виділено й обгрунтовано п'ять етапів.

– *Етап формування локальних мереж доріг – стежок тимчасового призначення (до V ст. до н.е.)*. В результаті активного заселення й господарського освоєння Середнього Придністров'я з пізнього палеоліту (35 – 12 тис. років тому) тут почала формуватися складна й різноманітна система стежок-доріг: між поселеннями, поселеннями й водними об'єктами, поселеннями та виробками і майстернями кременю. Роль доріг зростає з розвитком землеробства і скотарства та застосуванням тяглової сили (VI – IV тис. до н.е.). Однак і наприкінці II тис. до н.е. їх мережі були локально замкнуті (Середнє Придністров'я, Середнє Побужжя,

частково Центральне Поділля), і лише наприкінці етапу (I тис. до н.е.) дороги поступово проникають на вододіли, зокрема Буго-Дністровський.

– *Етап формування субмеридіональної (вододільної) системи доріг військового й торговельного призначення (IV ст. до н.е. – XIII ст.).* На початку етапу це було поєднання „річкових” водних і „прирічкових” сухопутних торгових шляхів. Серед найбільш відомих є шлях з Руського (Чорного) у Слов’янське (Балтійське) море, що проходив Південним Бугом і Бужком, а потім річками Случ, Прип’ять і Неман. У середині й наприкінці етапу це відомі „вододільні” шляхи кочових племен, кримських татар і турків – Чорний і Кучманський. Вони сприяли антропогенній трансформації лісостепових вододілів Східного Поділля, а в подальшому стали оптимальними варіантами будівництва шосейних доріг і залізниць.

– *Етап формування радіальних систем доріг і дорожніх ландшафтів з власними іменами (XIV – XVIII ст.).* У XIV – XV ст. Східне Поділля попадає у сферу впливу балтійського та чорноморського ринків. Зростає значення міст у господарському розвитку регіону, що призводить до перебудови мережі доріг. Великі міста – Вінниця, Брацлав, Бар, Меджибіж, Кам’янець-Подільський – стають центрами формування радіальних систем доріг. Головні дороги мали власні назви: „Вінницький гостинець”, „Дорога велика до Брацлава”, „Коломийський шлях” тощо. Це були ґрунтові тракти шириною 5-8 м зі своєю інфраструктурою придорожніми захисними смугами, заїздними дворами, знаками тощо.

– *Початковий етап формування сучасної мережі дорожніх ландшафтів (XIX – середина XX ст.).* Основа – мережа радіальних „іменних” доріг, яка поступово ущільнювалась дорогами різного функціонального призначення: поштовими, патрульними, етапними й торговими. Це були, здебільшого, ґрунтові дороги (6 – 10 м ширини), частково обсажені деревами. У 1882 р. протяжність ґрунтових доріг Поділля у порівнянні з серединою століття збільшилась лише на 97 верст і складала 1128,5 верст (1205 км). Будівництво доріг з твердим покриттям (мостові дороги) активно розпочалось на початку XX ст. У 30-х роках XX ст. у дорожньому будівництві почали застосовувати в’язкі матеріали (гудрон, нафту), пізніше й асфальтобетон. З інфраструктурних елементів та супутніх ландшафтних комплексів цього етапу простежуються придорожні кар’єри, насипи і виїмки, покинуті мости та ділянки старих доріг.

– *Етап реконструкції дорожніх ландшафтів Східного Поділля (60-ті роки XX ст. – початок XXI ст.).* Сучасна мережа доріг й дорожніх ландшафтів Східного Поділля сформувалась до 1980 року. Їх загальна протяжність близько 21 тис. км, з яких 69 % доріг з твердим покриттям. Щільність доріг з твердим покриттям складає 262 км на 1000 км². За ступенем насиченості автомобільними дорогами Поділля займає провідне місце в Україні. В результаті просторових та якісних змін, дорожні ландшафти Східного Поділля стали важливою структурною складовою сучасних ландшафтів. Здебільшого вони функціонують як типові ДЛПС, що поступово перетворюються у своєрідні аномальні ландшафтно-геохімічні та ландшафтно-екологічні системи. На початку XXI ст. дорожні ландшафти Східного Поділля зазнають змін: частково реконструюються дороги державного й міжобласного значення, помітно скорочується протяжність ґрунтових й, частково, з твердим (щебінь, відсів) покриттям, розпочинається будівництво трансєвропейських доріг.

У процесі польових досліджень встановлено, що у формуванні та функціонуванні дорожніх ландшафтів Східного Поділля приймають участь дві

групи природних компонентів: натуральні й антропогенні. До перших відносяться компоненти, які попадають у зону формування й функціонування дорожніх ландшафтів як натуральні ресурси і використовуються у їх будівництві й подальшій експлуатації. До антропогенних – докорінно змінені натуральні компоненти (грунтосуміші, виїмки й насипи та інше), а також інженерні споруди, комунікації тощо.

Дорожні ландшафти Східного Поділля віднесено до лісопольового типу. Їх просторова структура неоднорідна і в різних регіонах Східного Поділля має спільні та відмінні ознаки. Це дало змогу виділити три типи регіональних структур дорожніх ландшафтів: Придністровський „низькогірний”, Подільський височинний та Подільський низовинний, провести класифікацію дорожніх комплексів за їх приуроченістю до заплавних, терасових, схилових, вододільних, товтрових, зандрових та інших місцевостей.

У геохімічному відношенні дорожні ландшафти разом із промисловими є найактивнішими різновидами антропогенних ландшафтів. Їх геохімічні властивості постійно змінюються у просторі й часі. Просторові зміни прослідковані в *ландшафтно-геохімічних відрізках* – здебільшого лінійно витягнутих частинах дорожніх ландшафтів у межах одного типу місцевостей, що характеризуються рівномірним, віддорожнім розподілом хімічних елементів; *ландшафтно-геохімічних вузлах*, що формуються у місцях перетину крупних автомагістралей, дорожніх „розв’язок” тощо й характеризуються відцентричною міграцією хімічних елементів в ландшафтних комплексах (спочатку рівномірною, потім нерівномірною) та *ландшафтно-геохімічних ділянках* – сукупності 2-3 і більше „відрізків” і „вузлів” у межах одного або двох-трьох типів місцевостей.

„Бокові” межі виділених структур проведено за межею зникнення одного з найбільш характерних (токсичного елементу, важкого металу) або комплексу досліджуваних елементів. Часові зміни геохімічних властивостей дорожніх ландшафтів прослідковані протягом року, зокрема – важких металів взимку, на початку весни та наприкінці осені. Це зумовлено тим, що навесні рухливі форми важких металів, особливо свинцю, поглинаються інтенсивно вегетуючими рослинами і акумулюються в них, а восени, після відмирання однорічних рослин або наземної частини, концентрація знову зростає. Загалом локалізація, просторове поширення хімічних елементів у дорожніх ландшафтах Східного Поділля залежить від їх структури (компонентної і ландшафтної), інтенсивності руху на магістралі, типу автотранспорту, напрямку вітру, видового складу рослин, кислотності та хімічного складу ґрунтів, міграції поверхневих і підземних вод.

Польові дослідження показали, що в результаті парадинамічних взаємозв’язків дорожніх ландшафтів з довкіллям утворюються своєрідні дорожні екозони. Вони формуються не лише завдяки геохімічному забрудненню прилеглих до доріг ландшафтів, але й завдяки функціонуванню дорожньої інфраструктури, вібрації, шумовому й світловому забрудненню, бар’єрним ефектам тощо. Дорожні екозони Східного Поділля складне утворення, в структурі якого виділено 11 мікрозон [2].

Врахування просторової неоднорідності натуральних (фізико-географічне районування) ландшафтів, їх геохімічних та екологічних властивостей, а також структури дорожніх ландшафтів Східного Поділля дало можливість провести їх районування й виділити *дорожні райони*, які об’єднують дорожні ландшафти, що територіально й генетично тісно пов’язані між собою (здебільшого формуються у

межах двох, рідше трьох переважаючих у цьому районі місцевостей, що потребує застосування однотипних технологічних прийомів будівництва доріг) і *дорожніх округів*, які об'єднують кілька однотипових дорожніх районів, що сформувалися в однакових природних умовах із характерними лише для них ознаками дорожніх ландшафтів.

Польові дослідження показують, що ДЛ не лише можна, але й необхідно заповідати. Виділено історико-пізнавальний, компонентно-функціональний та ландшафтно-естетичний підходи у заповіданні ДЛ Східного Поділля; складені картосхеми районів (пунктів) можливого створення музеїв (рис. 4) під відкритим небом, окремих заповідних ділянок (21) дорожніх ландшафтів. При цьому звернено увагу на формування своєрідного, притаманного лише дорожнім ландшафтам Східного Поділля „образу”. Це стало можливим завдяки виділенню й заповіданню уже існуючих оригінальних дорожніх урочищ (87), територій та об'єктів, які в процесі майбутньої реконструкції дорожніх ландшафтів або їх нового будівництва можуть бути віднесені до заповідних (виділено 46).

Одним із шляхів вирішення проблеми оптимізації є застосування господарсько-ландшафтознавчих підходів і принципів до конструювання дорожніх ландшафтів загалом і придорожніх лісових захисних смуг зокрема.

Головні з них:

- відмова від принципу поступового нарощування доріг окремими ділянками, що задовольняє лише сьогодення, і перехід до принципу випереджаючого їх розвитку - основи перспективних планів розвитку дорожнього господарства окремих регіонів й України загалом;

- придорожні захисні лісосмуги, як і дорожні ландшафти загалом, необхідно створювати з урахуванням специфіки існуючих ландшафтів, якими проходить траса, і ландшафтного призначення придорожньої лісосмуги. Для дорожніх ландшафтів Східного Поділля розроблено кілька варіантів дорожніх лісосмуг з переліком відповідних видів деревних насаджень і травосумішей; при цьому враховано, що „інтереси” оптимізації небажаного хімічного й шумового забруднення можуть не співпадати;

- захисні лісосмуги дорожніх ландшафтів Східного Поділля мають бути асиметричними, це зумовлено тим, що із 11 виділених мікроекозон ДЛ – шість асиметричні. У залежності від просторового розташування дорожніх ландшафтів Східного Поділля по відношенню до переважаючих вітрів та набору мікроекозон визначена асиметрія їх захисних лісосмуг (дороги державного, обласного і місцевого значення);

- при формуванні зелених насаджень дорожніх ландшафтів необхідно враховувати їх (насаджень) подальший саморозвиток за природними закономірностями й парагенетичні взаємозв'язки з довкіллям (прилеглими сільськогосподарськими, селитебними, промисловими, лісовими та іншими ландшафтами).

Через Східне Поділля пройде чотири автомобільні транспортні коридори. З них три будуть створені на основі уже наявних дорожніх ландшафтів, один – Ковель – Луцьк – Хмельницький – Балта – Одеса, побудують заново. Попередній ландшафтознавчий аналіз показує, що створення транспортних коридорів на основі наявних дорожніх ландшафтів призведе до значних (у 2,5 рази) змін їх площ і частково структури, активізує парадинамічні зв'язки, але корінних змін не відбудеться, бо дорожні ландшафти тут „вписані” в довкілля. Новий транспортний коридор перебудує ландшафти району проходження: 62-65 відсотків траси

буде приурочено до вододільних місцевостей. В умовах Східного Поділля це найбільш оптимальний варіант щодо прояву несприятливих (ерозійно-аккумулятивних, карстових, підтоплення тощо) процесів. Особливу увагу тут необхідно звернути на формування придорожніх зелених насаджень, а також на реконструкцію місцевої мережі дорожніх ландшафтів.

Висновок. Дорожні ландшафти – складні, зонально-азональні системи антропогенного (переважно техногенного) походження з притаманними лише їм ознаками, структурною організацією (власне дорожні ландшафти, дорожні ландшафтно-техногенні й дорожні ландшафтно-інженерні системи) та відповідними їм рівнями пізнання: ландшафтознавчим, географічним й геотехнічним. Такі складні структури варто розглядати з системно-інтегративних, антропо-ландшафтознавчих та геоecологічних позицій, враховуючи історико-еволюційні та соціо-економічні передумови їх формування й функціонування.

Дорожні ландшафти Східного Поділля відносяться до лісопольових. Їх просторова структура неоднорідна й в різних регіонах Східного Поділля має спільні та відмінні ознаки. Це дає змогу виділити три типи регіональних структур дорожніх ландшафтів: Придністровський “низькогірний”, Подільський височинний та Поліський низовинний, а також провести класифікацію дорожніх комплексів за їх приуроченістю до заплавних, терасових, схилових, вододільних, товтрових, зандрових та інших місцевостей.

Врахування просторової неоднорідності натуральних (фізико-географічне районування) та антропогенних (природно-господарське районування) ландшафтів, а також геохімічних та екологічних властивостей ДІ Східного Поділля й особливостей їх просторової структури дало змогу провести районування дорожніх ландшафтів регіону. Виділено чотири дорожніх округи: Середньо-Придністровський, Подільський, Середньо-Придніпровський та Поліський і шість дорожніх районів: Подільського Придністров'я, Центрально-Подільський, Верхньобузький, Середньобузький, Східно-Подільський та Малополіський.

У розробці регіональних проектів раціонального природокористування необхідно звертати увагу не лише на оптимізацію несприятливих процесів, викликаних будівництвом і функціонуванням дорожніх ландшафтів, але й на розробку заходів з їх охорони та заповідання. Уже зараз доцільним є створення заповідної мережі дорожніх ландшафтів Східного Поділля.

Проведене дослідження не є завершене ним у пізнанні регіональної сутності антропогенних ландшафтів, зокрема дорожніх. Однак воно може стати у нагоді при здійсненні подібних досліджень в інших регіонах України, особливо у розробці регіональних проектів раціонального природокористування, охорони природи та проведенні екологічного моніторингу.

Література

1. Вальчук О.М. Структура дорожніх ландшафтів Східного Поділля / О.М. Вальчук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2002. – Вип. 4. – С. 67-69.
2. Вальчук О.М. Дорожні екозони Східного Поділля / О.М. Вальчук // Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Географія. – Тернопіль, 2004. – Вип. 2, ч. 1. – С. 232-237.
3. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.

4. Денисик Г.І. Дорожні ландшафти Поділля // Г.І. Денисик, О.М. Вальчук. – Вінниця: Теза, 2005. – 178 с.
5. Мильков Ф.Н. Человек и ландшафт / Ф.Н. Мильков. – М.: Мысль, 1973. – 222 с.
1. Koval'chuk O.M. Struktura dorozhnikh landshaftiv Zakhidnoho Podillya / O.M. Val'chuk // Naukovi zapysky Vinnyts'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Mykhayla Kotsyubyns'koho. Seriya: Heohrafiya. – Vinnytsya, 2002. – Vyp. 4. – S. 67-69.
2. Val'chuk O.M. Dorozhni ekozony Skhidnoho Podillya / O.M. Val'chuk // Naukovi zapysky Ternopil's'koho derzhavnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatyuka. Seriya: Heohrafiya. – Ternopil', 2004. – Vyp. 2, ch. 1. – S. 232-237.
3. Denysyk H.I. Antropohenni landshafty Pravoberezhnoyi Ukrainy / H.I. Denysyk. – Vinnytsya: Arbat, 1998. – 292 s.
4. Denysyk H.I. Dorozhni landshafty Podillya // H.I. Denysyk, O.M. Val'chuk. – Vinnytsya: Teza, 2005. – 178 s.
5. Myl'kov F.N. Chelovek y landshaft / F.N. Myl'kov. – M.: Mysl', 1973. – 222 s.

Подано до редакції 14.09.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яценюк

УДК 911.3

Безлатня Л.О.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Культурні ландшафти міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України у розбудові регіональної екомережі

Безлатня Л.О. Культурні ландшафти міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України у розбудові регіональної екомережі. У статті розглянуто сучасні проблеми розбудови регіональних екомереж України серед яких виокремлено непродуктивне запозичення теоретичних основ формування екомереж у західноєвропейських країнах, відсутність в Україні необхідних площ культурних ландшафтів, недостатнє використання у процесі розбудови екомережі України антропогенних ландшафтів тощо. Показана необхідність об'єднання Дністерсько-Дніпровської частини Галицько-Слобожанського екокоридору з міжзональним геоекотоном «лісополе-поле» Правобережної України, що дасть можливість значно підвищити різноманіття ландшафтних комплексів цієї структури та її стійкість до антропогенних навантажень. Доказано, що основою формування Галицько-Слобожанського екокоридору мають бути культурні каркасні (селитебні і дорожні) та фонові (сільськогосподарські і лісові антропогенні) ландшафти, при наданні значної уваги і гуманістичним (рекреаційним і сакральним) ландшафтам. Звернено увагу і на суттєве значення мікро- і мезекоосередків у структурі екокоридору, зокрема байрачних лісів, покинутих ставків, садів і навіть поселень.

Ключові слова: натуральні ландшафти, міжзональний геоекотон, розбудова, екомережа, Правобережна Україна, екоосередок, ландшафтний комплекс.

Безлатня Л.О. Культурные ландшафты межзонального геоекотону «лесополе-поле» Правобережной Украины в развитии региональной экосети. В статье рассмотрены современные проблемы перестройки региональных экосетей Украины среди которых выделено непродуктивное заимствование теоретических основ формирования экосетей в западноевропейских странах, отсутствие в Украине необходимых площадей культурных ландшафтов, недостаточное использование в процессе перестройки экосети Украины антропогенных ландшафтов и т.п. Показанная необходимость объединения Днестровско-Днепровской части Галицко-Слобожанского экокоридора с межзональным геоекотонном «лесополе-поле» Правобережной Украины, которая даст возможность значительно повысить многообразие ландшафтных комплексов этой структуры и ее стойкость к антропогенным нагрузкам. Доказано, что основой формирования Галицко-Слобожанского экокоридора должны быть культурные каркасные (селитебные и дорожные) и фоновые (сельскохозяйственные и лесные антропогенные) ландшафты, при предоставлении значительного внимания и гуманистическим (рекреационным и сакральным) ландшафтам. Обращенно внимание на существенное значение микро- и мезоочагов в структуре экокоридора, в частности байрачных лесов, покинутых прудов, садов и даже поселений.

Ключевые слова: натуральные ландшафты, межзональный геоекотон, развитие, экосеть, Правобережная Украина, экоочаг, ландшафтный комплекс.

Bezlatny L.O. Cultural landscapes are the interzonal geoeckotonu «lisopole-field» of Right-bank Ukraine in re-erecting of regional ekomerezhi. In the article the modern problems of re-erecting of regional ekomerezh Ukraine are considered among which the hasty borrowing of theoretical bases of forming of ekomerezh is selected in zakhidnoevropeyskikh countries, absence in Ukraine of necessary areas of cultural landscapes, insufficient the use in the process of re-erecting of ekomerezh Ukraine of anthropogenic landscapes and others like that. Rotined necessity of association Dnisternsko-dnepr part Galychyna-suburb ekokoridoru with interzonal geoeckotonom the «lisopole-field» of Right-bank Ukraine which will enable considerably to promote the variety of landscape complexes of this structure and its firmness to the anthropogenic loadings. Dokazano, that by forming basis Galychyna-suburb ekokoridoru must be cultural framework (selitebni and road) and base-line (agricultural and forest anthropogenic) landscapes, at the grant of considerable attention and to the humanism (rekreaciynim and sakral'nim) landscapes. Appeal attention and on a substantial value mikro- and mezeckooseredkiv in the structure of

ekokoridoru, in particular the gully forests, abandoned ponds, gardens and even settlements.

Keywords: natural landscapes, interzonal geoecon, re-erecting, ekomerezh, Right-bank Ukraine, ekooseredok, landscape complex.

Наявність проблеми. Розробка правових засад розбудови екомережі України, дослідження можливостей її формування та наявні практичні дії у створенні регіональних екомереж, породили низку проблем, що потребують обґрунтування їх вирішення. Серед них: що являється основою для розбудови екомережі України?; якими мають бути регіональні екомережі та їх співвідношення з іншими ландшафтними структурами, зокрема заповідними? тощо. Без вирішення цих проблем розбудова екомережі України може або значно уповільнити темпи, що уже спостерігається, або залишитися на папері у вигляді різноманітних схем і проектів. Для вирішення поставлених проблем за модельний регіон взято міжзональний геоекон «лісополе-поле» Правобережної України і на його основі показано можливості використання культурних ландшафтів у розбудові Дністерсько-Дніпровської ділянки Галицько-Слобожанського екокоридору екомережі України.

Аналіз попередніх публікацій. Публікацій присвячених екомережі України є багато, значно збільшилася кількість видань стосовно культурних ландшафтів, аналіз яких здійснено в узагальнюючій монографії В.М. Воловика [1]. Міжзональні геоекони розглянуто лише у двох публікаціях [3,4], одна з яких присвячена безпосередньо міжзональному геоекону «лісостеп-степ» Правобережної України [4]. У цій монографії вперше детально розглянута структура міжзонального геоекону, особливості його геоеконізації, специфіка антропогенних ландшафтів, можливості їх раціонального використання та охорони. Частково задіта і проблема формування культурних ландшафтів, однак не показано їх роль та значення у процесі розбудови екомережі України.

Мета дослідження – розглянути можливості просторового поєднання Дністерсько-Дніпровської частини Галицько-Слобожанського екокоридору з міжзональним геоеконом «лісополе-поле» Правобережної України, обґрунтувати значення культурних ландшафтів як основи подальшої розбудови регіональної екомережі.

Результати дослідження. Науковцями різних галузей науки, уже більше двох десятиріч, розробляється екомережа України. Її мета – збереження ландшафтно-біотичного різноманіття, припинення деградаційних процесів природного середовища, максимального відновлення природного каркасу й, загалом, формування екобезпечного розвитку території України. Однак, як показують аналіз опублікованих праць з цього питання і результати польових ландшафтознавчих досліджень, більшість розробок присвячених екомережі здебільшого залишаються на папері, у проектах. Причин кілька:

– екомережа України формується за принципами і методикою західноєвропейської. При цьому не враховано стан ландшафтів цих територій: у Західній Європі уже давно сформовано культурний ландшафт, на якому й базується екомережа; в Україні переважає акультурний ландшафт і його взято за основу екомережі. Чомусь ніхто із науковців не ставить питання: чи можна на занедбаному ландшафті розбудовувати екологічну мережу? Можливо спочатку створити культурний ландшафт і на ньому розбудовувати екомережу України?

– в основі екомережі України – річкові долини без врахування того, що саме у їх межах зосереджені основні міста, промисловість, рекреація тощо. У низці випадків приходится розробляти додаткові екокоридори, щоб хоч трохи

покращити виконання ними їхніх функцій. Там, де річкових долин немає, структури екомережі, особливо вищого рівня – екокоридори, прокладені явно непродумано. Зокрема це стосується широтного Галицько-Слобожанського екокоридору на ділянці, що з'єднує долини річок Дністра і Дніпра. Розробники цієї схеми екомережі України або не знали, що межа між лісостепом і степом проходить значно південніше і що саме вона виокремлюється найбільшим різноманіттям ландшафтних комплексів і представляє собою міжзональний геоекотон, або для спрощення виділення екокоридору до уваги взяли лише один із геокомпонентів, зокрема рослинність (ліси). Так чи інакше, Галицько-Слобожанський екокоридор на ділянці Дністер-Дніпро явно прокладено невдало. Територіально він має співпадати з міжзональним геоекотоном «лісополе-поле», значне різноманіття ландшафтних комплексів якого, а відповідно, і їх підвищена стійкість до антропогенних навантажень та можливості створення низки заповідних об'єктів, не викликають сумнівів. Після суміщення Галицько-Слобожанського екокоридору з міжзональним геоекотоном «лісополе-поле» у межах Правобережної України, подальшу розбудову екомережі необхідно розпочинати у двох напрямках: формування культурних ландшафтів і збільшення кількості та площ заповідних об'єктів. Спочатку необхідно привести в порядок сучасні антропогенні ландшафти, як це зробили у себе Польща, Угорщина, Чехія, а потім на їх основі розбудовувати екомережу. Тоді й проекти екомереж та їх обґрунтування будуть інші, бо інша буде стратегія збереження так званого «ландшафтного і біотичного різноманіття».

У культурному ландшафті, в ідеалі, співвідношення між натуральними й антропогенними ландшафтними комплексами має відповідати «золотій середині», а саме 32/68 відсотків. Жоден із регіонів України, зокрема й міжзональний геоекотон «лісополе-поле», навіть умовно не має такого співвідношення. Чи можна при таких вимогах розбудовувати екомережу? Можна, якщо це робити за схемою: наявний сучасний ландшафт – культурний ландшафт – територія екомережі. Безперечно, що розпочинати необхідно з менш антропогенізованих територій міжзонального геоекотону і поступово переходити до таких, де антропогенні ландшафти займають від 75 до 100%.

Поєднання Дністерсько-Дніпровської ділянки Галицько-Слобожанського екокоридору з міжзональним геоекотоном «лісополе-поле» у межах території Правобережної України дають можливість краще стикувати правобережну і лівобережну частину широтного коридору;

– формування основних структур регіональних екомереж передбачається на основі «слабко» антропогенізованої природи. Нажаль і такої залишилось мало, особливо у лісостепових і степових (лісопольових і польових) регіонах України. У межах міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України основні структури – екокоридори різних рівнів, природні ядра та інші необхідно формувати на основі антропогенних ландшафтів. Було б доцільним крім них виділяти в геоекотонах й інші екоструктури, зокрема райони й вузли, що явно покращить різноманіття екомережі міжзонального геоекотону «лісополе-поле». Різноманіття структурних елементів екомережі на основі міжзонального геоекотону лише підсилить її стабільність, а формування екорайонів та ековузлів, навіть на основі антропогенних ландшафтів, наблизить майбутню регіональну екомережу Правобережної України до реалій сьогодення і дасть можливість краще обґрунтувати затрати на її розбудову. Лише на «природних» ядрах і

екокоридорах екомережа будь-якого регіону буде функціонувати тільки на папері.

– Безперечно, що основою науково обґрунтованої екомережі України має бути культурний ландшафт. У межах Галицько-Слобожанського екокоридору на ділянці Дністер-Дніпро – культурний ландшафт сформований на складній ландшафтній структурі міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України. У цьому складному поєднанні фоновими є і залишаються сільсько-господарські та лісові антропогенні ландшафти. Перебудова наявних сільсько-господарських ландшафтів у культурні чітко обґрунтована і випробувана у процесі створення докучаєвських полезахисних смуг та польових ландшафтів між ними. Цей досвід без вагань необхідно впроваджувати у практику на всій території міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України з врахуванням специфіки природи і ландшафтів окремих його районів, зокрема долин великих річок – Дністра, Південного Бугу і Дніпра. Щодо лісових ландшафтів, то ситуація складніша і потребує більше матеріальних і людських затрат.

Аналіз публікацій з проблеми покращення і збереження біо- і ландшафтного різноманіття лісових, особливо антропогенних ландшафтів, показав, що для її вирішення частіше використовують однобічний, здебільшого біологічний підхід [2, 5]. На наш погляд, географічні, зокрема ландшафтно-екологічні, дослідження можуть вирішити значно більше проблем, що є неможливим за допомогою методів біологічних наук.

З ландшафтно-екологічного погляду, особливо перспективним є вико- ристання концепції біоцентричної сітьової структури (БСС). Вона ґрунтується на постулатах, які виробили у ландшафтній екології у 80-х роках ХХ ст. і мали у рамках її національних шкіл різні назви: «територіальні системи екологічної стабільності ландшафту» (Чехія), «структури ландшафту» (США, Канада), «екологічного каркасу ландшафту» (Литва). Враховуючи реальне різноманіття ландшафту, просторові закономірності біотичних міграцій, екологічні потреби окремих популяцій, положення сучасної популяційної екології й теорії життєздатних популяцій, концепція БСС має всі шанси стати найбільш придатною для розробки заходів зі збільшення різноманіття лісових ландшафтів, зокрема й міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України.

Найбільш ефективним є застосування БСС для збереження, у межах екомереж, різноманітних хребетних тварин, що було, є і буде у майбутньому складною проблемою. У цьому випадку особливе значення мають біоцентри, які одержали природоохоронний статус і з яких хребетні тварини можуть мігрувати через біо- (еко-) коридори в інші екоструктури.

Наявні лісові біоцентри або екоядра і екокоридори за розмірами та структурою здебільшого не відповідають вимогам, виконання яких необхідне для збереження біотичного і ландшафтного різноманіття. Зміна структури лісового біоцентру або екоядра у межах Галицько-Слобожанського екокоридору на ділянці Дністер-Дніпро у теперішніх умовах, майже нереальне, оскільки вони є частиною Держлісфонду і виконують специфічні функції. Реальним є створення нових або відновлення занедбаних узлісь, лісових екомікроосередків та додаткових антропогенних екоядер і екокоридорів.

Узлісся міжзонального геоекотону. Натуральні перехідні смуги між лісом і степом – узлісся – здавна цікавили географів, геоботаніків, ґрунтознавців, а пізніше й ландшафтознавців та екологів. Узлісся мають виключно важливе значення у процесах розвитку та взаємодії лісу і степу, особливо в зонах контакту

цих різних типів ландшафтів.

У межах міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України, узлісся були майже повністю знищені упродовж другої половини ХІХ – ХХ ст. Їх знищення суттєво збіднило різноманіття та знизило стійкість не лише степових, але й лісових ландшафтів геоекотону та у майбутньому й Дністерсько-Дніпровської ділянки Галицько-Слобожанського екокоридору. Більше того, без узлісь сучасна лісопольова зона України раціонально функціонувати не може. Це доказано у численних наукових публікаціях [3, 4] і стосується міжзонального геоекотону «лісополе-поле». Лише зазначимо, що на початку ХХІ ст., у межах досліджуваного геоекотону, повсюдно ліс і поле, або луки і поле, розділяє неширока (3-5 м.) польова дорога, або вони безпосередньо контактують між собою. Це негативно впливає на контактуючі ландшафтні комплекси до тих пір, поки не починає формуватися між ними або створюється людиною перехідна смуга, частіше узлісся. Для міжзонального геоекотону «лісополе-поле» доцільнішим є формування повнопрофільних узлісь. Їх можна розбудовувати або на залишках натуральних узлісь, або формувати заново. Оптимальна структура узлісь міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України така:

- смуга низькорослих дерев, характерних для лісу на межі якого узлісся формується: дуб черешчатий і пухнастий, ясен, берест, граб;
- у структурі деревостану другої смуги домінують різні види клену, особливо польового, татарського, бересту, акації білої, груші та яблуні лісової;
- смуга переважно високорослих чагарників глоду, дерену (кизилу), частково терену чорного і шипшини, калини-гордовини, що утворюють густі, однак прохідні хащі;
- переважають низькорослі чагарники свидини, бруслини, шипшини, терену, скумпії та частково високорослі трави. Це важко прохідна смуга у межах якої, разом із третьою, взимку накопичується найбільше снігу, тут достатньо їжі для птахів;
- переважає високе різнотрав'я і частково злаки, окремі кущі або зарості терену, шипшини, скумпії. Смуга багата на корм для птахів та звірів: зайців, лисиць, диких свиней, козуль;
- неширока смуга, представлена лучним або степовим різнотрав'ям та степовими злаками, що використовуються часто як сінокоси і під випас;

Повнопрофільні узлісся у межах міжзонального геоекотону тепер рідкість. Їх необхідно охороняти не лише як своєрідні перехідні ландшафтні комплекси, але і як еталони для формування антропогенних узлісь у майбутньому.

Байрачні мікро- і мезоосередки. Своєрідна й характерна ознака міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України – байрачні ліси, явно урізноманітняють та якісно покращають структуру Дністерсько-Дніпровської частини Галицько-Слобожанського екокоридору. Ці нові для екомережі України екоструктури, широко розповсюдженні у центральній та східній частинах міжзонального геоекотону. Інколи в околицях значних за площею лісових масивів, байрачні ліси зустрічаються часто і при розширенні їх площ, байрачні ліси можна поступово об'єднати у більші ділянки. Типовими і екологічно доцільними мікро- і мезоосередками вони стануть лише тоді, коли будуть оточені повнопрофільними узліссями. У структурі суміщених екокоридору і міжзонального геоекотону, мікро- і мезоосередками можуть бути не лише байрачні ліси, але й покинуті села й хутори, кар'єри занедбані ставки і сади та

інші ландшафтні комплекси на перший погляд непридатні для виконання екологічних функцій.

Висновок. Розбудова екомережі України призвела до виокремлення низки проблем серед яких основними є: ідентичність екомережі України західно-європейській, можливість формування екомережі на основі «єдиної методологічної основи»?; можливість розбудови екомережі України на фоні сучасних екологічно дестабілізованих ландшафтів та інші. У процесі дослідження міжзонального геоекотону «лісополе-поле» Правобережної України встановлено що: а) ділянку Дністер-Дніпро Галицько-Слобожанського екокоридору необхідно сумістити з міжзональним геоекотонном, що суттєво урізноманітнить тут ландшафтну структуру і підвищить стійкість ландшафтних комплексів до антропогенного навантаження; б) формування екокоридору можливе лише на основі культурних ландшафтів міжзонального геоекотону, при цьому: в) особливу увагу у розбудові культурних ландшафтів необхідно звернути на каркасні (селитебні й дорожні) та фонові (сільськогосподарські й лісові антропогенні) ландшафти, підвищену увагу варто приділити й гуманістичним ландшафтам – рекреаційним та сакральнотавальним. Просторове поєднання Галицько-Слобожанського екокоридору і міжзонального геоекотону «лісополе-поле» значно зменшить фінансові і матеріальні затрати на їх розбудову.

Література

1. Воловик В.М. Етнокультурні ландшафти містечок Поділля: Монографія / В.М. Воловик. – Вінниця: ВНТУ, 2011. – 270 с.
2. Генсірук С.А. Лісові ресурси України, їх охорона та використання / С.А. Генсірук, В.С. Бондар. – К.: Наук. думка, 1973. – 526 с.
3. Денисюк Г.І. Лісополе України: монографія / Г.І. Денисюк. – Вінниця: Тезис, 2001 – 284 с.
4. Денисюк Г.І. Міжзональний геоекотон «лісостеп – степ» Правобережної України / Г.І. Денисюк, О.І. Ситник. – Вінниця: Едельвейс і К, 2012. – 217 с.
5. Домаранський А.О. Знеліснення правобережжя Середнього Подніпров'я у межах Кіровоградської області: сучасний стан і тенденції / А.О. Домаранський. – Укр. ботан. журнал, 2010. – Т. 67. – №1. – С. 40-48.
1. Volovyk V.M. Etnokul'turni landshafty mistechok Podillya: Monohrafiya / V.M. Volovyk. – Vinnytsya: VNTU, 2011. – 270 s.
2. Hensiruk S.A. Lisovi resursy Ukrayiny, yikh okhrona ta vykorystannya / S.A. Hensiruk, V.S. Bondar. – K.: Nauk. dumka, 1973. – 526 s.
3. Denysyk H.I. Lisopole Ukrayiny: monohrafiya / H.I. Denysyk. – Vinnytsya: Tezys, 2001 – 284 s.
4. Denysyk H.I. Mizhzhonal'nyy heoekoton «lisostep – step» Pravoberezhnoyi Ukrayiny / H.I. Denysyk, O.I. Sytnyk. – Vinnytsya: Edel'veys i K, 2012. – 217 s.
5. Domarans'kyi A.O. Znelisnennya pravoberezhzhya Seredn'oho Podniprova u mezhakh Kirovohrads'koyi oblasti: suchasnyy stan i tendentsiyi / A.O. Domarans'kyi. – Ukr. botan. zhurnal, 2010. – T. 67. – №1. – S. 40-48.

Подано до редакції 11.06.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яценюк

УДК 911.3

Квасневська О.О.

Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського

Просторово-часовий аналіз топонімів Вінницької області

Квасневська О.О. Просторово-часовий аналіз топонімів Вінницької області. Проаналізовано формування топонімів Вінницької області, встановлено взаємозв'язки географічних назв з соціально-історичними та географічними явищами. У процесі розробки теми використано історичні методи дослідження (історико-хронологічний, аналіз історичних документів, картографічних джерел), а також застосовувались картографічний, лінгвістичний, і методи польових досліджень. Результати: проаналізовано історію дослідження і розвиток топонімів Вінницької області упродовж тривалого часу, показано роль антропогенного чинника у формуванні та розвитку топонімів; розглянуто значення давніх описів території, літописи, твори перших істориків та географів, картографічні матеріали для процесу пізнання топонімів; охарактеризовано основні причини формування топонімів, процес їх зміни упродовж окремих часових зрізів. Проаналізовано утворення антропогенних назв від діяльності людини та від навколишнього середовища, проаналізовано та структуровано топоніми Вінницької області: з'ясовано виняткову роль народної географічної термінології у формуванні топонімів. Результати дослідження мають наукову цінність для ряду наук: географії, історії, археології, мовознавства. У комплексі з історичними та археологічними даними отримані результати допоможуть наочніше відтворити картину заселення Вінницької області.

Ключові слова: Подільське Побужжя, топоніміка, часові зрізи, Вінницька область, значимість топонімів; райони.

Квасневська Е.А. Пространственно-временной анализ топонимов Винницкой области. Проанализировано формирование топонимов Винницкой области, установлены взаимосвязи географических названий с социально-историческими и географическими явлениями. В процессе разработки темы использованы исторические методы исследования (историко-хронологический, анализ исторических документов, картографических источников), а также применялись картографический, лингвистический, и методы полевых исследований. Результаты: проанализирована история исследования и развитие топонимов Винницкой области на протяжении длительного времени, показана роль антропогенного фактора в формировании и развитии топонимов; рассмотрено значение давних описаний территории, летописи, произведения первых историков и географов, картографические материалы, для процесса познания топонимов; охарактеризованы основные причины формирования топонимов, процесс их изменения на протяжении отдельных часовых срезов. Проанализировано образование антропогенных названий от деятельности человека и от окружающей среды, проанализированы и структурированы топонимы Винницкой области: выяснена исключительная роль народной географической терминологии в формировании топонимов. Результаты исследования имеют научную ценность для ряда наук: географии, истории, археологии, языкознания. В комплексе с историческими и археологическими данными полученные результаты помогут нагляднее воспроизвести картину заселения Винницкой области.

Ключевые слова: Подольское Побужье, топонимика, часовые срезы, Винницкая область; значимость топонимов, районы.

Kvasnevska O.O. the Spatio-temporal analysis of toponimiv of the Vinnytsya area. Forming of toponimiv of the Vinnytsya area is analysed, intercommunications of place-names are set with the socialhistorical and geographical phenomena. In the process of development of theme the historical methods of research (istoriko-khronologichnyi, analysis of historical documents, cartographic sources) are used, and also used cartographic, linguistic, and methods of the field researches. Results: research history and development of toponimiv of the Vinnytsya area is analysed during great while, the role of anthropogenic factor is rotined in forming and development of toponimiv; the value of old descriptions of territory, chronicles, works of the first historians and geographers, cartographic materials, is considered for the process of cognition of toponimiv; principal reasons of forming of toponimiv are described, process of their change during separate sentinel cuts. Formation of the anthropogenic names is analysed

from activity of man and from an environment, toponimi of the Vinnytsya area is analysed and structured: the exceptional role of folk geographical terminology is found out in forming of toponimiv. Research results have a scientific value for the row of sciences: geography, history, archaeology, linguistics. In a complex with historical and archaeological information the got results will help more evident to reproduce the picture of settling of the Vinnytsya area.

Keywords: Podil'ske Pobuzhzhya, toponymy, sentinel cuts, Vinnytsya oblast', meaningfulness of toponimiv, districts.

Наявність проблеми. Процес формування топонімів Вінницької області складний і охоплює тривалий історичний час. Географічні назви, що утворилися на цій території, дозволяють отримати важливу інформацію про заснування та розміщення окремих населених пунктів, їх назви, назви окремих урочищ та місцевостей. Актуальність дослідження зумовлена широким застосуванням в географії даних топоніміки. У географічних назвах відбито реалії минулих епох, що дозволяє використовувати їх як історичні відомості під час географічних досліджень. Однак, отримання точних даних забезпечується лише науково обґрунтованим поясненням кожної географічної назви. Топоніміка дозволяє здійснити глибокий екскурс до початкового стану природних ландшафтів і показати їх перебудову під дією антропогенного чинника. Сучасний розвиток географії відрізняється інтенсивним зростанням тих її предметних областей і напрямів, які мають міждисциплінарний характер. Серед них суттєве значення для розвитку географії мають топонімічні дослідження. Вони дають можливість дізнатись про походження назв географічних об'єктів, їх значення для конкретної місцевості. Ойконіми – власні назви населених пунктів, вони виступають історико-культурною спадщиною, оскільки висвітлюють історичні події, побут та культуру народу, звичаї та традиції. Це надійне джерело для вивчення питань історичного словотвору, іншомовної лексики, семантики тощо. Актуальність дослідження зумовлена насамперед тим, що його результати певною мірою розширюють і доповнюють знання в галузі як природничих наук, так і української ономастики.

Аналіз попередніх досліджень. В межах класичного ландшафтознавства та ономастики, зокрема, топоніміки, неодноразово приділялося увагу до вирішення низки прикладних проблем присвячених розширенню географічної наукової мови через введення в неї апелятивної лексики (народної термінології), зокрема праці Берга Л.С., Тутковського П.А., Ніконова В.О., Мурзаєва Є.М.

На сучасному етапі розвитку ономастики активізуються дослідження ойконімічних систем різних регіонів України, причому вивчається як ойконімікон певної території загалом (Д.Г. Бучко, М.М. Габорака, Н.М. Герета, Ю.О. Карпенко, В.В. Лобода, М.М. Торчинський, Є.М. Черняхівський, В.П. Шульгач та ін.), так і функціонування та продуктивність окремих моделей (Д.Г. Бучко, З.О. Купчинська, О.А. Купчинський, М.П. Мриглод, Л.Н. Радьо, І.Б. Царалунга). Домінують регіональні дослідження, переваги яких полягають в охопленні всіх назв певної території і створенні цілісної картини розвитку онімної системи.

Дослідження топонімів Подільського Побужжя частково розглянуто у краєзнавчих нарисах Денисика Г.І., Любченко В.Є «Подільське Побужжя», «Містечка Східного Поділля». Безпосередньо топонімічні дослідження Вінницької області відображенні в краєзнавчих нарисах О.І. Рогового, М.М. Іванюка, В.Х. Шпак-Мельник, Д. Малакова, О. Мальченко в своїх працях розкривають історичні передумови формування назв населених пунктів області, їх зародження, приналежність різним історичним постатям; розглядалася роль природничого

ландшафту в організації та диференціації процесів освоєння територій, яку обумовлено не лише самими процесами освоєння природних ландшафтів людиною, а й особливостями сприйняття території та формуванням образів місць, що відбиваються в термінології, назвах, етнокультурних, соціальних явищах – праці Семенова-Тяншанського В.П., Тутковського П.А., Ісаченко Г.А., Соколової А.А.

Мета – дослідити просторово-часові передумови формування антропогенних топонімів Вінницької області; встановити взаємозв'язки географічних назв з соціально-історичними та географічними явищами, прослідкувати причини утворення антропогенних топонімів.

Результати дослідження. При географічних дослідженнях назв потрібно з'ясувати та дослідити процес виникнення самої назви. Вводячи назву людина створює позначення лише для конкретного об'єкту, яке виділяє цей об'єкт з географічного ряду схожих з ним [2, 3, 5]. Власні назви так як і просторові слова, мають власне мотивування. Ці імена завжди історичні та соціально-географічні, тому що відбивають суспільні уподобання певних епох, характеризують світогляд, внутрішні суспільні відносини, ідеологію та традиції господарювання. Причини виникнення назви завжди приходять із оточуючого носія мови середовища. Вводячи назву людина створює позначення лише для конкретного об'єкту, яке виділяє цей об'єкт із географічного ряду схожих з ним [8]. На думку топонімістів процес іменування тісно пов'язаний із процесом ідентифікації та розрізнення географічних об'єктів. Власні назви мають своє мотивування. Вони відносяться до тих особливих слів, які неможливо пояснити доки не буде підкреслено зв'язок із об'єктом, який вони позначають.

Географічні назви Вінницької області формувалися упродовж тривалого часу. У формуванні ойконімічної системи Вінницької області значне місце посідають топоніми, що походять від власних назв, назв рослин, тварин, комах. Також ойконіми, що характеризують ландшафт, людську діяльність.

Для процесів раннього освоєння Подільського Побужжя, а зокрема і Вінницької області населенням із первісними та родовими характеристиками суспільної організації, із традиціями, щодо побудови житла, вигонів для скота, способів обробітку земель, формування оборонних укріплень, важливе значення мало природне середовище (ландшафт, кліматичні, гідрологічні та інші особливості місцевості). Пізніше, із розвитком відносин в середині суспільства, в процесі іменування географічних об'єктів продуктивними стають імена та прізвиська власників. Значну роль у дослідженні відіграють антропоніми - це власні назви людей. В українській мові це особове ім'я, ім'я по батькові, прізвище, прізвисько, псевдонім. У Вінницькій області ця група топонімів є найбільшою. У Немирівському районі: *Воробіївка, Головеньки, Бугаків, Гриненки, Кароліна, Йосипенки, Зяньківці, Коржівка, Криківці, Кудлаї, Мухівці, Никифорівці, Лука, Бондурівка, Мар'янівка, Обідне, Семенки, Шура, Сподахи*; Липовецькому: *Приборівка, Сиваківці*; Іллінецькому: *Борисівка, Василівка, Володимирівка, Іванівка, Олексіївка, Павлівка, Пархомівка, Уланівка, Шевченкове, Якубівка*; Гайсинському: *Адамівка, Гнатівка, Гранів, Дмитренки, Жерденівка, Зятківці, Кузьминці, Мар'янівка, Мелешків, Михайлівка, Павлівка, Степашики, Тарасівка, Чечелівка, Ярмолинці*; Калинівському: *Адамівка, Антонопіль, Бойківка, Гарасимівка, Іванів, Павленки, Павлівка, Панасівка, Софіївка, Тарасівка* (рис. 1); Вінницькому: *Іванівка, Ільківка, Ксаверівка, Лаврівка, Михайлівка, Мізяківські Хутори, Некрасове, Олександрівка, Оленівка, Парпурівці, Слобода-Дашковецька,*

Рис. 1. Антропоніми на території Калинівського району

Степанівка, Якушинці; Літинському: Олександрівка, Матяшівка, Іванівці, Гавришівка.

З давніх часів рослини є джерелом харчування і одягу людей, базою розвитку скотарства. Ліс давав матеріал для виготовлення сільськогосподарських знарядь, будівництва жител, був місцем захисту від нападу ворогів.

Ойконіми, що утворилися від назв рослин у Вінницькому районі: *Березина*, *Сосонка*, *Тютюнники*, *Гуменне*. Назва села Гуменне походить від назви лісу Гуменна Діброва. В історичних джерелах воно згадується з 18 ст. Від назв тварин та комах: Жабелівка, Комарів, Медвеже Вушко, Медвідка. Комарів заснований у середині 17 ст. на місці зруйнованого монголо-татарами Копайгорода. За переказами старожилів, топонім походить від назви комахи Комар звичайний *Culex pipiens* L. На території сучасного села була заболочена місцевість, де в минулому було багато комарів [9]. Село Медвідка займає низовину по лівій стороні р. Південний Буг, яка протікає на відстані однієї версти від села. Селом протікає невелика річка Ведмежа, яка наприкінці майже кожного літа висихає. За народними переказами, біля річки, яка носила назву "Медвежого Пойла", серед дрімучих лісів, поселилося кілька родин великоруських розкольників, які ніби мали у себе дресированих ведмедів. Перша згадка про село Медвеже Вушко відноситься до часів народно-визвольної боротьби українського народу проти польських загарбників у 18 столітті. Щодо походження назви є кілька версій. Перша, що на території, де утворилось село, росла лікарська рослина, яка називалась медвеже вушко (по лікарському толокнянка). Інша, за переказами старожилів, що на території села росли густі ліси і болота в яких водились ведмеді. Одного разу, під час полювання, мисливці побачили ведмежа, що тонуло в болоті. Намагаючись його витягнути, вони відірвали одне вухо. Тому село назвали Медвеже Вушко [5].

Населені пункти, назви яких виникли від назв рослин у Немирівському районі: *Грабовець*, *Дубовець*. Село Грабовець з переказів старожилів, виникло з Брацлавських хуторів. Свою назву одержало від грабового лісу який тут ріс. Село

Дубовець відоме ще з XIII століття. На його території ріс густий дубовий ліс. У ньому люди ховались від нападів татар. Біля цього лісу знаходилося місто Верлівка. Татари спалили повністю це місто, а люди втекли у ліс, де почали будувати житло. На місці спаленого міста тепер урочище «Вирлівка» [4, 8]. На території Калинівського району зустрічаються населені пункти, що отримали свої назви від численних насаджень садів. До таких відносяться: *Грушківці, Яблуневе*. На території Літинського району знаходимо значну кількість населених пунктів, що мають зв'язок з рослинами. До населених пунктів, що мають в своїй основі назви дерев, кущів, відносимо: *Бруслинів, Бруслинівка, Вербівка, Вишенька, Малинівка, Сосни, Яблунівка, Івча*. Їх назва походить від верб (в давнину іви), що ростуть берегами річки Згарок на території села. В літературних джерелах зазначається, що на території теперішнього села Івча раніше було містечко Любеш. Воно існує з першої половини XV століття [4]; що мають в своїй основі ліс, сад: *Лісне, Підлісне, Садове*; що мають в своїй основі лук, гора, луг: *Горбівці, Залужне, Лисогірка, Лука, Лукашівка*.

Важливе значення для формування топоніміки Вінницької області мають соціально-економічні умови та відносини, які склалися протягом багатьох десятиліть. Зайнятість місцевого населення різноманітними промислами на тій чи іншій території, також знаходить відбиток у місцевій топоніміці краю. Домашні промисли відповідають натуральним формам господарства і тому мають давню історію [1]. У Вінницькій області є село *Бортники*: від слова борт – природний вулик. У старих липових лісах траплялися дуплисті дерева. Ці дупла звали борть – у них гніздилися дикі бджоли. Люди, які освоювали липові ліси, знаходили ці борті, викурювали бджіл і виламували стільники; таких людей звали бортниками, а села засновані ними, відомі як Бортники.

З другої половини XIV століття для розведення бджіл починають застосовувати спеціально видовбані колоди-дуплянки. Спочатку їх прикріплювали на дереві в лісі, а потім почали розчищати галявини і на них встановлювати вулики-дуплянки. Ліс на галявині вирубували, поселення, що виникали на цих місцях, інколи йменували Пасічна [1]. На початку XVI ст. в лісах Вінницького повіту на кожному придатному для бджільництва місці – узліссі, галявині, березі річки вже були «пасіки». Пасіки створювали в лісах усіх без винятку маєтків Вінницького повіту, а прибуток від них був одним з головних джерел привілейованих землеволодінь.

Починаючи з XIV століття, в XV і в першій половині XVI століття посилюється процес переростання домашніх промислів у кустарні і відокремлення ремесла від сільського господарства. Зростала кількість ремісників, для яких ремесло стало основним заняттям, а не додатковим джерелом існування. Виникають висилки, присілки і навіть села ремісників різних спеціальностей. Назви спеціальностей, які закріпились за ремісниками як прізвиська, стали основою для виникнення власних найменувань таких населених пунктів, як *Бондарівка, Ковалівка, Олійники, Кушнірівка* та інші.

Скло відоме людству вже майже шість тисячоліть. Сприятливі умови для скловиробництва й функціонування гут, стало важливою умовою для формування населених пунктів. Село *Гути* Тульчинського району, село *Стара Гута* (від польського слова «гута» – підприємство з виготовлення скла та виробів з нього). Гути, як правило, будували серед лісу, працювали у них до 10-15 робітників. Ще стільки ж займалися заготівлею та підвезенням піску і деревини. Майстри-

гутники вручну, біля скловарної печі-горна, виготовляли віконницю (скло для вікон), різноманітні посудини, а також скляні прикраси. Гутне скло не мало такої якості та прозорості, як сучасне, але й із нього виходили гарні вироби.

Населені пункти, що пов'язані з людською діяльністю та промислами у Немирівському районі: *Ситківці, Ковалівка, Городниця, Чаульське, Монастирське, Мельниківці, Воловодівка, Юрок*.

Висновки. Людину здавна цікавили питання походження географічних назв, і в першу чергу своєї місцевості, їх зміст і значення. Не знаючи справжніх причин їх походження, вона пояснювала (і пояснює) ці назви за допомогою випадкової фонетичної подібності, без урахування мовних, географічних чи історичних закономірностей. Усі географічні назви можна згрупувати у певні лексико-семантичні розряди, що мають різне походження, а саме: антропонімічне, етніонімічне і назви, що походять від географічного середовища або вказують на характер господарства та різні види людської діяльності. Географічні назви Вінницької області є пам'ятками історії, історії мови, її родоvodu, лексики живої мови. Назви, що походять від народних географічних термінів відображають колишні природні та соціально-економічні умови проживання людей. Подальше їх вивчення дасть змогу детальніше пізнати просторово-часові особливості розвитку природи й господарства окремо взятого адміністративного району.

Література

1. Бабишин С.Д. Топоніміка в школі / С.Д. Бабишин. – К: Радянська школа, 1962. – 121 с.
2. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
3. Денисик Г.І. Подільське Побужжя / Г.І. Денисик, В.Є. Любченко. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1999. – 96 с.
4. Історія міст і сіл Української РСР. Вінницька область. – К, 1972. – 775 с.
5. Кордуба М. Земля є свідком минулого: Географічні назви як історичне джерело / М. Кордуба – Львів, 1924. – 167 с.
6. Кругляк Ю.М. Ім'я вашого міста: Походження назв міст і смт УРСР / Ю.М. Кругляк. – К.: Наукова думка, 1978. – 265 с.
7. Немирівщина від витоків до сьогодення. Краєзнавчі нариси / О.І. Лесько, В.Ю. Дем'яненко, О.А. Коваль [та ін.]. – Вінниця: Нілан-ЛТД, 2013. – 246 с.
1. Babishin S.D. Toponímika v shkolí / S.D. Babishin. – K: Radyans'ka shkola, 1962. – 121 s.
2. Denisik G.Í. Prirodniča geografiya Podillya / G.Í. Denisik. – Vinnitsya: YekoBíznesTsentr, 1998. – 184 s.
3. Denisik G.Í. Podíl's'ke Pobuzhzhya / G.Í. Denisik, V.Ê. Lyubchenko. – Vinnitsya: YekoBíznesTsentr, 1999. – 96 s.
4. Ístoríya míst í síl Ukraíns'koí RSR. Vinnits'ka oblast'. – K, 1972. – 775 s.
5. Korduba M. Zemlya ê svídkom minulogo: Geografíchní nazvi yak ístorichne dzherelo / M. Korduba – L'viv, 1924. – 167 s.
6. Kruglyak YU.M. Ím'ya vashogo místa: Pokhodzhennya nazv míst í smt URSR / YU.M. Kruglyak. – K.: Naukova dumka, 1978. – 265 s.
7. Nemirívshchina víd vitokív do s'ogodennya. Kraêznavchí narisi / O.Í. Les'ko, V.YU. Dem'yanenko, O.A. Koval' [ta ín.]. – Vinnitsya: Nílan-LTD, 2013. – 246 s.

Подано до редакції 10.09.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Л.М. Кирилюк

УДК 911.2:551.438.5(477.43/44)

Канська В.В.*Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського*

Історико-ландшафтознавчий аналіз антропогенних заповідних об'єктів Поділля

У статті проаналізовано попередній досвід досліджень антропогенних заповідних об'єктів та сформульовано визначення «антропогенний заповідний об'єкт». Під антропогенними заповідними об'єктами розуміємо об'єкти, у яких наявні чи переважають докорінно змінені натуральні і (або) заново створені компоненти і ландшафтні комплекси, що мають чи набули унікальних властивостей і потребують заповідання. Детальний аналіз природно-заповідного фонду Поділля дав можливість зробити висновок, що в його структурі близько 62 % заповідних об'єктів антропогенного, 26 % – спірного і 12 % – натурального походження. У майбутньому збільшення кількості та площ заповідних об'єктів Поділля можливе лише завдяки антропогенним. Постійно зростаючу роль та значення АЗО в структурі природно-заповідного фонду Поділля підтверджує й історія їх формування. Досліджено чинники формування антропогенних заповідних об'єктів, виокремлені та обгрунтовані етапи їх формування у межах Поділля: розбудова сакральних АЗО (до IX ст.); переважання зоофітологічних антропогенних заповідних об'єктів (IX – XIII ст.); занепад формування АЗО (кінець XIII – початок XVII ст.); заповідання кустарних ландшафтно-технічних систем (XVII – перша половина XIX ст.); формування АЗО на основі переважно промислових та садово-паркових об'єктів (друга половина XIX – початок XX ст.); початок наукового обгрунтування створення антропогенних заповідних об'єктів (20-80-ті роки XX ст.); сучасний етап (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.). Розроблена класифікація антропогенних заповідних об'єктів та способи їх зображення на картах. У структурі класу антропогенних заповідних об'єктів Поділля виділено і схарактеризовано їх підкласи, групи і типи. Визначено індивідуальні та локальні підходи до збереження та відновлення антропогенних заповідних об'єктів, можливості їх раціонального використання в процесі розбудови регіональної екомережі. Реєстр АЗО – не лише складова, але й основа формування регіональних екомереж і національної екомережі України загалом. Уже в найближчому майбутньому антропогенні заповідні об'єкти домінуватимуть у природно-заповідному фонді держави.

Ключові слова: Поділля, антропогенний ландшафт, антропогенний заповідний об'єкт, просторово-часовий аналіз, класифікація, заповідання, раціональне використання.

Канская В.В. Историко-ландшафтоведческий анализ антропогенных заповедных объектов Подолья. В статье проанализирован предыдущий опыт исследований антропогенных заповедных объектов и сформулировано определение «антропогенный заповедный объект». Под антропогенными заповедными объектами понимаем объекты, у которых имеются или преобладают в корне измененные натуральные и (или) заново созданные компоненты и ландшафтные комплексы, которые имеют или приобрели уникальные свойства и нуждаются в заповедании. Детальный анализ природно-заповедного фонда Подолья позволил сделать вывод, что в его структуре около 62% заповедных объектов антропогенного, 26% – спорного и 12% – натурального происхождения. В будущем увеличение количества и площадей заповедных объектов Подолья возможно лишь благодаря антропогенным. Все возрастающую роль и значение АЗО в структуре природно-заповедного фонда Подолья подтверждает и история их формирования. Исследованы факторы формирования антропогенных заповедных объектов, выделены и обоснованы этапы их формирования в пределах Подолья: развитие сакральных АЗО (до IX в.); преобладание зоофитологических антропогенных заповедных объектов (IX – XIII вв.); упадок формирования АЗО (конец XII – начало XVII в.); заповедание кустарных ландшафтно-технических систем (XVII – первая половина XIX в.); формирование АЗО на основе преимущественно промышленных и садово-парковых объектов (вторая половина XIX – начало XX в.); начало научного обоснования создания антропогенных заповедных объектов (20-80-е годы XX в.); современный этап (90-е годы XX в. – начало XXI в.). Разработана классификация антропогенных заповедных объектов и способы их изображения на картах. В структуре класса антропогенных заповедных объектов Подолья выделено и охарактеризовано их подклассы, группы и типы. Определены

индивидуальные и локальные подходы к сохранению и восстановлению антропогенных заповедных объектов, возможности их рационального использования в процессе развития региональной экосети. Реестр АЗО – не только составляющая, но и основа формирования региональных экосетей и национальной экосети Украины в целом. Уже в ближайшем будущем антропогенные заповедные объекты будут доминировать в природно-заповедном фонде государства.

Ключевые слова: Подолье, антропогенный ландшафт, антропогенный заповедный объект, пространственно-временной анализ, классификация, заповедание, рациональное использование.

Kanska V.V. Historical and landscape analysis of the anthropogenic protected objects of Podillia.

The previous experience of the anthropogenic protected objects' research is analyzed in the article and the definition of «anthropogenic protected object» is formulated. The anthropogenic protected objects (APO) should be considered as objects that have dominated and fundamentally altered the natural and (or) re-created components and landscape complexes. A detailed analysis of the nature reserve fund of Podillia made it possible to conclude that in its structure there are about 62% of anthropogenic protected areas, 26% have controversial origin and 12% are natural. In the future, increasing the number of protected objects and their areas is possible only through the anthropogenic ones. Constantly increasing role and importance of the APO in the structure of nature reserve fund of Podillia confirmed by the history of their formation. The factors of anthropogenic protected objects' formation have been investigated and stages of their formation within the limits of Podillia were identified and substantiated. They are: the development of sacred APO (up to the IX century); the predominance of prevalence of zoological and botanical APO (IX – XIII centuries); the decline of anthropogenic protected objects' formation (the end of the XIII – the beginning of the XVII century); the conservation of handicraft landscape-technical systems (XVII – the first half of the XIX century); the formation of APO based mainly on industrial, garden and park objects (the second half of the XIX – the beginning of the XX century); the beginning of the scientific justification for APO (the 20s – 80s of the twentieth century); the modern stage (the 90s of the twentieth century – the beginning of XXI century). The classification of anthropogenic protected objects and methods of their images on the cards have been developed. In the structure of the class of anthropogenic protected objects of Podillia their subclasses, groups and types have been allocated and described. The landscape structure of anthropogenic protected objects is complex and diverse: from simple tracts to complex landscape-technical systems. The individual and local approaches to conservation and restoration of anthropogenic protected objects, the possibility of their rational use in the development of regional ecological networks have been determined. Separation and conservation of anthropogenic protected objects should be carried out according to the scheme: an individual anthropogenic protected object – a local group – a regional system. The anthropogenic protected objects' register is not only a part, but it is a basis for the formation of regional and national ecological network of Ukraine. Already in the near future anthropogenic protected areas will dominate in the natural reserve fund of the state.

Key words: Podillia, anthropogenic landscape, anthropogenic protected objects, spatio-temporal analysis, classification, conservation, rational use.

Наявність проблеми. Термін «антропогенний заповідний об'єкт» у географічних енциклопедіях, довідниках та словниках поки що відсутній. Відповідно, не виокремлюється ця категорія заповідних об'єктів і в реєстрах природно-заповідного фонду як окремих адміністративних областей, так і України загалом. Однак, у згаданих реєстрах заповідні об'єкти антропогенного походження складають від 57 до 68 відсотків їх кількості. У процесі формування природно-заповідного фонду походження заповідних об'єктів не враховується, не виокремлюються і заходи щодо використання та фінансування натуральних і антропогенних заповідних об'єктів. Це призводить до зайвих витрат часу і коштів на укомплектування сучасного і майбутнього природно-заповідного фонду, а ігнорування значної частини антропогенних заповідних об'єктів (АЗО) у національній екомережі суттєво збіднює її.

Поділля – один із найбільш репрезентативних регіонів України, придатних для детальних досліджень антропогенних заповідних об'єктів та їх раціонального використання. Активне та різнобічне господарське освоєння природних умов та

ресурсів регіону розпочалося з верхнього палеоліту (40-35 тис. років тому). За цей час у межах Поділля людина не лише замінила натуральні ландшафти антропогенними, але й створила низку оригінальних, часто унікальних об'єктів, які за своєю значимістю та унікальністю не поступаються натуральним. Їх дослідження та введення у сучасний природно-заповідний фонд і екомережу Поділля й визначають актуальність статті.

Аналіз попередніх досліджень Дослідження антропогенних заповідних об'єктів Поділля, їх виділення в окремий клас заповідних об'єктів, беруть початок у працях Г.І. Денисика [4, 5]. Аналогічні розробки, що стосуються історії їх заповідання, зустрічаються у публікаціях В.Є. Борейка [2]. Роль антропогенних об'єктів та доцільність їх у формуванні природно-заповідного фонду України висвітлив В.П. Коржик [7]. Індустріальні об'єкти, які потребують заповідання, окреслені у працях Ю.Г. Тютюнника [8] та ін. [1, 3, 6].

Мета – доповнити і удосконалити теоретико-методологічні засади регіональних досліджень антропогенних заповідних об'єктів, виявити чинники і закономірності їх формування, структуру, провести класифікацію АЗО та розробити шляхи їх подальшого раціонального використання.

Результати дослідження. За тривалий період (з верхнього палеоліту, 40-35 тис. років тому) натуральні геокомпоненти і ландшафтні комплекси Поділля зазнали корінних змін. Тепер антропогенні ландшафти займають тут 94-96% території. У їх структурі людина створила численні нові і оригінальні, але ще слабо вивчені антропогенні комплекси (об'єкти, території), які потребують охорони не менше, ніж натуральні (табл. 1). У реєстрах заповідних об'єктів областей Поділля антропогенні займають від 40 до 65% їх кількості і площ. Цим зумовлена доцільність виокремлення в загальній системі заповідних об'єктів – антропогенних. Під *антропогенними заповідними об'єктами розуміємо об'єкти, у яких наявні чи переважають докорінно змінені натуральні і (або) заново створені компоненти і ландшафтні комплекси, що мають чи набули унікальних властивостей і потребують заповідання.*

Детальний аналіз природно-заповідного фонду Поділля дав можливість зробити висновок, що в його структурі близько 62 % заповідних об'єктів антропогенного, 26 % – спірного і 12 % – натурального походження [4]. В обласних реєстрах на цю різницю або не звертається увага, або більшість з них відноситься до натуральних. У майбутньому збільшення кількості та площ заповідних об'єктів Поділля можливе лише завдяки антропогенним. Постійно зростаючу роль та значення АЗО в структурі природно-заповідного фонду Поділля підтверджує й історія їх формування. Обґрунтовано 7 етапів формування антропогенних заповідних об'єктів Поділля: розбудова сакральних АЗО (до IX ст.); переважання зоофітологічних антропогенних заповідних об'єктів (IX – XIII ст.); занепад формування АЗО (кінець XIII – початок XVII ст.); заповідання кустарних ландшафтно-технічних систем (XVII – перша половина XIX ст.); формування АЗО на основі переважно промислових та садово-паркових об'єктів (друга половина XIX – початок XX ст.); початок наукового обґрунтування створення антропогенних заповідних об'єктів (20-80-ті роки XX ст.); сучасний етап (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.).

Значне різноманіття антропогенних заповідних об'єктів дало можливість їх класифікувати. Пропонуємо кілька класифікацій АЗО: за функціональним використанням антропогенних ландшафтів, що були або є основою формування

Таблиця 1

Наявні та запропоновані визначення заповідних структур

№ п/п	Природні заповідні структури	
	Натурального походження	Антропогенного походження (натурально-антропогенні та власне антропогенні)
1	ФАЦІЯ	
	Визначення відсутнє, однак є близька до нього, хоча й невдала, спроба визначення: «пам'ятка природи» – окреме унікальне природне утворення, що має особливе природоохоронне, наукове, естетичне та пізнавальне значення (ст. 27 ЗУ «Природно-заповідний фонд України»)	<i>Пропонується:</i> антропогенна фація – найпростіший заповідний ландшафтний комплекс з докорінно зміненою або створеною заново структурою, в результаті чого він набув унікальних властивостей або має важливе значення для науки і практики та потребує охорони.
2	УРОЧИЩЕ	
	– лісові, степові, болотні та інші відокремлені цілісні ландшафти, що мають важливе наукове, природоохоронне і естетичне значення (с. 29 ЗУ «Про природно-заповідний фонд України») – територія, виділена для охорони в природному стані всього природного комплексу в її межах («Екологічна енциклопедія»)	<i>Пропонується:</i> антропогенне заповідне урочище – просторове поєднання спільних за походженням антропогенних фацій, властивості і значення яких потребують заповідання.
3	МІСЦЕВІСТЬ	
	Визначення немає	<i>Пропонується:</i> антропогенна заповідна місцевість – відносно рівноцінна з погляду господарського використання територія, з характерним лише для неї набором антропогенних урочищ, що потребує заповідання.
У зв'язку з тим, що в природі зазначені антропогенні заповідні структури представлені численними конкретними заповідними ландшафтними комплексами, в сукупності вони утворюють тип антропогенного заповідного комплексу, тобто відносяться як до регіональних, так і типологічних структур.		
Наявні визначення регіональних (заказник, заповідник, національний парк, національний природний парк та ін.) заповідних структур можна застосовувати і до антропогенних, якщо у їх визначенні під поняттям «природний» маються на увазі натуральні, натурально-антропогенні й антропогенні ландшафти і геокомпоненти. Якщо ні – це натуральний заповідний об'єкт або ландшафт. Співвідношення між натуральними і антропогенним заповідними структурами визначається через РС – райони співвідношення.		

відповідних (сільськогосподарських, селитебних, промислових та ін.) антропогенних заповідних об'єктів; за походженням АЗО (техногенного, пірогенного, аераційного тощо); формуванням (безпосередньо створені й похідні); тривалістю функціонування та інші.

Однак, аналіз цих та наявних класифікацій заповідних об'єктів і територій у працях інших авторів [4, 7, 8], де частково задіяні і антропогенні, дав можливість розробити узагальнену схему класифікації антропогенних заповідних об'єктів (рис. 1).

Усі об'єкти і території антропогенного походження, що потребують заповідання, об'єднані в один клас – клас АЗО [1]. Залежно від особливостей функціонування антропогенних заповідних об'єктів виокремлено три підкласи, які, у свою чергу, розділено на групи. У структурі власне антропогенних заповідних об'єктів, групи виокремлено за провідним геокомпонентом заповідних систем:

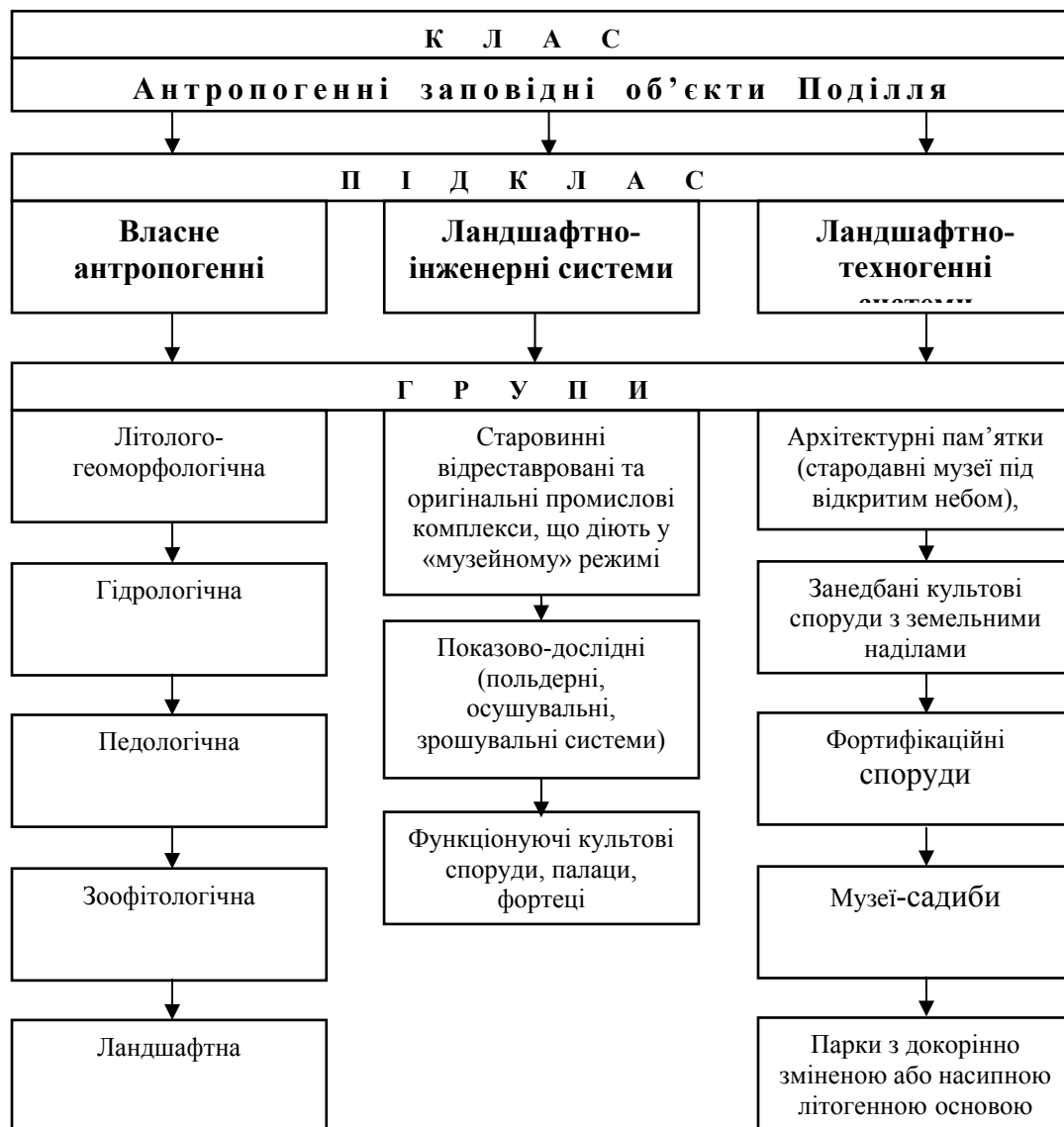

Рис. 1. Класифікація антропогенних заповідних об'єктів

ландшафтно-інженерних – за функціональним призначенням, ландшафтно-техногенних – за сучасним станом. У подальшому можливий поділ груп на типи АЗО.

Для зображення АЗО на різноманітних картографічних матеріалах, а також регіональних проектах розвитку господарства Поділля розроблена система умовних знаків антропогенних заповідних об'єктів з урахуванням специфічних особливостей кожної з їх груп.

У сучасній структурі класу антропогенних заповідних об'єктів Поділля виокремлено три їх підкласи: власне антропогенні, ландшафтно-інженерні та ландшафтно-техногенні системи [4]. Два останніх при необхідності можна об'єднувати в ландшафтно-технічні заповідні системи. Маючи антропогенне походження, вони відрізняються від власне антропогенних заповідних об'єктів внутрішньою організацією, ступенем і характером сучасного впливу на них людини. Дослідження ландшафтно-технічних систем проведено на геотехнічному рівні, де географічні і ландшафтознавчі дані про об'єкт доповнювались їх

інженерно-технічними характеристиками. У подальшому підкласи АЗО розділено на групи, у структурі яких детально досліджено найбільш репрезентативні типи АЗО. Так, серед власне антропогенних заповідних об'єктів геолого-геоморфологічної групи вже широко розповсюдженими і частково визнаними є стінки кар'єрів з унікальними геологічними розрізами. Серед цієї ж групи АЗО на особливу увагу заслуговують стародавні белігеративні ландшафтні комплекси.

У структурі історико-археологічної групи детально досліджені оригінальні з ландшафтознавчого погляду кустарні промисли (рудні, гути, поташні), що були поширені на Поділлі у XV – XVIII ст.: старі, часто занедбані або й майже знищені заводи і фабрики, винокурні та водяні млини XIX – початку XX ст., меліоративні системи, культові споруди (рис. 2) тощо.

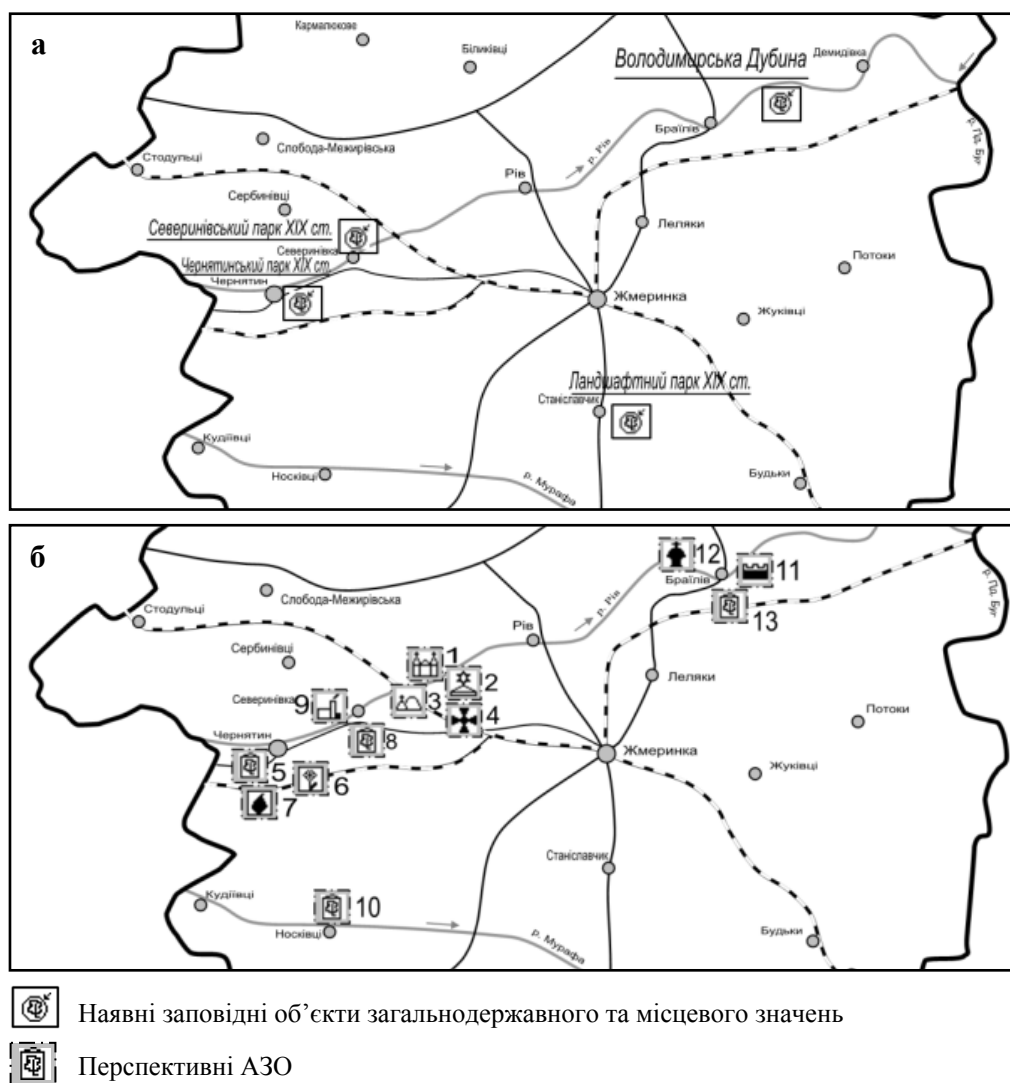

Рис. 2. Наявні (а) та перспективні (б) до заповідання антропогенні об'єкти долини річки Рів, правої притоки Південного Бугу

1 – Руїни костельу (с. Межирів); 2 – Руїни синагоги (с. Межирів); 3 – Стародавнє городище (с. Межирів); 4 – Єврейський цвинтар (с. Межирів); 5 – Палац Вітовських-Львових (с. Чернятин); 6 – «Дуб Пушкіна»; 7 – Каскад ставків у Чернятинському парку; 8 – Палац Северина Орловського (с. Северинівка); 9 – Залишки водяного млина (околиці с. Северинівка); 10 – Палац 17 ст. (с. Носківці); 11 – Браїлівський замок; 12 – Браїлівський монастир; 13 – Палац фон Мекк (сmt. Браїлів).

Подібні власне антропогенні ландшафтні комплекси і ландшафтно-інженерні системи, що в майбутньому потребують заповідання, зустрічаються в басейнах річок Дністер [6], Південний Буг, інших районах Поділля. У попередній реєстр внесено 87 таких об'єктів. Не всі з них необхідно і можливо відреставрувати, однак ландшафтне обґрунтування їх заповідання потрібно робити вже тепер.

У наступні 10-15 років кількість, площі та значимість АЗО в структурі природно-заповідного фонду постійно зростатимуть. Це вимагає розробок конкретних шляхів і проектів їх заповідання. Якщо ми втратимо антропогенні об'єкти, що підлягають заповіданню тепер, то у майбутньому, навіть при їх відтворенні, це вже будуть несправжні АЗО.

Локальний підхід до заповідання антропогенних об'єктів апробовано на приміській зоні Вінниці (рис. 3) та окремих натурних ділянках фонових

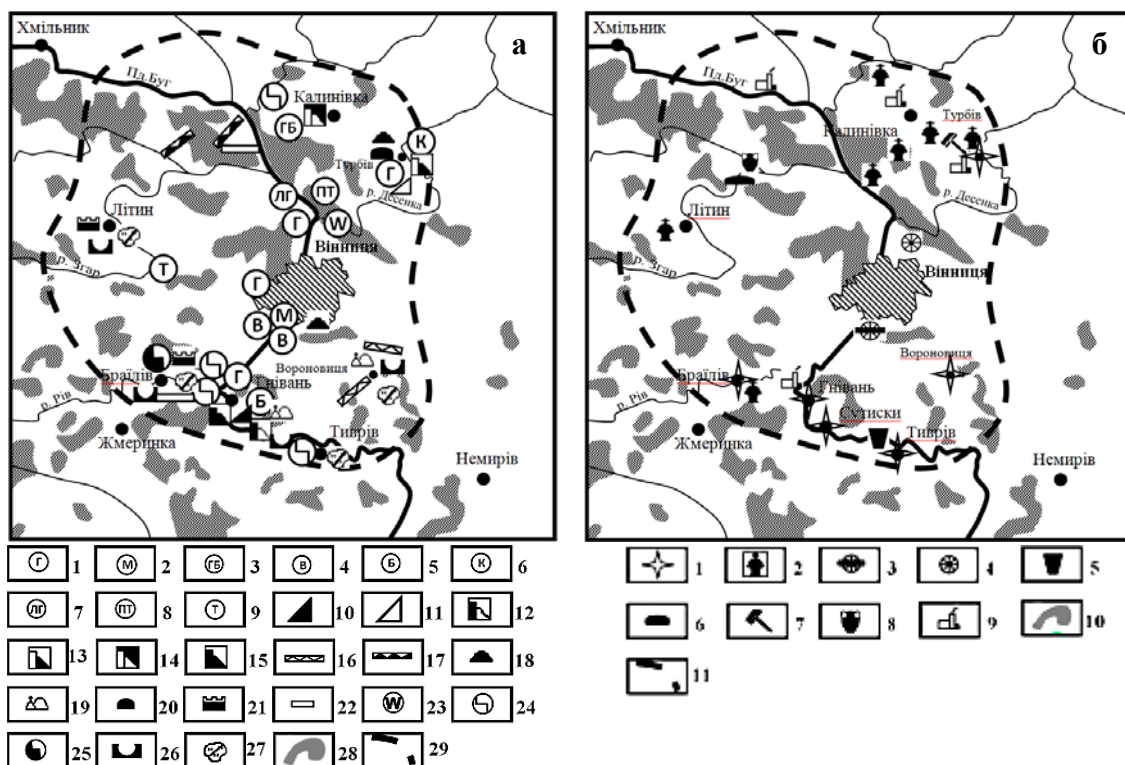

Рис. 3. Перспективні для заповідання антропогенні об'єкти приміської зони Вінниці:
а – літолого-геоморфологічна група; б – ландшафтно-технічні системи

Літолого-геоморфологічна група. Геологічні розрізи (еталони) – стінки кар'єрів: 1 – гранітів, 2 – мігматитів, 3 – гранат-біотитів, 4 – «вінницитів», 5 – «бугітів», 6 – каолінів, 7 – лесів і глин, 8 – піску, 9 – торфу. Комплексні геологічні розрізи-стінки: 10 – лісопольової частини приміської зони Вінниці, 11 – Лісостепових Полісь. Антропогенні форми рельєфу. Гірничопромислові відвали: 12 – гранітно-каоліново-лесових порід, 13 – каоліново-піщаних порід, 14 – гранітно-лесових порід, 15 – насипні дамби. Дорожні: 16 – ділянки покинутих доріг із штучним покриттям, 17 – ділянки ґрунтових доріг (у лесах). Белігеративні: 18 – городища, 19 – кургани, 20 – вали, 21 – фортеці, 22 – окопи і траншеї, 23 – ставка «Вервольф», 24 – терасовані схили, 25 – підпірні стінки, 26 – провали, 27 – розрізи антропогенних ґрунтосумішей, 28 – лісові ландшафти. *Межі:* 29 – приміської зони Вінниці. **Ландшафтно-технічні системи.** 1 – історико-географічні центри містечок, 2 – культові споруди (церкви, костьоли, синагоги, монастирі), 3 – малі гідроелектростанції, 4 – млини на річках («музеї хліба»), 5 – водоохоронні дамби, 6 – поташні буди, 7 – залізобобні рудні, 8 – народні промисли (дерево, глина, каолін, метал), 9 – пам'ятки індустріальної культури (заводи, фабрики), 10 – лісові ландшафти, 11 – межі приміської зони Вінниці.

сільськогосподарських ландшафтів Поділля.

Висновок. Процес розбудови системи АЗО будь-якого регіону України, зокрема і Поділля, має включати в себе: а) формування мережі індивідуальних АЗО, особливо в депресивних сільських та регресивних приміських районах; б) створення ансамблів антропогенних заповідних об'єктів, зокрема у містах та містечках; переважно це музеї під відкритим небом; в) на базі індивідуальних АЗО та їх поєднань формування регіональних систем антропогенних заповідних об'єктів – основи національної екомережі.

Виокремлення і заповідання антропогенних об'єктів та формування на їх основі системи антропогенних заповідних об'єктів необхідно проводити за схемою: індивідуальний АЗО – локальна група (ансамбль) – регіональна система АЗО. Формування регіональної системи антропогенних заповідних об'єктів іншим шляхом у сучасних умовах призведе до марних витрат коштів та часу. Натурально-антропогенні і антропогенні АЗО обов'язково мають бути складовою єдиної системи природоохоронних територій держави, особливо національних екомереж. Це підтверджує досвід Польщі, Чехії, Угорщини та країн Балтії.

У сучасних реєстрах природоохоронного фонду подільських (Тернопільської, Хмельницької, Вінницької) областей переважають натурально-антропогенні і антропогенні заповідні об'єкти. Однак, лише 32-35% антропогенних об'єктів, які б могли бути заповідними, є у цих реєстрах. Решта або взагалі ніде не зареєстровані, або частково віднесені до інших (археологічних, історичних, архітектурних тощо) категорій заповідності. Реєстр АЗО – не лише складова, але й основа формування регіональних екомереж і національної екомережі України загалом. Уже в найближчому майбутньому антропогенні заповідні об'єкти домінуватимуть у природно-заповідному фонді держави.

Література

1. Бондар В.В. Антропогенний заповідний об'єкт: суть та принципи виділення / В.В. Бондар // Наукові записки ВДПУ. Серія: Географія. – Вінниця, 2006. – Вип. 11. – С. 56-61.
2. Борейко В.Е. История заповедного дела в Украине / В.Е. Борейко. – Киев: Киевский экологический центр, 2002. – 272 с.
3. Брусак В.П. Географічні дослідження природно-заповідних територій: методологія і структура / В.П. Брусак // Вісник Львівського університету. Серія географічна. – Львів, 2006. – Вип. 33. – С. 31-42.
4. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України: [монографія] / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 292 с.
5. Денисик Г.І. Селитебні ландшафти Поділля: [монографія] / Г.І. Денисик, О.І. Бабчинська. – Вінниця: ПП «Видавництво «Теза». – 2006. – 256 с.
6. Канська В.В. Антропогенні заповідні об'єкти в структурі унікальних ландшафтів Середнього Придністер'я / В.В. Канська // Фізична географія і геоморфологія. – К.: ВГЛ «Обрії», 2013. – Вип. 2 (70). – С. 278-282.
7. Коржик В.П. Антропогенні об'єкти в структурі природно-заповідного фонду: роль, значення, доцільність / В.П. Коржик // Матеріали між нар. наук.-практ. конф. – Тернопіль: підручники і посібники, 2010. – С. 71-77.
8. Тютюнник Ю.Г. Концепция объектов индустриальной культуры и проблемы сохранения наследия / Ю.Г. Тютюнник // Матеріали Другої всеукраїнської наукової конференції. – К., 2007. – Вип. № 4. – С. 11-18.
1. Bondar V.V. Antropogenniy zapovidniy ob'ekt: sut' ta printsipi vidilennya / V.V. Bondar // Naukovi zapiski VDPYU. Seriya: Geografiya. – Vinnitsya, 2006. – Vip. 11. – S. 56-61.
2. Boreyko V.Ye. Istoriya zapovednogo dela v Ukraine / V.Ye. Boreyko. – Kiyev: Kiyevskiy ekologicheskiy tsentr, 2002. – 272 s.

3. Brusak V.P. Geografichní doslídzhennya prirodno-zapovídnikh teritoriy: metodologiya í struktura / V.P. Brusak // Visnik L'vivs'kogo uníversitetu. Seriya geografichna. – L'viv, 2006. – Vip. 33. – S. 31-42.
4. Denisik G.Í. Antropogenní landshafti Pravoberezhnoï Ukraïni: [monografiya] / G.Í. Denisik. – Vínitsya: Arbat, 1998. – 292 s.
5. Denisik G.Í. Selitební landshafti Podílyia: [monografiya] / G.Í. Denisik, O.Í. Babchins'ka. – Vínitsya: PP «Vidavnistvo «Teza». – 2006. – 256 s.
6. Kans'ka V.V. Antropogenní zapovídní ob'èkti v strukturí uníkal'nikh landshaftiv Seredn'ogo Prdníster'ya / V.V. Kans'ka // Fizichna geografiya í geomorfologiya. – K.: VGL «Obríi», 2013. – Vip. 2 (70). – S. 278-282.
7. Korzhik V.P. Antropogenní ob'èkti v strukturí prirodno-zapovídnogo fondu: rol', znachennya, dotsíl'níst' / V.P. Korzhik // Materiali mízh nar. nauk.-prakt. konf. – Ternopíl': pídruchniki í posíbniki, 2010. – S. 71-77.
8. Tyutyunnik YU.G. Kontseptsiya ob'yektiv industrial'noy kul'tury í problemy sberezheniya naslediya / YU.G. Tyutyunnik // Materiali Drugoï vseukraïns'koï naukovoï konferentsiï. – K., 2007. – Vip. № 4. – S. 11-18.

Подано до редакції 29.08.2015

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик

ДОСЛІДЖЕННЯ НАТУРАЛЬНИХ ЛАНДШАФТІВ

УДК 913(4):913 (5)(075)

Гудзевич А.В.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Концептуальні ідентифікатори ідей регіональності у пізнанні земних реалій

Проаналізовано методологічні та світоглядні передумови використання фундаментальних конструктів ідей регіональності для адекватного відображення елементів геопростору. Визначено роль методологічних підходів, передусім історико-культурного, у розвитку концептів розрізнення земних реалій з відповідним їм понятійним означенням. Акцентовано увагу на виконання одним із ключових понять, «геосвітом», місії «вузлового» (геоекотонного) підрозділу планетарного і регіонального рівнів геосистемної ієрархічної організованості в рамках видимого геопростору. Геосвіт є умовою виявлення об'єктивно існуючих в його рамках компонентів з відповідним фіксуванням меж різних таксономічних рівнів. З іншого боку, найвищий таксон регіонального виміру – частина світу є результатом авторських узагальнень, підготовлених тривалою історією розвитку географічних досліджень. Він базується на ланцюзі методологічних принципів, які розширюють і конкретизують уявлення про просторову неоднорідність поверхні Землі на даний час, та водночас, є уособленням позиціонування території й індивідуального спектру ландшафтних комплексів в планетарній системі. Запропоновані основні світоглядні орієнтації понять «геосвіт», «регіон» і «частина світу» на предмет їхнього використання в практичній площині формування природничо-наукового й гуманітарного знання уможливають вироблення єдиних підходів науковців і практиків (географів, геологів, культурологів, політиків тощо) в означенні макрорегіону (частина геосвіту, історико-географічний регіон) та сприйняттю інших просторово-територіальних виділів планетарного та регіонального рівнів.

Ключові слова: земний простір, частина світу, регіон, геосвіт, територія.

Гудзевич А.В. Концептуальные идентификаторы идей региональности в познании земных реалий.

Проанализированы методологические и мировоззренческие предпосылки использования фундаментальных конструктов идей региональности для адекватного отражения элементов геопространства. Определена роль методологических подходов, прежде всего историко-культурного, в развитии концептов различения земных реалий с соответствующим им понятийным определением. Акцентируется внимание на выполнение одним из ключевых понятий, «геомиром», миссии «узлового» (геоекотонного) подразделения планетарного и регионального уровней геосистемной иерархической организованности в рамках видимого геопространства. Геомир является условием выявления объективно существующих в его рамках компонентов с соответствующим фиксированием пределов разных таксономических уровней. С другой стороны, наивысший таксон регионального измерения – часть света является результатом авторских обобщений, подготовленных длительной историей развития географических исследований. Он базируется на цепи методологических принципов, которые расширяют и конкретизируют представление о пространственной неоднородности поверхности Земли на данное время, и в то же время, является олицетворением позиционирования территории и индивидуального спектра ландшафтных комплексов в планетарной системе. Предложены основные мировоззренческие ориентации понятий «геомир», «регион» и «часть света» на предмет их использования в практической плоскости формирования естественно-научного и гуманитарного знания делают возможной выработку единственных подходов ученых и практиков (географов, геологов, культурологов, политиков и тому подобное) в определении макрорегиона (часть геомира, историко-географический регион) и восприятию других пространственно-территориальных выделов планетарного и регионального уровней.

Ключевые слова: земное пространство, часть света, регион, геомир, территория.

Hudzevich A.V. Conceptual identifiers of ideas of regionalness are in cognition of earthly realities.

Methodological and world view pre-conditions of the use of fundamental konstruktiv ideas of regionalness are analysed for the adequate reflection of elements of earthly space. Certainly role of methodological approaches, foremost historically cultural, in development of konceptiv of distinction of earthly realities with proper them by

concept determination. Attention is accented on implementation one of key concepts, «earthly world», missions «of key» (earthly ecotone) subdivision planetary and regional levels of geosystem hierarchical good organization within the framework of visible earthly space. Earthly world is the condition of exposure of objectively existing in his scopes components with the corresponding jiggling of limits of different taxonomical levels. On the other hand, the greatest sippe of the regional measuring – part of the world is the result of the authorial generalizations prepared by the protracted history of development of geographical researches. He is based on the chains of methodological principles that extend and specify an idea about spatial heterogeneity of surface of Earth on this time, and at the same time, is personification of positioning of territory and individual spectrum of landscape complexes in the planetary system. The basic world view orientations of concepts are offered «earthly world», «region» and «part of the world» for the purpose their use in the practical plane of forming naturally of scientific and humanitarian knowledge do possible making of only approaches of scientists and practical workers (geographers, geologists, culture studies, politicians and others like that) in determination of macro region (part of the earthly world, historical geographical region) and perception other spatially territorial parts planetary and regional levels.

Keywords: earthly space, part of the world, region, earthly world, territory.

Постановка проблеми. У сучасних гуманітарних дослідженнях вивчення процесів і явищ, які відбуваються на планеті Земля здійснюється на основі використання просторових категорій. Основною формою простору, яку вивчає географія є земний планетний простір (геопростір), фокусом якого є найбільш фіксована та візуалізована його частина – земна (видима, денна) поверхня, її пізнання традиційно з часів Піфагора (на зламі VI–V ст. до н. є.) здійснюється завдяки регіональному підходу [1]. З врахуванням суспільствознавчо-географічних сучасних розробок у цій області Світ (геосвіт) представляється у системному вигляді, де ядром виступає етнокультурне починання [2]. Вперше така думка була декларована Геродотом, який протиставив Європу та Азію. Виділення останніх здійснюється на базі відомих Людству частин Світу. Проте співвідношення основних понять «землезнавства» і «регіонознавства», – «регіон» і «частина світу», донині залишаються слабо розробленими. Усе це потребує систематизації знань про підрозділи великомасштабних планетарних розмірностей як важливого інструменту ідентифікації земної поверхні.

Вихідні передумови. Пошуком індивідуального й інтегративного у понятті «регіон» займалися географи різних поколінь, починаючи від Гекатея Мілетського і Страбона до нашого часу (XX–XXI ст.: Величко Г., Рудницький С., Тутковський П.А., Колосовський М.М., Максаковський В.П., Шаблій О.І. та ін.). Розвиток і досягнення цього напрямку досліджень знайшли своє відображення на сторінках багатьох наукових публікацій [3-11 та ін.]. Результат їх аналізу вказує на: відсутність чіткого категоріального апарату щодо структурних складових геосвіту, як і недосконалість критеріїв для їх виділення; дискусійність з приводу природничо- чи суспільно-географічної основи (генези) конкретного поняття (частина світу, історико-географічний регіон) та пошуку єдності підходів (природничо-географічний, соціально-економічний, культурологічний тощо).

Важливість та актуальність проблематики пояснюється потребами практики в компонуванні, узгодженні матеріалів у підручниках і посібниках з географії, історії, культурології, довідниках, енциклопедіях, картах тощо, а також в якісному управлінні природокористуванням та охороною навколишнього середовища.

Метою статті є теоретичний пошук методологічних та світоглядних передумов пізнання активно і всебічно використовуваних фундаментальних конструктів наукової картини світу з відповідними пропозиціями їх понятійного означення й перспектив застосування.

Виклад основного матеріалу. Довкілля, в якому протікають усі явища живої природи характеризується яскраво вираженою просторовою неоднорідністю: сферно-шарове навколопланетне (до висоти 800 км) та планетарно ландшафтне і вассершафтне земної поверхні. Чітку візуалізацію воно знаходить у геоструктурно морфоструктурному земному устрої – геосвіті, який, власне, і є основою для відображення його територіальної й акваторіальної ієрархічної організованості. Інваріантну або геостационарну структуру геосвіту забезпечують відносно стійкі компоненти тектоносфери, динамічні особливості яких морфоструктурно та морфоскульптурно представлені характером денної поверхні планети.

Суттєвою особливістю геосвіту є те, що він є тією тонкою плівкою земної поверхні: верхня межа – вершини дерев (150 м) чи гір (8850 м) та кінцівка (верх) будівель (828 м, Бурдж Халіфа в Дубаях); нижня межа – западини (-408 м, Мертве море), станції метро (Арсенальна, Київ, на глибині 105,5 метрів), кар'єри (1,2 км вглиб, діаметр перевищує 4 км – Бінгем-Каньйон, розташований неподалік від американського міста Солт-Лейк-Сіті в штаті Юта), шахти (Тау-Тона, поблизу Йоханесбургу, ПАР – 5000 м) з якою пов'язано безпосереднє зародження, поширення та еволюційний розвиток людства, яке віднедавна набуло ознак нової геологічної сили, а відтак – одного з основних його «організовувачів». Соціально-техногенне середовище (агросфера, соціосфера, техносфера), яке утворило людство внаслідок трансформації свого безпосереднього оточення, доповнило та урізноманітнило як геосвіт, так і геосередовище. В результаті, – природні, природно-техногенні техногенні комплекси об'єднуються в ландшафтну цілісність, яка характеризується мінливістю будови, еволюції, динаміки і функціонування в геопросторі та геочасі.

Принциповою відмінністю геосвіту від інших глобальних структурних утворень є те, що людина розглядається разом із ландшафтом як його невід'ємна частина (компонент) і, як зовнішній чинник, забезпечуючи просторово-часову єдність і взаємозв'язок природних, природно-техногенних і суспільних об'єктів, процесів і явищ, з одного боку, та природних і штучних матеріально-енергетичних потоків в структурних підрозділах геопростору, – з іншого. Такий підхід конкретизує і підтверджує думку про те, що «сучасне ландшафтне «обличчя» планети визначають не лише природні ландшафти, а складний сплав, нерозривна єдність натуральних ландшафтів з антропогенними» [6, с. 153].

Варто відзначити, що фундаментальна природнича первинність (океанічність, материковість) у межах геосвіту єднається з результатами суспільної діяльності (зональність) історичного етносу (етнічним набутком – культурою), надаючи певним частинам планети специфічності та неповторності. У силу цього геосвіт досить часто поділяють на культурні (історико-культурні, етнокультурні) регіони. Типовим прикладом є США, де у численних навчальних посібниках з географії світу геосвіт поділено на 11 культурних регіонів.

Як зазначає В.П. Максаковський [5], підходи для їх виділення визначити складно, тим паче, що і межі регіонів у різних посібниках можуть суттєво відрізнятися один від одного. Зазвичай, завжди у них присутні Англо-Америка і Латинська Америка. Північна Африка майже завжди об'єднується в один регіон з Південно-Західною Азією. Але у відношенні до інших регіонів така єдність відсутня [5]. Більш реалістичніше, з прицілом на загальноприйнятий поділ з виділенням частин світу виглядає підхід, здійснений українськими географами

[10], наслідком якого є 13 історико-географічних регіонів, назви яких, як і територіальне охоплення, більшою мірою узгоджуються з субконтинентами, які виділяються у природничій географії, зокрема автором цієї публікації [3, 9].

Усе частіше з'являються пропозиції щодо розгляду у якості вихідного підрозділу регіональної диференціації геосвіту історико-географічного регіону, тобто територію більш або менш цілісну в історичному, географічному, політичному, культурному і господарському аспектах. Подібні регіони, на думку дослідників [10], відзначаються різним ступенем внутрішньої єдності, а часто штучно роз'єднані, що залежить від їх історичної долі і типу цивілізацій, що склалися, перебігу етнічних процесів, напряму господарських зв'язків, розвитку транспортних шляхів тощо.

Разом з тим у сучасних суспільно-гуманітарних дослідженнях помітними є прагнення розглядати регіон не тільки як певну складову геосередовища, але і як особливе соціально-просторове утворення з тією або іншою артикуляцією (політичною, виробничо-економічною, культурною, цивілізаційною тощо) [2-12], що розмиває це поняття з нескінченним числом дефініцій і територіального охоплення. Наприклад, Всесвітня Туристична Організація (ВТО) визначає шість крупних туристських макрорегіонів [13, с. 17]:

1. Європейський – країни Європи, включаючи усі колишні республіки СРСР, а також держави Східного Середземномор'я (Ізраїль, Кіпр, Туреччина);
2. Американський – країни Північної, Південної, Центральної Америки, острівні держави і територія Карибського басейну;
3. Азійсько-Тихоокеанський – країни Східної і Південно-Східної Азії, Австралія й Океанія;
4. Південно-Азійський – країни Південної Азії;
5. Близькосхідний – країни Західної і Південно-Західної Азії, Єгипет і Лівія;
6. Африканський – країни Північної, Південної, Західної, Східної і Центральної Африки.

Проте такий склад є непостійним у щорічних звітах ВТО. Порушення стосується складників Африки, Азії, Америки та Океанії.

ООН при групуванні держав за регіонами виділяє: Африку (Східна, Західна, Південна, Північна, Центральна), Азію (Східна, Південно-Східна, Центральна, Західна), Європу (Східна, Північна, Південна, Західна), Латинську Америку, Північну Америку, Океанію, країни колишнього СРСР. Як справедливо відзначає С.М. Раковський, таке групування суттєво відрізняється від прийнятого в Росії і на постсоюзному просторі. Події останнього десятиліття ХХ ст. значно змінили політичну карту світу і внесли деякі корективи у групування ООН регіонів. Так до традиційно Центральної Азії (Внутрішня і Південна Азія) додалася Північна частина (Казахстан, Киргизстан, Таджикистан, Узбекистан), а до складу Північної Європи увійшли Естонія, Латвія, Литва (за проханням їх урядів [13]).

Мають своє бачення Всесвітня торгова організація, як і інші подібні утворення, що цілком закономірно за відсутності чіткості у визначенні поняття регіону. Принаймні до 2015 року при визначенні особливостей регіону береться до уваги: планета загалом, континент, частина світу, міждержавний регіон, країна (Україна, Росія та ін.), макрорегіон країни, регіон країни, місто (район), місцевість.

Натомість, частина світу, як підрозділ геосередовища та геосвіту, згідно з авторським підходом, є однією з форм просторово-часової організації земної поверхні на сучасному етапі планетарного розвитку. Вона виражається, з одного боку, еволюційно зумовленою ландшафтною і морфотектурною диференціацією і, водночас, тісними речовинно-енергетичними й інформаційними взаємозв'язками окреможностей, а з іншого боку – слугує віддзеркаленням суспільної організації земної поверхні, зумовленої етапністю інтелектуального й фізичного освоєння її частин. Іншими словами, *частина світу* – гетерогенна (природнича та історико-географічна), структурно виокремлена земно поверхнева (територіальна і акваторіальна) цілісність, яка є сукупним відображенням просторово-часової організації земних реалій і суспільного досвіду освоєння геосвіту.

Як уособлення цілісності та безперервності усього геосвіту, його частини (Австралія, Азія, Америка, Антарктика, Арктика, Африка, Європа та Океанія) по праву стають основою, субстратом для формування інших атрибутивних його ознак: території, соціально-економічної і політичної структури, цивілізаційно-демографічних характеристик тощо.

За своїми функціональними можливостями вони є рамкою і субстратом для будь-яких атрибутивних ознак навколишнього середовища. Гуманістична сутність цієї розмірності геосвіту наповнює та підсилює фундаментальність цього поняття, оскільки «людство в сучасних умовах виступає як інтегрована макросистема, агрегована з величезного числа і різноманітності взаємодіючих систем і підсистем – територіальних одиниць – регіонів різного ієрархічного рівня» [14, с. 4]. Розвиваючи цю ідею, пропоную низку критеріїв, які визначаються загальними властивостями поняття «частина світу»:

- належність до природної основи, яка розуміється як сутність (основа чи субстрат) геосвіту, географічний контекст сприйняття якого передував феноменологічному;
- територіальність і акваторіальність (приуроченість до певної поверхні);
- одночасність розглядання (сьогодення-минуле-майбутнє);
- індивідуальність (специфічність, унікальність, неповторність);
- цілісність (виявляється у нерозривній взаємодії, взаємопроникності, взаємозумовленості, динамічній зрощеності, а також надзвичайній складності й багатоманітності речовинно-енергетичних та інформаційних співвідношень);
- емерджентність (поява особливих властивостей, відсутніх окремо у кожній зі складових його елементів);
- об'ємність (трьохвимірність простору);
- образність та відмінність від місця до місця (просторова диференціація);
- сталість (традиційність, «давність») є важливим критерієм перевірки ціннісних якостей і разом з тим умовою спадкоємності, збереження та збагачення природної і культурної самотності;
- позиційність є своєрідним наслідком існування у неоднорідному геопросторі. Розрізняють інсоляційну, висотну, циркуляційну і структурно-тектонічну позиції.

Беручи до уваги методичні напрацювання в минулому у відношенні до використання поняття «частина світу», варто відзначити його антропоцентризм, який з часом набуває ще більшого гуманістичного звучання, уможливорюючи інтегрованість Природи і Суспільства.

Висновки. У намаганні об'єктивно відобразити планетарну реальність нашої дійсності ми розмикаємося на розмитість і багатозначність фундаментальних понять. Зокрема встановлено, що, єдиного, універсального визначення регіону сьогодні не існує. І задля наближення хоч до якогось єдиного підходу можна погодитися з пропозицією А.Г. Гранберга у тому, що «регіон – це певна територія, що відрізняється від інших територій за низкою ознак та володіє деякою цілісністю, взаємопов'язаністю складових її елементів» [15, с. 9]. А оскільки на початку ХХІ ст. при характеристиці особливостей регіону може враховуватися: планета загалом, континент, частина світу, міждержавний регіон, країна (Україна, США та ін.), макрорегіон країни, регіон країни, місто (район), місцевість, то заодно і визнати те, що – це поняття типологічне, а регіон виділяється на основі територіального підходу, відповідно до поставленої автором мети і проблематики роботи.

Натомість, частина світу – поняття, використання якого в практичній площині дозволить чіткіше бачити світ, на противагу «культурним світам» і «політичним просторам» та навіть понять «материк» чи «океан», які досить неоднозначно трактуються в силу їх «налягання» один на одного.

Література

1. Мукитанов Н.К. От Страбона до наших дней / Н.К. Мукитанов. – М. : Мысль, 1985. – 237 с.
2. Гумилев Л.Н. Этногенез и биосфера Земли / Л.Н. Гумилев. – Л. : Гидрометеоиздат, 1990. – 528 с.
3. Гудзевич А.В. Просторово-часова організація сучасних ландшафтів: теорія і практика : [монографія] / А.В. Гудзевич. – Вінниця : Віндрук, 2012. – 232 с.
4. Исаченко А.Г. Развитие географических идей / А.Г. Исаченко. – М. : Мысль, 1971. – 416 с.
5. Максаковский В.П. О зарубежном опыте преподавания географии / В.П. Максаковский // География в школе. – 2000. – №4. – С. 80-92.
6. Мильков Ф.Н. Общее землеведение : учеб. для студ. геогр. спец. вузов / Ф.Н. Мильков. – М. : Высшая школа, 1990. – 336 с.
7. Шаблій О.І. Основи загальної суспільної географії / О.І. Шаблій. – Львів : Вид. Центр ЛНУ, 2003. – 444 с.
8. Економічна і соціальна географія світу / Б.П. Яценко, В.М. Юрківський, О.О. Любіцева та ін. [За ред. Б.П. Яценка]. – К. : АртЕК, 1997. – 288 с.
9. Гудзевич А.В. Регіональна фізична географія (Європа та Азія): навч. Посібник / А.В. Гудзевич. – Вінниця, 2005. – 464 с.
10. Безуглий В.В. Історико-географічні регіони світу: сучасні підходи / В.В. Безуглий, С.В. Козинець // Україна: географічні проблеми сталого розвитку : зб. наук. пр. : в 4 т. – К. : ВГЛ ОБРІІ, 2004. – Т.2. – С. 185-186.
11. Агранат Г.А. Территория, география и экономика / Г.А. Агранат // Изв. АН. Сер. геогр. – 1996. – №2. – С. 21-31.
12. Региональные исследования и география (некоторые исходные положения) / М.М. Голубчик, С.П. Евдокимов, Г.Н. Максимов, А.М. Носонов // Региональные исследования. – 2001. – №2. – С. 3-8.
13. Раковский С.Н. Население мира в конце XX – начале ХХІ в. Численность и рост / С.Н. Раковский // География в школе. – 2002. – № 2. – С. 14-20.
14. Багров М.В. Регіональна геополітика і сталий розвиток (концептуальні підходи на прикладі Криму) / М.В. Багров // Укр. геогр. журн. – 2001. – № 4. – С. 4-10.
15. Гранберг А.Г. Основы региональной экономики : учебник для вузов / А.Г. Гранберг; Гос. ун-т – Высшая школа экономики. – 4-е изд. – М.: Изд. дом ГУ ВШЭ, 2004. – 495 с.
1. Mukitanov N.K. Ot Strabona do nashikh dney / N.K. Mukitanov. – M. : Mysl', 1985. – 237 s.
2. Gumilev L.N. Etnogenez i biosfera Zemli / L.N. Gumilev. – L. : Gidrometeoizdat, 1990. – 528 s.
3. Gudzevich A.V. Prostorovo-chasova organizatsiya suchasnikh landshaftiv: teoriya i praktika : [monografiya] / A.V. Gudzevich. – Vinnitsya : Vindruk, 2012. – 232 s.
4. Isachenko A.G. Razvitiye geograficheskikh idey / A.G. Isachenko. – M. : Mysl', 1971. – 416 s.

5. Maksakovskiy V.P. O zarubezhnom opyte prepodavanii geografii / V.P. Maksakovskiy // Geografiya v shkole. – 2000. – №4. – S. 80-92.
6. Mil'kov F.N. Obshcheye zemlevedeniye : ucheb. dlya stud. geogr. spets. vuzov / F.N. Mil'kov. – M. : Vysshaya shkola, 1990. – 336 s.
7. Shabliý O.Í. Osnovi zagal'noï suspil'noï geografii / O.Í. Shabliý. – L'viv : Vid. Tsentr LNU, 2003. – 444 s.
8. Yekonomichna í sotsial'na geografiya svitu / B.P. Yatsenko, V.M. Yurkivs'kiy, O.O. Lyubitseva ta ín. [Za red. B.P. Yatsenka]. – K. : ArtEK, 1997. – 288 s.
9. Gudzevich A.V. Regional'na fizichna geografiya (Ëvropa ta Aziya): navch. Posibnik / A.V. Gudzevich. – Vinnitsya, 2005. – 464 s.
10. Bezugliy V.V. Ístoriko-geografichni regioni svitu: suchasni pidkhodi / V.V. Bezugliy, S.V. Kozinets' // Ukraïna: geografichni problemi stalogo rozvitku : zb. nauk. pr. : v 4 t. – K. : VGL OBRÍÍ, 2004. – T.2. – S. 185-186.
11. Agranat G.A. Territoriya, geografiya i ekonomika / G.A. Agranat // Izv. AN. Ser. geogr. – 1996. – №2. – S. 21-31.
12. Regional'nyye issledovaniya i geografiya (nekotoryye iskhodnyye polozheniya) / M.M. Golubchik, S.P. Yevdokimov, G.N. Maksimov, A.M. Nosonov // Regional'nyye issledovaniya. – 2001. – №2. – C. 3-8.
13. Rakovskiy S.N. Naseleniye mira v kontse KHKH – nachale KHKHÍ v. Chislennost' i rost / S.N. Rakovskiy // Geografiya v shkole. – 2002. – № 2. – S. 14-20.
14. Bagrov M.V. Regional'na geopolitika í staliy rozvitok (kontseptual'ni pidkhodi na prikladi Krimu) / M.V. Bagrov // Ukr. geogr. zhurn. – 2001. – № 4. – S. 4-10.
15. Granberg A.G. Osnovy regional'noy ekonomiki : uchebnik dlya vuzov / A.G. Granberg; Gos. un-t – Vysshaya shkola ekonomiki. – 4-ye izd. – M.: Izd. dom GU VSHE, 2004. – 495 s.

Подано до редакції 24.06.2015

Рецензент – доктор географічних наук В.М. Воловик

УДК 911.9

Удовиченко В.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Таксономічна система типологічних одиниць відновлених ландшафтів території Лівобережної України

У представленій статті подано результати структуризації ландшафтів у вигляді ієрархічної блокової моделі. Окреслено таксономічну систему типологічних одиниць, що було використано під час створення ландшафтної карти території Лівобережної України. Розкрито зміст класифікаційних категорій (від відділу ландшафтів до виду), подано критерії їх виділення та обґрунтовано значущість застосування. Виявлено та охарактеризовано основні системоутворюючі, атрибутивні, ієрархічні та функціональні зв'язки, які існують та склалися у ландшафтних комплексах того чи іншого таксономічного рівня.

Ключові слова: класифікація, таксон, класифікаційна одиниця, ландшафт.

Удовиченко В.В. таксономическая система типологических единиц восстановленных ландшафтов территории Левобережной Украины. В представленной статье предоставлено результаты структуризации ландшафтов в виде иерархической блоковой модели. Определено таксономическую систему типологических единиц, которые были использовано во время создания ландшафтной карты территории Левобережной Украины. Раскрыто содержание классификационных категорий (от отдела ландшафтов до вида), представлено критерии их выделения и обосновано значимость использования. Вывявлено и охарактеризовано основные системоформирующие, атрибутивные, иерархические и функциональные связи, которые существуют и сформировались в ландшафтных комплексах того или иного таксономического уровня.

Ключевые слова: классификация, таксон, классификационная единица, ландшафт.

Udovychenko V.V. The taksonomic system of restored landscapes typological units of Livobereghna Ukraine. The results of landscapes structuring as a hierarchical block model are represented in this article. The taxonomic system of typological units, which have been used for the purpose of landscape map creation of Livobereghna region of Ukraine, is outlined. The substance of classification categories (from the section to the sort of landscapes) is exposed, a criterion of their selection is figured out and the importance of their application is substantiated. The key system-, attribute, hierarchical and functional relationships that exist and developed in landscape complexes at some taxonomic level are discovered and characterized.

Keywords: classification, taxon, classification unit, landscape.

Постановка проблеми. Значно поширені останніми роками роботи з планувального ландшафтознавства, які ґрунтуються на результатах оцінки природних умов для потреб раціонального природокористування, покращення якості життя та здоров'я населення, оптимальної організації території, з районного й територіального планування, географічного прогнозування й охорони навколишнього середовища, мають гостру потребу у достовірних систематичних, науково обґрунтованих кадастрових даних про ландшафти територій різних просторових рівнів організації. Саме такими можна назвати роботи з класифікації та систематики ландшафтів та ландшафтного картографування, виконаного на їх основі.

У зв'язку з цим М.А. Солнцев назвав роботи з класифікації та систематики ландшафтів однією з генеральних задач географії [14]. Питання створення кадастру ландшафтів території колишнього СРСР підіймав О.Г. Ісаченко [9], а про величезне наукове та прикладне значення такого роду досліджень говорив В.О. Ніколаєв [12], який наголошував на тому, що на основі загальнонаукової класифікації ландшафтів повинна розпочинатися робота зі збору та узагальнення

регіональних матеріалів.

Фізико-географічна наука має продуктивний досвід в області теорії класифікації ландшафтів та здійснення класифікаційних побудов, серед них роботи М.А. Гвоздецького, О.Г. Ісаченка, В.Б. Сочави, М.А. Глазовської, О.І. Перельмана та інших. Оригінальні класифікації ландшафтів були запропоновані Д.Л. Армандом, Ф.М. Мільковим, Г.Д. Ріхтером, О.Г. Ісаченком, проте найчастіше у роботах науковців використання знаходила система класифікаційних одиниць, запропонована В.О. Ніколаєвим [12]. У той же час загальноприйнятої типологічної класифікації ландшафтів, чіткого узгодження меж та назв виділених таксономічних одиниць для території Лівобережної України, як цілісного модельного регіону дослідження, здійснено не було. Натомість, у друкованих джерелах можна зустріти роботи окремих авторів з класифікації ландшафтів та створені на її основі ландшафтні карти, виконані в розрізі адміністративних одиниць [3, 4, 8, 13, 15], які мають відмінний між собою робочий масштаб та побудовані на основі застосування різних базових наукових підходів, принципів та критеріїв. Отже, з'ясування критеріального базису класифікації ландшафтів для потреб створення ландшафтно-планувального каркасу території Лівобережної України є вкрай важливим та актуальним.

Метою даної статті є розкрити сутність таксономічної системи типологічних одиниць відновлених ландшафтів території Лівобережної України, з'ясувати зміст кожного таксономічного виділу; виявити їх основні системоутворюючі, атрибутивні, ієрархічні та функціональні зв'язки, представити стислу характеристику системно-структурної ієрархічної організації території з метою реалізації інструментів ландшафтного планування.

Виклад основного матеріалу. *Класифікація* (від лат. classis – розряд та facere – робити) – науковий метод, який полягає у роз'єднанні усієї множини об'єктів, що вивчаються, та послідовному їх об'єднанні у групи на основі певної ознаки. Ознака, наявність, відсутність або ступінь виразності якої, виступають в якості критерію віднесення об'єкта до тієї чи іншої групи, називається основою класифікації [2].

Основою створення та розробки сучасної класифікації ландшафтів території дослідження повинні виступати наукові підходи та принципи, викладені нами у попередніх роботах, проте три з них (історичний, генетичний та структурно-системний) є базовими, оскільки дозволяють побудувати ґрунтовну структурно-генетичну модель класифікаційних одиниць та обґрунтувати їх сутність.

Базовим етапом дослідження на шляху створення таксономічної системи типологічних одиниць ландшафтів є розуміння класифікації як ранжованого набору ознак, у відповідності до чого першопочатково відбираються класифікаційні ознаки-основи класифікації (основи поділу понять), згодом – визначається їх відносна роль у ландшафтогенезі та структурі ландшафту. У зв'язку з цим неминучою є множинність основ поділу та, як наслідок, ієрархічна багато-ступеневість класифікації ландшафтів (прикладом якої є створена автором).

Виходячи з досвіду відомих класифікаційних побудов та створених на їх основі картографічних моделей, можна зауважити, що одну основу (ознаку) поділу для встановлення та розподілу усієї ієрархії таксонів знайти, як правило, неможливо. Крім того, такі спроби будуть логічно невиправданими, оскільки “на різних ієрархічних рівнях узагальнення множини, що підлягають класифікуванню, неоднаково інтегруються та є нерівнозначними за своєю універсальністю

факторами” [12, с. 61], що повинно обов’язково враховуватися під час здійснення класифікації ландшафтних комплексів, складних за своєю будовою та сутністю.

Як правило, типи генетичних та просторових спряжень ландшафтів дозволяють обґрунтувати вищі класифікаційні категорії такі, як системи та класи, у той час, як дані про внутрішньоландшафтну структуру, являють собою безпосередню основу для виявлення найнижчих таксонів ландшафтно-класифікації (родів, видів та варіантів).

Так, найвищою класифікаційною категорією відновлених ландшафтних комплексів території Лівобережної України є **відділ** ландшафтів (табл. 1). В якості основи виділення даного таксону було прийнято такий загальний фізико-географічний показник, як тип контакту та взаємодії геосфер у структурі ландшафтно-оболонки. За Ф.М. Мільковим [10], виокремлюються наступні відділи ландшафтів: наземні, земноводні (річкові, озерні, шельфові), водні (поверхневий ярус ландшафтно-сфери морів та океанів) та донні (морські й океанічні, за винятком шельфових). На території дослідження розглядаються ландшафти першого з них – ландшафти суходолу (наземні).

Відділ наземних ландшафтів диференціюється на класифікаційні категорії нижчого рангу – **системи** – у відповідності до схожості та відмінностей у водно-тепловому балансі в залежності від макрокліматичних (радіаційних та циркуляційних) особливостей території, з якими тісно пов’язані гідрологічний режим, панівний тип рослинності, тип біологічного кругообігу [12]. Системи ландшафтів – доволі загальна класифікаційна категорія, яка об’єднує гірські та рівнинні ландшафти одного кліматичного поясу, подібні за макрокліматичними особливостями, наприклад, суббореальні ландшафти території України. Система ландшафтів, в т.ч. суббореальних, – доволі давнє та відносно стійке (інваріантне) історико-географічне утворення, цілісне, але структурно доволі неоднорідне. Зважаючи на це, система ландшафтів – це сукупність зональних комплексів (наприклад, лісостепових та степових) на рівнинах та у горах, й усі генетично і просторово спряжені з ними інтразональні ландшафти такі, як лучні, болотні та ін., які разом, починаючи з неогену, розвиваються у стані парагенезу, взаємно замішуючи один одного у часі та просторі.

Системи ландшафтів поділяються на **підсистеми** за ступенем континентальності кліматичних умов, особливостями атмосферної циркуляції, які визначають річний хід температур та опадів, а також усього комплексу природних режимів ландшафтів, у відповідності до особливостей членування природних поясів на сектори. Так, територія дослідження належить суббореальній підсистемі помірно-континентальних ландшафтів, які відрізняються між за віком та історією геологічного розвитку, являючи собою сформовану ландшафтну-географічну спільність, що володіє виразними ознаками метакронності та гетерогенності (важливих з позиції здійснення класифікаційних побудов).

Клас ландшафтів – наступна класифікаційна категорія більш низького таксономічного рангу, яку було виділено у відповідності до морфотектонічних показників (морфоструктур найвищого рангу), що зумовлюють кардинальні відмінності у рельєфі та диференціації кліматичних умов. Морфотектонічні особливості є причиною неоднозначного прояву природної зональності у класах: горизонтальної – на рівнинах та вертикальної (висотної) – у горах.

Класи ландшафтів поділяються на типи. **Тип ландшафтів** – таксономічна категорія, яка доволі однозначно використовується у складі більшості

Таблиця 1

Таксономічна система типологічних одиниць території Лівобережної України та критерії їх виділення

Таксон	Критерії виділення	Приклади відновлених ландшафтів відповідних таксонів на території Лівобережної України
Відділ	Тип контакту та взаємодії геосфер у структурі ландшафтної оболонки	Наземні (ландшафти суходолу)
Система	Поясно-зональні відмінності водно-теплогового балансу	Суббореальні (сукупність зональних та інтразональних комплексів)
Підсистема	Секторність у відповідності до ступеня континентальності, атмосферної циркуляції, річного ходу температур та опадів, усього комплексу природних режимів ландшафтів	Суббореальні помірно-континентальні
Клас	Морфотектонічні особливості (морфоструктури найвищого рангу), елементи мегарельєфу, тип природної зональності (горизонтальної або вертикальної)	Рівнинні Східноєвропейські
Тип	Ґрунтово-біокліматичні ознаки: типи ґрунтів та класи рослинних формацій	Мішанолісові хвойно-широколистяні Лісостепові. Степові. Лучно-болотні
Підклас	Ярусна диференціація ландшафтної структури на рівнинах з урахуванням віку та генезису літогенної основи, історії ландшафтів в цілому	Височинні. Підвищені. Низовинні
Підтип	Ґрунтово-біокліматичні підзональні ознаки: підтипи ґрунтів, групи (підкласи) рослинних формацій	Північно-степові
Група	Співвідношення атмосферного, ґрунтово-го й натічного зволоження; ступінь дренажності, винесення або акумуляція рухомих хімічних елементів в залежності від типу водного й геохімічного режимів	Елювіальні. Елювіально-гідроморфні (напівгідроморфні). Гідроморфні
Рід	Текстурні риси морфології ландшафтів та просторова організація елементарних природних комплексів у відповідності до генетичних типів рельєфу	Пластово-денудаційні розчленовані підвищені лесові рівнини, з ярами і балками, врізаними до крейдових порід. Слабонахилені плоскі лесові терасові рівнини, розчленовані ярами та балками. Алювіальні акумулятивні рівнини
Підрід	Літологія та генетичні типи поверхневих гірських порід (сучасної кори вивітрювання, пухких кайнозойських відкладів або оголених корінних порід)	Еолово-делювіальні та озерні лесово-суглинкові. Давньоалювіальні лесово-піщані. Алювіальні піщані
Вид	Сукупність однотипних за генезисом та структурою індивідуальних ландшафтів; подібність домінуючих урочищ; єдність структури рослинного покриву на рівні груп асоціацій та формацій й спряжених із ними ґрунтів	Розчленовані підвищені лесові рівнини, з чорноземами типовими глибокими малогумусними й вилугуваними, з переважанням агрофітоценозів на місці лучних степів, фрагментарно – дібровами та сірими лісовими ґрунтами, з ярами і балками, врізаними до крейдових порід. Надзаплавні плоскі лесові тераси, складені нерозчленованим комплексом середньо- та верхньочетвертинних алювіальних відкладів, із чорноземами звичайними мало- і середньогумусними глибокими, з агрофітоценозами на місці різнотравно-типчакково-ковилових степів

класифікаційних ландшафтознавчих побудов. Головним критерієм її виділення є ґрунтово-біокліматичні ознаки території, зокрема типи ґрунтів та класи рослинних формацій. Такими є, наприклад, лісостеповий або степовий, болотний або лучно-болотний інтразональний тип ландшафтів території Лівобережної України.

Про необхідність виокремлення в якості самостійних типів інтразональних гідроморфних ландшафтів (болотних, лучних, солонцево-солончакових та інших), зазначається у численних роботах [5, 6, 7, 11]. Специфічною відмінністю зональних та інтразональних типів ландшафтів є те, що перші – найбільш повно й типово відображають у своїй структурі кліматичні умови зони, тоді як другі – до певної міри спотворено, оскільки розвитку набувають як під впливом атмосферного, так й місцевого ґрунтового і натічного зволоження, які своїм впливом маскують загальні зональні риси. Інтразональні ландшафти також несуть у собі риси зональності, але своєрідної, характерної лише для них, тому можна говорити про існування елювіального та гідрогенного рядів зональності ландшафтів.

Парагенетичні сукупності зональних та відповідних їм інтразональних ландшафтів (наприклад, мішанолісовий хвойно-широколистяний та заплашний болотний відповідно) доводять реальне існування у природі виділених у складі класифікаційних побудов найвищих таксономічних ступенів таких, як система, підсистема та клас ландшафтів.

Підкласи ландшафтів виокремлюються у відповідності до ярусної диференціації ландшафтної структури, зокрема, на рівнинах території Лівобережної України. Так, з урахуванням віку та генезису літогенної основи, історії ландшафтів в цілому виділяються підкласи височинних (ярус вище середнього) плакорних, підвищених (середній ярус) вододільних і терасових й знижених – низовинних (ярус нижче середнього) низьких терас та низинних (низький ярус) заплашних комплексів.

Наступний щабель класифікації становлять **підтипи** ландшафтів, які виділяються за сукупністю прояву підзональних ознак: підтипи ґрунтів, групи (підкласи) рослинних формацій. Так, в межах досліджуваної території (південна частина Харківської області) представлений один з трьох підтипів степових ландшафтів України – північно-степовий.

Як правило, і на території дослідження зокрема, доволі важко виявити чіткі підзональні зміни ґрунтів (на рівні підтипів) та рослинності (на рівні груп рослинних формацій) лучних, болотних або солончакових ландшафтів, оскільки у інтразональних ландшафтів ступінь реагування на диференціюючий зональний вплив кліматичного фактору слабкий, тому на підтипи вони не поділяються.

Наступна таксономічна одиниця – **група ландшафтів** – одна з найважливіших у класифікаційних побудовах, і ми погоджуємося у цьому із відомими твердженнями В.О. Ніколаєва [12]. Група ландшафтів виокремлюється за ландшафтно-генетичними та динамічними ознаками, які у свій час Б.Б. Полиновим [1] були покладені в основу поділу геохімічних ландшафтів. Група ландшафтів діагностується за співвідношенням атмосферного, ґрунтового й натічного зволоження, ступенем дренажності території, переважанню винесення або акумуляції рухомих хімічних елементів в залежності від типу водного і геохімічного режимів. За згаданими критеріями на території дослідження було виділено групи рівнинних елювіальних ландшафтів, які тяжіють до височинного та підвищеного підкласів, елювіально-гідроморфних (напівгідроморфних) та гідроморфних комплексів підкласу низовинних і низинних ландшафтів, що у

своєму формуванні зазнають відчутного впливу ґрунтових вод.

В свою чергу, від особливостей водного та геохімічного режимів нині та у минулому багато у чому залежать структура й спрямованість розвитку ландшафтних комплексів. Так, за поєднання одних умов, вони формуються згідно із зональним типом (група елювіальних), за поєднання інших – інтразональним (група гідроморфних ландшафтів). Група елювіально-гідроморфних ландшафтів у певній мірі успадковує ознаки колишнього гідроморфізму та інтразональності одночасно. Ландшафти елювіальної групи мають високий ступінь зональної та підзональної дискретності, у той час, як інтразональні – є доволі пластичними та континуальними всередині зон [12]. Застосування даних критеріїв дає підстави для розміщення групи ландшафтів, як самостійної таксономічної категорії класифікаційної моделі, нижче типу ландшафтів (див. табл. 1).

Групи ландшафтів, з позицій застосування інструментарію ландшафтного планування, є вагомою таксономічною категорією, оскільки, окрім розкриття генетичної сутності ландшафтних комплексів, дозволяють розчленувати їх на *ландшафтні парagenетичні сукупності* у складі класу, типу й підкласу ландшафтів. У той же час, починаючи з таксономічного щабелю “група ландшафтів”, у класифікаційній побудові помітно посилюється увага до внутрішньої структури ландшафтів на противагу тому, що на вищих щабелях превалювали показники, які характеризують загальні особливості зовнішнього середовища та загальні фактори ландшафтоутворення; однак врахування усіх разом важливе з позиції застосування інструментарію ландшафтного планування й розробки ландшафтно-планувальних заходів.

Рід ландшафтів – наступний ступінь класифікаційної системи, на якому диференціюються підкласи та групи ландшафтів, та головними критеріями виділення і діагностування якого є текстурні риси морфології ландшафтів й внутрішньоландшафтний тип поєднань (просторова організація) елементарних природних комплексів – складових ландшафту. Ландшафтна текстура прояву набуває у відповідності до геоморфологічних критеріїв (генетичних типів рельєфу). Прикладом роду ландшафтів регіону дослідження можна назвати “пластово-денудаційні розчленовані підвищені лесові рівнини, з ярами і балками, врізаними до крейдових порід”.

Виділення таксономічного рангу ландшафтів на рівні *підроду* передбачає геоморфологічне членування за літологічними ознаками, які урізноманітнюють зональні риси природи, – складом поверхневих гірських порід (сучасної кори вивітрювання, пухких кайнозойських відкладів або оголених під впливом денудаційних процесів корінних порід). Відповідними прикладами в межах території дослідження є еолово-делювіальні та озерні лесово-суглинкові, давньоелювіальні лесово-піщані й алювіальні піщані підроди лісостепових рівнинних ландшафтів.

Застосування в якості головного критерію поділу ландшафтів на рівні роду та підроду геолого-геоморфологічних (літогенних) факторів є важливим та доцільним аспектом поділу зональних типів, оскільки дозволяє правильно відшукати головні зональні й підзональні біокліматичні рубежі серед значного різноманіття їх проявів на місцевості.

Найнижчою таксономічною одиницею запропонованого класифікаційного поділу ландшафтів території Лівобережної України було прийнято вважати **вид ландшафтів**, під яким розуміється сукупність однотипних за генезисом та

структурою індивідуальних ландшафтів. Головною діагностичною ознакою виду є схожість домінуючих урочищ, та виявляється даний таксон за умови дотримання вимог усього комплексу ієрархічно вище розташованих основ поділу. Крім того, вид ландшафтів характеризується єдністю структури рослинного покриву на рівні груп асоціацій та формацій й спряжених із ними ґрунтів; він добре індикує структурне різноманіття ландшафтів території.

Особливістю виділення таксону рангу “вид ландшафту” є також і те, що нині більшість ландшафтів території України освоєно практично на 100%, що зумовлює необхідність врахування антропогенних змін структури та складу рослинного покриву. Виходячи з цього, під видом ландшафту ми розуміли такий його варіант, модифікацію, яку вчені часто називають “відновленим”, або такий, який забезпечує використання та відтворення природного біоекологічного потенціалу й в процесі експлуатації людиною докорінно не порушується, не перебудовується до основи, а лише частково перетворюється, модифікується, та зумовлює специфіку ведення сучасного агровиробництва. Саме тому в назві видів ландшафтів ми часто зустрічаємо формулювання “агрофітоценози на місці...”. А це, у свою чергу, є свідченням того, що тип сільськогосподарського використання території та структура сільськогосподарських угідь, як правило, у значній мірі зумовлюються природною структурою ландшафтів, що повинно бути враховано під час впровадження інструментарію ландшафтного планування.

Номенклатура видів ландшафтів – одна з головних основ регіональної їх систематики, яка відображає не лише логічно можливі, але й фактично існуючі на території регіону типологічні сукупності, які ми і наводили в якості прикладів та які є головним об’єктом відображення на ландшафтній карті території дослідження. При цьому отримана класифікація ландшафтів та критерії виділення таксонів різних ієрархічних рівнів – важлива опорна основа ландшафтної систематики, логічний інструмент, теоретичний каркас.

Висновки. Таким чином, запропонована автором таксономічна система типологічних одиниць відновлених ландшафтів території Лівобережної України нараховує 11 таксонів: відділ, система, підсистема, клас, тип, підклас, підтип, група, рід, підрід і вид та має значну кількість класифікаційних ознак-основ поділу, що дозволило детально відобразити схожість й відмінність ландшафтів за важливими показниками як причинного, генетичного, так і субстантивного (структурного) характеру, та чітко дотриматися єдності основ поділу на кожному таксономічному щаблі. Незважаючи на існуючі критичні зауваження щодо використання декількох класифікаційних ознак поділу, вважаємо застосування саме такого класифікаційного підходу доречним, адже ландшафт, як утворення комплексне, багатогранне та доволі складне, з усім багатоманіттям складових його компонентів, важко описати лише однією атрибутивною ознакою-властивістю.

Важливим зауваженням є також і те, що в міру накопичення систематичних даних про ландшафти території, поглиблення та вдосконалення теоретико-методологічних основ здійснення класифікаційних побудов система таксономічних одиниць, принципи та критерії їх виділення, горизонтальна структура може та повинна бути неодноразово перевірена, удосконалена й закартографована.

Література

1. Польшов Б.Б. Избранные труды / Б.Б. Польшов. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – 751 с.
2. Анщупов А.Я. Словарь конфликтолога / А.Я. Анщупов, А.И. Шипилов. – 2009. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://vocabulary.ru/dictionary/887> (Дата звернення 24.06.2015).
3. Атлас Сумської області. – К.: Укргеодезкартографія, 1995. – 40 с.
4. Атлас Харьковской области / Редкол. И.И. Залубовский, И.Ю. Левицкий, Н.А. Гвоздь и др. – К.: Укргеодезкартографія, 1993. – 45 с.
5. Гвоздецкий Н.А. Опыт классификации ландшафтов СССР / Н.А. Гвоздецкий // Материалы к V Всесоюзн. совещ. по вопросам ландшафтоведения. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1961.
6. Гвоздецкий Н.А. Проблемы физической географии / Н.А. Гвоздецкий. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1973.
7. Глазовская М.А. Геохимические основы типологии и методики исследований природных ландшафтов / М.А. Глазовская. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1964. – 230 с.
8. Екологічний атлас Харківської області / Є.Л. Макаровський, О.В. Соловійов, Г.Д. Коваленко та ін. – Х.: УкрНДІЕП, 2005. – 80 с.
9. Исаченко А.Г. Охрана природы и кадастр ландшафтов / А.Г. Исаченко // Изв. ВГО, 1973. – Т.105. – №3.
10. Мильков Ф.Н. О подразделении ландшафтной сферы Земли на отделы и классы ландшафтов / Ф.Н. Мильков // Землеведение. Новая Серия. – 1967. – Т.7.
11. Мильков Ф.Н. Основные проблемы физической географии / Ф.Н. Мильков. – Воронеж: Изд-во Воронеж. ун-та, 1967. – 172 с.
12. Николаев В.А. Проблемы регионального ландшафтоведения / В.А. Николаев. – М.: Изд-во Моск. ун-та, 1979. – 160 с.
13. Полтавська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина / Відп. ред. Т.В. Погурельська. – К.: ТОВ “Видавництво “Мапа”, 2004. – 20 с.
14. Солнцев Н.А. Учение о ландшафте: Избр. труды / Н.А. Солнцев. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – 383 с.
15. Чернігівська область: Географічний атлас: Моя мала Батьківщина / Відп. ред. Т.В. Погурельська. – К.: ТОВ “Видавництво “Мапа”, 2003. – 20 с.
1. Polynov B.B. Izbrannyye trudy / B.B. Polynov. – M.: Izd-vo AN SSSR, 1956. – 751 s.
2. Antsupov A.YA. Slovar' konfliktologa / A.YA. Antsupov, A.I. Shipilov. – 2009. [Yelektronniy resurs]. – Rezhim dostupu: <http://vocabulary.ru/dictionary/887> (Data zvernennya 24.06.2015).
3. Atlas Sums'koï oblasti. – K.: Ukrgeodezkartografiya, 1995. – 40 s.
4. Atlas Khar'kovskoy oblasti / Redkol. I.I. Zalyubovskiy, I.YU. Levitskiy, N.A. Gvozd' i dr. – K.: Ukrgeodezkartografiya, 1993. – 45 s.
5. Gvozdetskiy N.A. Opyt klassifikatsii landshaftov SSSR / N.A. Gvozdetskiy // Materialy k V Vsesoyuzn. soveshch. po voprosam landshaftovedeniya. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1961.
6. Gvozdetskiy N.A. Problemy fizicheskoy geografii / N.A. Gvozdetskiy. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1973.
7. Glazovskaya M.A. Geokhimicheskiye osnovy tipologii i metodiki issledovaniy prirodnykh landshaftov / M.A. Glazovskaya. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1964. – 230 s.
8. Yekologichniy atlas Kharkivs'koï oblasti / Ê.L. Makarovs'kiy, O.V. Solovyov, G.D. Kovalenko ta in. – KH.: UkrNDIEP, 2005. – 80 s.
9. Isachenko A.G. Okhrana prirody i kadastr landshaftov / A.G. Isachenko // Izv. VGO, 1973. – T.105. – №3.
10. Mil'kov F.N. O podrazdelenii landshaftnoy sfery Zemli na otdely i klassy landshaftov / F.N. Mil'kov // Zemlevedeniye. Novaya Seriya. – 1967. – T.7.
11. Mil'kov F.N. Osnovnyye problemy fizicheskoy geografii / F.N. Mil'kov. – Voronezh: Izd-vo Voronezh. un-ta, 1967. – 172 s.
12. Nikolayev V.A. Problemy regional'nogo landshaftovedeniya / V.A. Nikolayev. – M.: Izd-vo Mosk. un-ta, 1979. – 160 s.
13. Poltav's'ka oblast': Geografichniy atlas: Moya mala Bat'kivshchina / Vidp. red. T.V. Pogurel's'ka. – K.: TOV “Vidavnitstvo “Mapa”, 2004. – 20 s.
14. Solntsev N.A. Ucheniye o landshafte: Izbrannyye trudy / N.A. Solntsev. – M.: Izd-vo MGU, 2001. – 383 s.
15. Chernigivs'ka oblast': Geografichniy atlas: Moya mala Bat'kivshchina / Vidp. red. T.V. Pogurel's'ka. – K.: TOV “Vidavnitstvo “Mapa”, 2003. – 20 s.

Подано до редакції 11.09.2015

Рецензент – доктор географічних наук Г.І. Денисик

УДК 5749. 911. 581.9

Зеленко С.Д.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Комбінативна класифікація клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти

Результатом розробки теоретичних і методологічних підходів до вивчення географічного поширення лишайників стало створення комбінативної класифікації клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти. На основі теоретичної моделі диференціації геосистем суходолу виділені 5 клімато-ареалогічних елементи: гумідний, аридний, субнівальний, субтропічний, субекваторіальний, а також 11 субелементів, в залежності від розміщення у певній півкулі. Елементи і субелементи є варіативно-елементарними одиницями класифікації і відображають зональні риси ліхенобіоти. Для кожного субелемента визначені регіональні типологічні одиниці, які відображають: а) геоморфологічний тип: рівнинний, гірський інваріанти; б) тип континентальності: континентальний, помірно-континентальний інваріанти; в) терра-аквальний тип: узбережно-океанічний (абразивно-аккумулятивний), долинно-річковий (ерозійно-аккумулятивний) інваріанти. Регіональні типологічні одиниці є інваріантно-ідентифікаційними одиницями класифікації. Комбінативна класифікація клімато-ареалогічних елементів буде ефективним засобом подальшої розробки комплексних еколого-географічних досліджень ліхенобіоти.

Ключові слова: ліхенобіота, клімато-ареалогічний елемент, варіант, інваріант, симетрія.

Зеленко С.Д. Комбинативная классификация климато-ареалогических элементов лишенобиоты. Результатом разработки теоретических и методологических подходов к изучению географического распространения лишайников стало создание комбинативной классификации климато-ареалогических элементов лишенобиоты. На основе теоретической модели дифференциации геосистем суши выделены 5 климато-ареалогических элементов: гумидный, аридный, субнивальный, субтропический, субэкваториальный, а также 11 субэлементов, в зависимости от размещения в определённом полушарии. Элементы и субэлементы являются вариативно-элементарными единицами классификации и отображают зональные черты лишенобиоты. Для каждого субэлемента определены региональные типологические единицы, которые отображают: а) геоморфологический тип: равнинный, горный инварианты; б) тип континентальности: континентальный, умеренно-континентальный инварианты; в) терра-аквальный тип: берегово-океанический (абразионно-аккумулятивный), долинно-речной (эрозионно-аккумулятивный) инварианты. Региональные типологические единицы являются инвариантно-идентификационными единицами классификации. Комбинативная классификация климато-ареалогических элементов будет эффективным средством дальнейшей разработки комплексных эколого-географических исследований лишенобиоты.

Ключевые слова: лишенобиота, климато-ареалогический элемент, вариант, инвариант, симметрия.

Zelenko S.D. The combinative classification of the climat-arealogical elements of lichen biota. The creation of the combinative classification of the climat-arealogical elements of lichen biota comes as the result of the development of theoretic and methodological approaches to the investigation of geographic distribution of lichens. According to the theoretical model of differentiation of geosystems of land 5 climat-arealogical elements are marked out: arid, humid, subnival, subtropical and subequatorial, as well as 11 sub-elements depending on the placement in a particular hemisphere. Elements and sub-elements are the variable elementary units of classification; they present zonal characteristics of lichen biota. Every sub-element has its regional typological units that reflect: a) geomorphological type: plain and mountainous invariants; b) continentality type: continental and temperate-continental invariants; c) terra-aquatic type: coastal-oceanic (abrasion-accumulative) and vale-river (erosion-accumulative) invariants. Regional typological units are invariant-identifying units of classification. The combinative classification of the climat-arealogical elements will be an effective means of the further development of complex ecologic and geographic investigations of lichen biota.

Key words: lichen biota, climat-arealogical element, variant, invariant, symmetry.

Наявність проблеми. Основними атрибутами наукової дисципліни є об'єкт і предмет дослідження. Об'єктом дослідження природничих наук може бути будь-який елемент або його частина, що належать до біотичної або абіотичної складових біогеосистеми. Об'єкт дослідження це те на що спрямована увага дослідника.

Предмет дослідження це ті властивості об'єкту, які безпосередньо вивчаються. Різні напрямки пізнавальної діяльності, які спрямовані на вивчення властивостей об'єкту, формують навколо нього предметну область.

До важливих атрибутів наукової дисципліни варто відносити класифікації. Наукова класифікація є тим методологічним засобом, який дозволяє узагальнити і систематизувати відомості про об'єкт дослідження, про властиві йому зв'язки і відношення.

Видатний французький математик А. Пуанкаре вважав, що наука "є перш за все деяка класифікація, засіб зближувати між собою факти, які знаходяться розділеними, хоча вони зв'язані деякою природною прихованою спорідненістю" [8, с. 358]. На сучасному етапі розвитку наукових знань, зміст природних класифікацій містить синтетичну складову, яка виявляється у відображенні структурно-функціональної організації об'єкту дослідження, що має важливе значення для створення цілісної картини взаємозв'язків у біогеосистемі Землі.

Загалом, наука є класифікацією, класифікація є засобом узагальнення, і як відзначав А. Ретеєм, "наука починається узагальненням і завершується ним" [9, с. 142].

Аналіз проблеми. У процесі розробки класифікації, у межах окремих дисциплін, іноді виникають складності із систематизацією об'єктів або їх властивостей. Однією з актуальних проблем сучасної ліхенології є створення класифікації лишайників за ареалами їх поширення та розробка методології проведення "географічного" аналізу ліхенобіоти. Складність вирішення цієї проблеми пов'язана із специфікою об'єкту дослідження, а також із невизначеністю у виборі критеріїв за якими можна класифікувати певні зв'язки і відношення.

Варто відзначити, що серед фахівців існує, також, думка про те, що створювати класифікацію "географічних" елементів зарано, оскільки ліхенобіота різних регіонів Землі вивчена неоднаково, що явище зональної приуроченості лишайників до рослинно-кліматичних зон, повинно стати об'єктом самостійних досліджень у ході проведення не "географічного", а еколого-ценотичного аналізу флори. На думку цих фахівців, "якщо зональний підхід буде вилучений з "географічного аналізу" ліхенофлор, питання про можливість побудови "природної" чи логічно завершеної "системи" зональних географічних елементів зніметься як взагалі необґрунтоване" [4, с. 90].

У цій публікації не робимо глибокого аналізу ліхенологічних робіт і різних підходів до вирішення цієї проблеми, їй буде присвячена окрема стаття. Однак вважаємо, що на окремі аспекти цієї проблеми слід звернути увагу.

Кожен дослідник, який будує класифікацію, постає перед проблемою недостатньої кількості фактичного матеріалу. Стосовно цієї ситуації буде слушним зауваження Блютгена, який вказував, що "метою чисельних спроб систематизації було здолати очевидну скудність матеріалів, досягнув при цьому максимально можливого наближення до дійсності. Про цю недосконалість систематизації, яка обумовлена власне вихідним матеріалом, необхідно пам'ятати і у подальшому завжди враховувати, яку мету переслідує та чи інша класифікація" [1, с. 237]. На нашу думку, дане зауваження Блютгена абсолютно вірне, хоча і стосується класифікацій клімату. Далі автор продовжує свою думку, щодо

досконалості класифікацій клімату і вказує, що створення повноцінної класифікації кліматів, яка б повною мірою відповідала усім кліматичним взаємозв'язкам, – це утопія. Він зазначає, що “як і при всякій класифікації, у цій галузі ми також вимушені абстрагуватися від багатьох подробиць, не кажучи вже про необхідність просторової генералізації. Тим самим створюються межі практичного застосування класифікації. Вона повинна залишатися доступною для огляду та “легко керованою”; при цьому не можна перегинати палицю навіть там, де у вашому розпорядженні значна кількість показників із галузі кліматології окремих елементів” [1, с. 238].

Подібну думку, відносно побудови класифікації формулює М. Страхов у своїй фундаментальній роботі „Основы теории литогенеза”. Він відзначає, що „розвиток теорії осадового породоутворення вимагає, щоб типи літогенезу були чіткі, добре відрізнялися один від іншого і в той же час не застигли, а мінливі в межах площі свого розвитку, а також достатньо пов'язані із загальним життям Землі як планети. ... При зростанні числа типів кожен із них неминує дрібнішає, чіткість відмінностей між типами зникне; навпаки, виникне надто багато спільних рис між окремими типами і стане необхідним об'єднання їх у деякі споріднені групи. В той же час кожен тип неминує перетвориться у щось застигле і незмінне у межах площі свого розвитку, визначити яку, особливо для давніх епох, стане досить важко. Одночасно зв'язки кожного типу із загальним життям земної кулі також стануть неясними і важковловимими. Зрозуміло, що від різноманіття типів з такими особливостями розробка літологічної теорії може лише постраждати. Ось чому після тривалого аналізу проблеми типізації осадового породоутворення я прийшов до висновку, що шлях подрібнення його на чисельні типи принципово не вірний ...” [10, с. 160]. Наведені вище думки, стосовно проблем, які виникають перед дослідником при побудові класифікації слід врахувати і ліхенологам.

Головним недоліком у більшості флористичних робіт в ліхенології є те, що дослідники, які оперували багатим фактичним матеріалом, занурювалися у деталізацію, за відсутності чітко визначених і логічно витриманих критеріїв, для створення класифікації “географічних” елементів. За таких умов, при проведенні “географічного” аналізу, важко було виявити загальні закономірності просторової диференціації ліхенобіоти.

З метою вирішення даної проблеми, нами була запропонована теоретична модель просторової диференціації геосистем суходолу. На нашу думку, згідно положень принципу симетрії, теоретична модель просторової диференціації геосистем суходолу є ефективним засобом створення класифікації “географічних”¹ елементів ліхенобіоти.

Основні поняття класифікації клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти. Принципи класифікації клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти формулювалися на основі узагальнення методологічних підходів, теоретичних та емпіричних результатів географічного аналізу, який був проведений різними дослідниками в Україні та за її межами з 50-60-х років минулого століття до 2004 року.

При розробці класифікації ми притримувалися погляду, що усі лишайники є гігрофіли (-фіти), а їх поширення у межах геосистем суходолу обумовлене властивістю виду, а також комбінацією факторів середовища, які впливають на

¹ У наступному викладені матеріалу статті замість терміну: “класифікація географічних елементів” буде використовуватися термін: “класифікація клімато-ареалогічних елементів”.

режим водно-радіаційного балансу на планетарному та регіональному рівнях.

Визначення класифікаційних одиниць різного рівня проведені на основі теоретичної моделі (рис. 1), яка відображає, зокрема:

1) взаємозв'язок основних компонентів геосистеми Землі: гідросфери, літосфери та атмосфери;

2) закономірності кліматичної зональності на планетарному рівні та її регіональну диференціацію на фоні геоморфологічної неоднорідності поверхні суходолу;

При створенні моделі середовища і розробці класифікації клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти (табл. 1), нами було враховано, що у біо-геосистемі планетарного рівня поєднуються риси зональності та азональності, а також континуальності і дискретності.

Теоретичною основою для виділення елементів просторової диференціації ліхенобіоти був аналіз методологічних підходів та результатів ліхенологічних досліджень, а також класифікація кліматів Б.П. Алісова¹ [11, с. 456-484], згідно якої, типи кліматів визначені відповідно до закономірностей загальної циркуляції атмосфери. Нами враховані загальні закономірності регіональних і місцевих циркуляцій повітря [1, 3].

Емпіричною основою класифікації елементів ліхенобіоти були конспекти та списки ліхенобіот окремих регіонів у межах північної і південної півкуль².

Методологічною основою виділення елементів ліхенобіоти були: загальні положення щодо створення класифікацій у геологічних і географічних науках [1, 10], а також принципи системного підходу, зокрема: принципи симетрії П. Кюрі [5].

Отже, основним завданням, яке нам необхідно виконати при розробці класифікації клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти має бути синтез теоретичних, емпіричних і методологічних знань на основі моделі просторової диференціації геосистем суходолу.

На планетарному рівні, систематичну структуру ліхенобіоти формують близько 18000-20000 видів лишайників, які належать до 13 із 46 порядків класу *Ascomycota*, з яких до складу лише 4 порядків належать виключно лишайники. Декілька родів лишайників належать до класу *Basidiomycota*, а також групи анаморфних грибів. Значну кількість родин складають виключно лишайники. Однак, деякі родини і навіть окремі роди можуть бути представлені як лишайниками, так і не ліхенізованими грибами або навіть ліхенофільними видами³ [12].

Отже, складна за систематичною структурою, трофічними зв'язками, а також пластична до факторів середовища, біологічна група у складі царства *Fungi* – ліхенобіота, формує на планетарному рівні цілісну, складноінтегровану систему.

На підставі того, що лишайники володіють значної екологічною пластичністю до факторів середовища, а відповідно і широким поширенням більшості видів у межах ландшафтів суходолу, ми утримались від зайвої деталізації при розробці класифікації клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти.

Перш ніж розпочати аналіз запропонованої класифікації клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти, доцільно розглянути зміст понять і термінів, які дозволяють пояснити її структуру і методологічне значення.

¹ Назви кліматичних зон наводяться за класифікацією кліматів Б.П. Алісова [11]

² Посилання на конспекти і списки ліхенобіот буде наведено у статті присвяченій методиці проведення хорологічного аналізу.

³ Види, які паразитують на лишайниках.

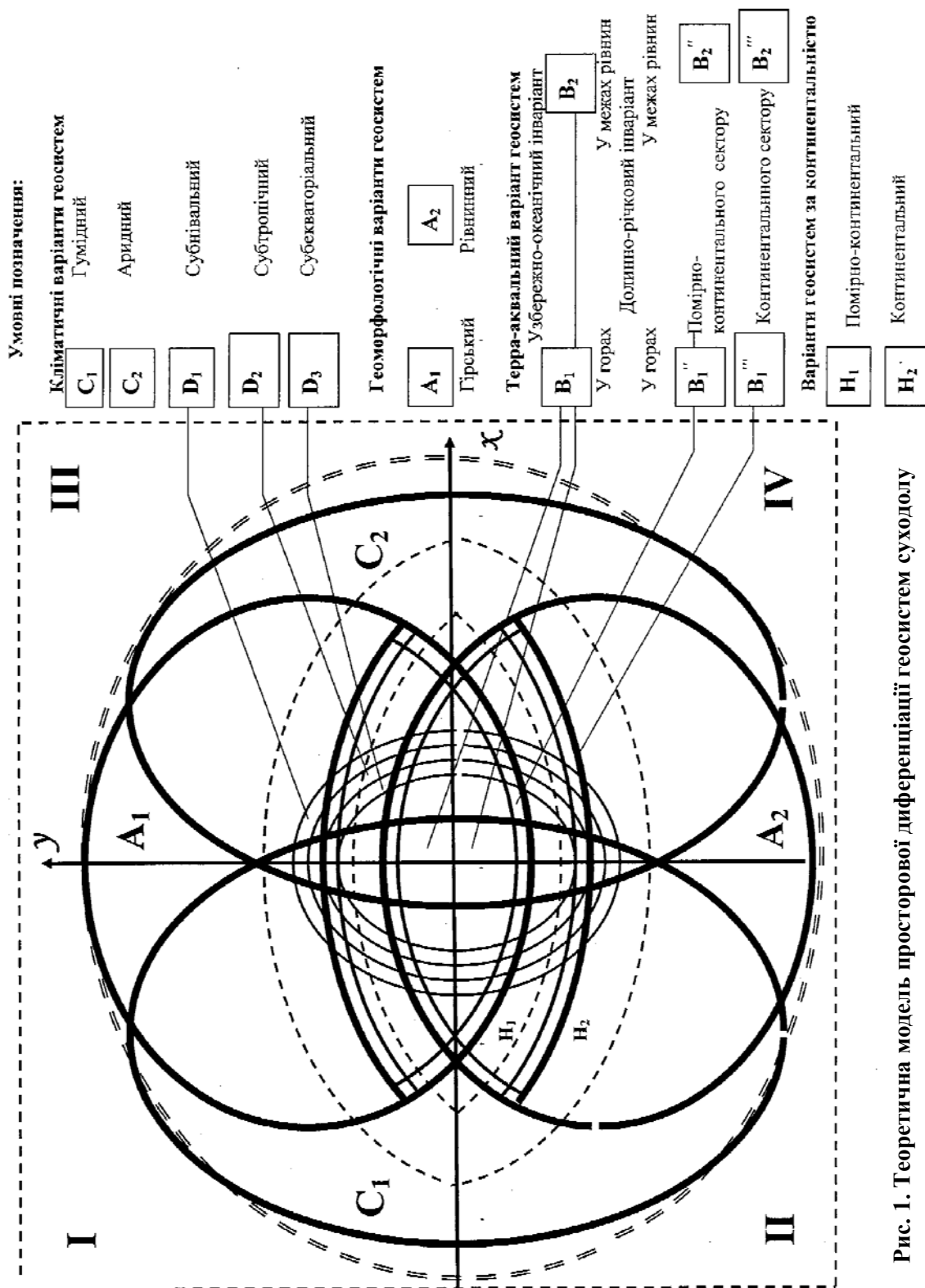

Рис. 1. Теоретична модель просторової диференціації геосистем суходолу

Таблиця 1

Комбінативна класифікація клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти

Варіативно-елементарні одиниці		Інваріантно-ідентифікаційні одиниці		
Клімато-ареалогічний елемент ліхенобіоти	Клімато-ареалогічний субелемент ліхенобіоти*	Геоморфологічний тип	Тип континентальності	Терра-аквальний тип**
Гумідний	Північний гумідний (<i>North temperate-humid</i>)	рівнинний	помірно-континентальний	Терра-аквальний узбережно-океанічний (абразійно-аккумулятивний)
			континентальний	
		гірський	помірно-континентальний	
			Континентальний	
		рівнинний	помірно-континентальний	Терра-аквальний долинно-річковий (ерозійно-аккумулятивний)
			континентальний	
	Південний гумідний <i>South temperate-humid</i>	рівнинний	помірно-континентальний	Терра-аквальний узбережно-океанічний (абразійно-аккумулятивний)
			континентальний	
		гірський	помірно-континентальний	
			континентальний	
		рівнинний	помірно-континентальний	Терра-аквальний долинно-річковий (ерозійно-аккумулятивний)
			континентальний	
	Екваторіальний гумідний <i>Equatorial-humid</i>	рівнинний	помірно-континентальний	Терра-аквальний узбережно-океанічний (абразійно-аккумулятивний)
			континентальний	
		гірський	помірно-континентальний	
			континентальний	
		рівнинний	помірно-континентальний	Терра-аквальний долинно-річковий (ерозійно-аккумулятивний)
			континентальний	
		гірський	помірно-континентальний	
			континентальний	
Аридний	Північний аридний	-	-	-
	Південний аридний	-	-	-
Субнівальний	-	-	-	-
	-	-	-	-
Субтропічний	-	-	-	-
	-	-	-	-
Субекваторіальний	-	-	-	-
	-	-	-	-

* Для аридного, субнівального, субтропічного і субекваторіального клімато-ареалогічних елементів наводяться субелементи, які відповідають певній півкулі.

**Узбережно-океанічний інваріант терра-аквального типу наводяться, також, для озер і внутрішніх морів.

При розробці класифікації елементів просторової диференціації ліхенобіоти, ми відмовилися від застосування термінів "географічний елемент" або "еколого-географічний елемент", які різними авторами використовувалися для визначення особливостей поширення різних ареалогічних груп лишайників. На нашу думку, поняття "географічний" елемент не менш розпливчате ніж "екологічний" елемент ліхенобіоти, зміст даних термінів значно ширший і виходить за межі поняття, яке в них вкладають автори¹.

Вивчення просторової диференціації ліхенобіоти у межах біогеосистем суходолу і розробка відповідної класифікації елементів є метою хорологічного аналізу ліхенобіоти. Основним елементом просторової диференціації ліхенобіоти є клімато-ареалогічний елемент. Зміст поняття "клімато-ареалогічний елемент" визначається взаємообумовленістю категорій "причини і наслідку" і відповідає меті проведення хорологічного аналізу ліхенобіоти.

Клімато-ареалогічний елемент є групою видів, частота трапляння яких найвища у межах певного кліматичного варіанту геосистем² (однієї або декількох кліматичних зон за класифікацією кліматів Б.П. Алісова). При проведенні аналізу поширення лишайників, згідно із положеннями принципу симетрії, кожен локалітет певного виду у межах кліматичного варіанту геосистем, де частота трапляння таксону висока, необхідно розглядати як певне переміщення. Вузько-локальна представленість виду за межами кліматичного варіанту, в якому вид трапляється широко, або на межі свого ареалу, слід розглядати як явище симетрії.

Поняття "переміщення" і "симетрія" були запропоновані П. Кюрі для пояснення природи явищ, які виникають при взаємодії двох різних систем. При проведенні вивчення ареалу поширення певних видів, поняття "переміщення" і "симетрія" є тими методологічними засобами, які дозволять досліднику розмежувати вплив на ліхенобіоту факторів макро- і мікроклімату.

Отже, "переміщення" і "симетрія" це ті явища, які відображають стан об'єкту (особливості поширення лишайника), який формується під впливом факторів середовища (клімат, субстрат) на планетарному, регіональному і локальному рівнях. Детальний аналіз застосування методологічних положень принципу симетрії при проведенні хорологічного аналізу ліхенобіоти буде розглянуто у наступній статті.

На підставі того, що в основі теоретичної моделі просторової диференціації геосистем суходолу і класифікації клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти закладені положення принципу симетрії, ми застосовуємо загальнонаукові поняття "варіант" та "інваріант". За своїм змістом, варіант визначає різноманітність об'єктів, а інваріант їх незмінність.

Так-як клімат є основним фактором який впливає на поширення лишайників і обумовлює структуру просторової диференціації ліхенобіоти, на теоретичній моделі нами виділені основні кліматичні варіанти геосистем. Основним критерієм їх виділення було домінування певних повітряних мас, які

¹ Подібна думка була сформульована А.М. Оксером стосовно "екологічного елементу" ліхенобіоти [7].

² Ми використовуємо поняття кліматичного варіанту геосистем на підставі того, що ареали лишайників, завдяки екологічній пластичності, виходять за межі певних кліматичних або рослинно-кліматичних зон, одним із основних критеріїв виділення яких був температурний показник. Даний фактор середовища має другорядний або опосередкований вплив на поширення лишайників, адже у них відсутній подібно судинним рослинам вегетаційний період.

формують певний вид клімату і відповідно, певний режим водно радіаційного балансу. Кліматичним варіантам геосистем, які відображені на теоретичній моделі відповідають певні елементи клімато-ареалогічної класифікації ліхенобіоти.

На підставі того, що лишайникам властива екологічна пластичність, ми об'єднали кліматичні зони, які відрізняються кількісними показниками водно-радіаційного балансу але при цьому залишається загальна подібність режиму вологості (відносно рівномірний розподіл опадів і вологості повітря протягом сезонів). Зокрема, дві помірних і екваторіальну кліматичні зони ми об'єднали в гумідний кліматичний варіант геосистем, з відповідними кліматичними інваріантами. З подібних міркувань, ми об'єднали арктичну і субарктичну кліматичні зони в субнівальний кліматичний варіант геосистем суходолу¹ з відповідними інваріантами у межах обох півкуль.

Кліматичний варіант геосистем суходолу – є фізико-географічним середовищем, що формується, загалом, у межах певної кліматичної зони (або декількох) суходолу під впливом певних пануючих повітряних мас, які створюють на фоні геоморфологічної неоднорідності та у різних умовах континентальності, певний режим вологості екосистем протягом сезонів. Режим вологості як зональна риса кліматичного варіанту неоднаково виявляється у межах терра-аквального (субокеанічного) і помірно-континентального інваріантів і може помітно змінюватися у континентальних умовах, що є відображенням регіональних і локальних особливостей. Це вказує на те, що у межах кліматичного варіанту геосистем, на фоні впливу зональних факторів макроклімату, формуються умови регіонального і локального прояву факторів мезо- і мікрокліматів на рівні геосистемних інваріантів, зокрема: геоморфологічні інваріанти (*гори, височини, рівнини, низовини*), інваріанти секторів за ступінню континентальності тощо.

Кліматичний варіант геосистем суходолу і клімато-ареалогічний елемент ліхенобіоти визначають зональну складову хорологічного аналізу ліхенобіоти.

Усі інші варіанти геосистем, які визначалися за різними критеріями, на теоретичній моделі є відповідними інваріантами кліматичних варіантів геосистем суходолу і визначають відповідні одиниці класифікації клімато-ареалогічної класифікації ліхенобіоти, а також вплив клімату на її формування.

Інваріанти клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти визначають регіональну складову хорологічного аналізу просторової диференціації ліхенобіоти. Застосування понять варіант та інваріант дозволяють чітко сформулювати теоретичні та методологічні положення зонально-регіонального підходу у проведенні аналізу просторової диференціації ліхенобіоти.

Ареал виду лишайника сукупність місцезростань, у межах геосистем суходолу з певною комбінацією значень факторів середовища, які актуалізують норму реакції виду щодо здатності поширюватися на планетарному, регіональному і локальному рівнях у межах однієї або декількох кліматичних зон (за класифікацією кліматів Б.П. Алісова).

¹ На підставі того, що метою виділення певних варіантів геосистем суходолу є вивчення поширення лишайників, назва "субнівальний варіант" вказує на формування сприятливого середовища для розвитку лишайникового покриву не лише в умовах наближення до "снігової лінії", але також і на звільнених від снігу та льоду поверхнях суходолу вище снігової лінії у горах та в окремих локалітетах у межах полярних пустель. Одними із явищ, які визначають поширення даного варіанту геосистем у просторі є "вічна мерзлота" і соліфлюкція.

Відповідність теоретичної моделі диференціації геосистем класифікації клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти. На теоретичній моделі просторової диференціації геосистем суходолу (рис.1) відображені основні кліматичні варіанти геосистем, зокрема: C_1 – гумідний, C_2 – аридний, D_1 – субнівальний, D_2 – субтропічний, D_3 – субекваторіальний. Кожному кліматичному варіанту геосистем відповідає певний клімато-ареалогічний елемент ліхенобіоти¹.

Ареали лишайників аридного елементу можуть бути представлені у межах різних інваріантів аридних, а також відповідних інваріантів геосистем перехідних кліматичних зон (за класифікацією Б.П. Алісова) праворуч від осі Y у межах секторів III і IV , а також ліворуч від осі Y , в континентальних умовах (H_2) гумідного кліматичного варіанту (помірно-гумідний інваріант), у межах секторів I і II .

Площі аридних територій Землі займають 46-48 млн. кв. км, що складає від 31 до 33,6% поверхні суходолу (природа Землі) і формуються у межах різних кліматичних зон [2].

Лишайники аридного клімато-ареалогічного елементу можуть поширюватися у межах тропічної кліматичної зони обох півкуль, у межах: аридних кліматичних інваріантів перехідних кліматичних зон, а також, потенційно, можуть бути представленими у межах континентального сектору помірної кліматичної зони. На регіональному і локальному рівнях дані види можуть поширюватися у гірських районах на підвітряних схилах, в умовах "дошової тіні", а також потенційно, на кам'янистих відслоненнях відкритих каньйоноподібних або добре провітрюваних, широких схилах річкових долин у межах рівнинних геосистем відповідних частин гумідних зон.²

Згідно з теоретичною моделью, ареали лишайників гумідного клімато-ареалогічного елементу можуть бути представлені у межах різних кліматичних варіантів та відповідних інваріантів геосистем ліворуч від осі Y , у межах секторів I і II , а також, потенційно, можуть поширюватися у межах долино-річкових (B_1' і B_2') та океанічно-узбережних (B_1'' і B_2'') інваріантах терра-аквального варіанту геосистем на рівнинах і у горах – III і IV сектори моделі.

Лишайники **гумідного** клімато-ареалогічного елементу поширені у межах помірних зон обох півкуль та в екваторіальній кліматичній зоні, а також у межах гумідних варіантів перехідних кліматичних зон.

На моделі просторової диференціації геосистем ми не розділяли гумідний клімато-ареалогічний варіант геосистем на окремі інваріанти лише для того, щоб не ускладнювати сприйняття збільшенням кількості елементів відображених на моделі. Однак, у класифікації, а також у коментарях, при проведенні аналізу поширення видів, використання поняття інваріанту кліматичного варіанту геосистем вважаємо доцільним. Відповідно, у межах гумідного кліматичного варіанту геосистем можна виділити: помірно гумідні (обох півкуль) та екваторіальний гумідний інваріанти.

У класифікації клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти ми виділили у

¹ Відповідність клімато-ареалогічного елементу ліхенобіоти певному кліматичному варіанту геосистем суходолу визначається за частотою трапляння виду і різноманітності екотопів, в яких вид був відміченим, а також за показниками проективного покриття, що може вказувати на вплив умов середовища на зональному, регіональному і локальному рівнях.

² Потенційно-можливі екотопи певних видів на регіональному і локальному рівня може бути досить багато. Дослідник, який вивчає ліхенобіоту певного регіону потенційно-можливі екотопи добре знає, однак, слід не забувати про властивості субстрату.

межах гумідного клімато-ареалогічного елементу: помірно-гумідний північної півкулі, екваторіально-гумідний і помірно-гумідний південної півкулі кліматичні інваріанти, які відповідають екваторіальній і двом помірним кліматичним зонам.

Однією із важливих якісних ознак, яка відрізняє екваторіальний гумідний від помірного гумідного інваріанту гумідного кліматичного варіанту геосистем є високі показники кількості опадів, температури і вологості повітря, які у межах екватора не зазнають значних коливань протягом року. У таких умовах формуються комплекси вічнозелених екваторіальних лісів, а серед лишайників спостерігається певна субстрат на диференціація. Наприклад, ареал роду *Macentina* у межах помірної кліматичної зони північної півкулі представлений видами епіфітами¹, а у межах екваторіальної кліматичної зони – епіфілами², хоча абсолютно заперечувати знаходження епіфітних видів неможливо, що пов'язано із недостатнім вивченням ліхенобіот тропічної та екваторіальної кліматичних зон. Певні епіфітні та епіфільні види гумідного клімато-ареалогічного елементу, потенційно, можуть траплятися у межах гумідних інваріантів субтропічної і субекваторіальної кліматичних зон [6].

Отже, види різних кліматичних інваріантів гумідного клімато-ареалогічного елементу можуть бути як широко поширеними у межах гумідного кліматичного варіанту геосистем, так і обмежуватися лише певним кліматичним інваріантом гумідних геосистем.

Лишайники гумідного клімато-ареалогічного елементу, поширення яких обмежується певним інваріантом гумідного кліматичного варіанту геосистем суходолу, наприклад: екваторіально-гумідний або помірно-гумідний інваріант певної півкулі, ми розглядаємо на рівні субелементу класифікації клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти.

Ареали лишайників субнівального клімато-ареалогічного елементу представлені у межах полярних і субполярних кліматичних зон за класифікацією кліматів Б.П. Алісова., а також у горах, від альпійського поясу до снігової лінії.

Згідно з теоретичною моделью, ареали лишайників субнівального елементу можуть бути представлені у межах субнівального кліматичного варіанту геосистем **D₁**.

Лишайники субнівального елементу, потенційно, можуть поширюватися окремими локалітетами у межах континентального сектору (**H₂**) гумідного кліматичного варіанту (помірний гумідний інваріант) у секторі **I**, а також у межах гірських геосистем у межах усіх кліматичних варіантів теоретичної моделі.

Ареали лишайників субтропічного клімато-ареалогічного елементу представлені у межах субтропічних кліматичних зон обох півкуль. На нашу думку, окремі таксони лишайників даного клімато-ареалогічного елементу, потенційно, можуть траплятися і у межах субекваторіальної кліматичної зони, що може вказувати на певні риси подібності (симетрії) між нормою реакції даних таксонів і факторами середовища, які обумовлюють поширення лишайників. Головною особливістю середовища, на підставі якої виділено даний клімато-ареалогічний елемент є сезонний режим зволоження у межах перехідних кліматичних зон.

Згідно з теоретичною моделью (рис. 1), ареали лишайників субтропічного клімато-ареалогічного елементу представлені у межах субтропічного кліматичного

¹ Лишайники-епіфіти, зазвичай, зростають на корі дерев і чагарників.

² Лишайники-епіфіли зростають на поверхні листків вищих рослин і бріофітів і трапляються у вологих біогеоценозах від екватору до субтропиків.

варіанту геосистем (D_2), а також, потенційно, можуть поширюватися у межах певних інваріантів суміжних кліматичних (наприклад: південна частина помірної кліматичної зони у межах північної півкулі) варіантів геосистем.

Ареали лишайників субекваторіального клімато-ареалогічного елементу, представлені у межах субекваторіальних кліматичних зон обох півкуль.

На теоретичній моделі лишайників даного елементу можуть бути представлені у межах субекваторіального кліматичного варіанту геосистем (D_3). Потенційно, як уже відзначалося, види даного елементу ліхенобіоти можуть траплятися у межах певних інваріантів субтропічного кліматичного варіанту геосистем (D_2).

Результати і висновки. Комбінативна класифікація клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти (табл. 1) створювалась в умовах фрагментарного стану вивченості лишайникового покриву на рівні континентів та окремих регіонів. Відповідно, застосування для створення класифікації, методу моделювання і положень принципу симетрії Кюрі є методологічно виправданим засобом ефективного вирішення проблеми.

Критеріями виділення клімато-ареалогічних елементів є ареали видів лишайників (властивість виду) і повітряні маси, які формують певний кліматичний режим біогеосистем (властивість біогеосистем) суходолу на планетарному рівні.

Вважаємо за необхідне відзначити, що з метою уникнення збільшення кількості класифікаційних одиниць ми не відображали у класифікації, на рівні елементів, відмінність кліматичних режимів: субполярних кліматичних поясів обох півкуль; помірної та екваторіальної кліматичних зон; західного і східного узбережжя материків; вплив океанічних течій тощо.

Субнівальний, субтропічний і субекваторіальний клімато-ареалогічні елементи ми розглядаємо як інтерзональні, із семіаридним та семігумідними інваріантами відповідних геосистем. У межах даних регіонів суходолу, протягом певних сезонів, кліматичний режим формують повітряні маси суміжних кліматичних зон, відповідно, мають місце досить помітні сезонні максимуми і мінімуми за кількістю опадів і показників вологості повітря.

Збереження цілісності геосистеми суходолу на теоретичній моделі, а також класифікації клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти забезпечується поняттями варіант та інваріант. Дані поняття безпосередньо пов'язані із категоріями збереження і мінливості, частини і цілого, симетрії і структури, які відображають розвиток будь-якої відкритої системи.

Відповідно, на рівні планетарного явища, ми можемо розглядати кліматичні зони як певні варіанти геосистем, що сформувалися внаслідок перетворень, які обумовлені нахилом земної осі до орбіти Землі та рухом планети навколо Сонця, взаємодії екзогенних та ендегенних геодинамічних процесів.

На рівні біогеосистем Землі, кліматичний фактор є основним при визначенні природних зон (географічних поясів). На цій підставі, природні зони ми можемо розглядати як окремі кліматичні варіанти біогеосистем з відповідними просторовими інваріантами у межах обох півкуль.

У межах суходолу, за певними ознаками, зокрема: висотою над рівнем моря, відстанню від морів та океанів, закономірностями геоморфологічних процесів, ми можемо виділяти відповідні варіанти геосистем.

Дані варіанти геосистем суходолу, у межах кліматичних варіантів, набувають регіонального значення і виділяються як відповідні інваріанти

кліматичних варіантів геосистем (природних зон або географічних поясів).

Подібне розуміння відношень між варіантами та інваріантами геосистем на різних структурних рівнях планетарної біогеосистеми дало змогу побудувати теоретичну модель диференціації геосистем суходолу і допомогло створити класифікацію клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти.

На відміну від більшості класифікацій, які за внутрішньою структурою є ієрархічними, класифікація клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти належить до комбінативних.

У функціональному відношенні, класифікація елементів ліхенобіоти не лише вказує на належність виду до певного клімато-ареалогічного елементу на зональному рівні під впливом макроклімату, але також дозволяє аналізувати регіональні і локальні особливості формування ареалу лишайника під впливом мезо- і мікрокліматів у межах типологічних геосистемних комплексів¹.

Класифікація поділяється на дві складових: варіативно-елементарну та інваріантно-ідентифікаційну.

Варіативно-елементарна частина включає клімато-ареалогічні елементи: гумідний, аридний, субнівальний, субтропічний, субекваторіальний, а також субелементи ліхенобіоти: а) північний гумідний, південний гумідний, екваторіальний гумідний; б) північний аридний, південний аридний; в) північний субнівальний, південний субнівальний; г) північний субтропічний, південний субтропічний; д) північний субекваторіальний, південний субекваторіальний.

Варіативно-елементарні одиниці класифікації вказують на зональну приуроченість ареалу певного виду лишайника.

Інваріантно-ідентифікаційна частина включає основні типологічні геосистемні комплекси, які визначають регіональні риси формування ареалу певного виду лишайника і представлена класифікаційними одиницями, що визначають: геоморфологічний, континентальності і терра-аквальний типи геосистемних комплексів. У додатки до класифікації можна включати інформацію про географічне поширення, ліхеноценотичну і субстратну приуроченість тощо.

Комбінативна класифікація клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти дозволяє аналізувати структуру ліхенобіоти на зональному і регіональному рівнях, а також може бути методологічним засобом при проведенні екологічного аналізу.

Таким чином, хорологічний аналіз, в основі якого покладена теоретична модель диференціації геосистем суходолу і комбінативна класифікація клімато-ареалогічних елементів ліхенобіоти будуть сприяти формуванню теоретичної і методологічної основ екологічного аналізу, а ліхенологічні дослідження будуть набувати цілісного, біогеосистемного змісту.

Література

1. Бабаев А.Г. Пустыни / А.Г. Бабаев, Н.Н. Дроздов, И.С. Зонн, З.Г. Фрейкин. – М.: Мысль, 1986. – 318 с. – (Серия Природа мира)
2. Блютген И. География климатов. Т.2 / И. Блютген. – М.: Прогресс, 1973. – 401 с.
3. Гейгер Р. Климат приземного слоя воздуха / Р. Гейгер. – М.: Изд-во. Ин. лит-ры, 1960. – 486 с.
4. Кондратюк С.Я. "Географічний аналіз" ліхенофлор та прогрес флористичного аналізу в ліхенології / С.Я. Кондратюк // Укр. ботан. журн. – 1990. – 47, №2. – С. 88-91.
5. Кюри П. Избранные труды / П. Кюри. – М.-Л.: Наука, 1966. – С. 66-113.

¹ Ми не розглядаємо у даній статті біологічний компонент тому, що лишайники є елементом даного компоненту.

6. Окснер А.М. Епіфільні лишайники Кавказа на фоні їх загального поширення / А.М. Окснер // Журнал Інституту ботаніки АН УРСР. – 1939, № 21-22 (29-30). – С. 307-320.
7. Окснер А.М. Морфология, систематика и географическое распространение / А.М. Окснер // Определитель лишайников СССР. – Л.: Наука, 1974. – Вып. 2. – 284 с.
8. Пуанкаре А. О науке / А. Пуанкаре. – М.: Наука, 1990. – 736 с.
9. Ретеюм Ф.Ю. Земные миры / Ф.Ю. Ретеюм. – М.: Мысль, 1988. – 266 с.
10. Страхов Н.М. Основы теории литогенеза. Т.1 / Н.М. Страхов. – М.: Изд.-во АН СССР. – 1962. – 212 с.
11. Хромов С.П. Метеорология и кліматологія / С.П. Хромов, М.А. Петросянц. – М.: Изд-во МГУ, 2001. – 528 с.
12. Kirk P.M. Dictionary of fungi / P.M. Kirk, P.F. Cannon, J.C. David, J.A. Stalpers. – CAB International. – 9th edition. – 2001. – 655 p.
1. Babayev A.G. Pustyni / A.G. Babayev, N.N. Drozdov, I.S. Zonn, Z.G. Freykin. – M.: Mysl', 1986. – 318 s. – (Seriya Priroda mira)
2. Blyutgen I. Geografiya klimatov. T.2 / I. Blyutgen. – M.: Progress, 1973. – 401 s.
3. Geyger R. Klimat prizemnogo sloya vozdukha / R. Geyger. – M.: Izd-vo. In. lit-ry, 1960. – 486 s.
4. Kondratyuk S.YA. "Geografichniy analiz" likhenoflor ta progres floristichnogo analizu v likhenologii / S.YA. Kondratyuk // Ukr. botan. zhurn. – 1990. – 47, №2. – S. 88-91.
5. Kyuri P. Izbrannyye trudy / P. Kyuri. – M.-L.: Nauka, 1966. – S. 66-113.
6. Oksner A.M. Yepifil'ni lishayniki Kavkaza na fonі їх zagal'nogo poshirennya / A.M. Oksner // Zhurnal Institutu botaniki AN URSR. – 1939, № 21-22 (29-30). – S. 307-320.
7. Oksner A.M. Morfologiya, sistematika i geograficheskoye rasprostraneniye / A.M. Oksner // Opredelitel' lishaynikov SSSR. – L.: Nauka, 1974. – Vyp. 2. – 284 s.
8. Puankare A. O nauke / A. Puankare. – M.: Nauka, 1990. – 736 s.
9. Reteyum F.YU. Zemnyye miry / F.YU. Reteyum. – M.: Mysl', 1988. – 266 s.
10. Strakhov N.M. Osnovy teorii litogeneza. T.1 / N.M. Strakhov. – M.: Izd.-vo AN SSSR. – 1962. – 212 s.
11. Khromov S.P. Meteorologiya i klimatologiya / S.P. Khromov, M.A. Petrosyants. – M.: Izd-vo MGU, 2001. – 528 s.
12. Kirk P.M. Dictionary of fungi / P.M. Kirk, P.F. Cannon, J.C. David, J.A. Stalpers. – CAB International. – 9th edition. – 2001. – 655 p.

Подано до редакції 18.05.2015

Рецензент – кандидат сільськогосподарських наук О.В. Дєдов

УДК 911.3

Чиж О.П.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Лісостепові Полісся України в структурі Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської рівнини

У статті розглянуті унікальна природа і ландшафти Лісостепових Полісь як особливих територій з азональною природою, їх роль і значимість у розвитку і функціонуванні лісостепу України. Виділено та обґрунтовано три етапи в процесі вивчення Лісостепових Полісь: 1) часткових досліджень окремих компонентів природи (середина XIX – початок XX ст.); 2) детальних геолого-геоморфологічних і геоботанічних досліджень (30-60-ті роки XX ст.); 3) комплексних ландшафтних досліджень (70-ті роки XX ст. – початок XXI ст.). Визначено та обґрунтовано чинники формування Лісостепових Полісь, показано вплив цих чинників на формування азональних особливостей їх ландшафтів, розглянуто Лісостепові полісся в структурі Серединного ландшафтного поясу Східноєвропейської рівнини в межах України. У структурі лісостепових ландшафтів Правобережної України виділені полісся – Мале, Подільське (Летичівське, Прибузьке, Десенське і Собське), Нижньороське, Ірдинське та ін. Проведено порівняльний аналіз природи і ландшафтів Лісостепових Полісь та навколишніх регіонів лісостепу (на прикладі Подільського Полісся), виявлені і досліджені парадинамічні взаємозв'язки між ними, обґрунтовано наявність ландшафтних парадинамічних макро-, мезо- і мікросистем орографічного типу. У висотній диференціації Лісостепових Полісь виділені три рівні: низинний, рівнинний і височинний. Детально проаналізовано структуру антропогенних ландшафтів лісостепових Полісь на прикладі Подільського Полісся, розглянуті можливості їх оптимізації шляхом формування єдиної системи заповідних об'єктів, поліпшення структури та формування у майбутньому регіональних національних природних парків, зокрема «Подільське Полісся».

Ключові слова: лісостеп, Лісостепові полісся, природні та антропогенні ландшафти, раціональне природокористування.

Чиж О.П. Лесостепные Полесья Украины в структуре Серединного ландшафтного пояса Восточноевропейской равнины. В статье рассмотрены уникальные природа и ландшафты Лесостепных полесий в пределах Правобережной Украины, как особых территорий с азональной природой, их роль и значимость в развитии и функционировании лесостепи Украины. Выделены и обоснованы три этапа в процессе изучения Лесостепных полесий: 1) частичных исследований отдельных компонентов природы (середина XIX – начало XX ст.); 2) детальных геолого-геоморфологических и геоботанических исследований (30-60-ые годы XX ст.); 3) комплексных ландшафтных исследований (70-ые годы XX ст. – начало XXI ст.). Определены и обоснованы факторы формирования Лесостепных полесий, показано влияние этих факторов на формирование азональных особенностей их ландшафтов, рассмотрено Лесостепные полесья в структуре Серединного ландшафтного пояса Восточно-Европейской равнины в пределах Украины. В структуре лесостепных ландшафтов Правобережной Украины выделены полесья – Малое, Подольское (Летичевское, Прибугское, Десенское и Собское), Нижнеросское, Ирдинское и др. Проведено сравнительный анализ природы и ландшафтов Лесостепных полесий и окружающих регионов лесостепи (на примере Подольского Полесья), выявлены и исследованы парадинамические взаимосвязи между ними, обосновано существование ландшафтных парадинамических макро-, мезо- и микросистем орографического типа. У высотной дифференциации Лесостепных полесий выделены три уровня: низменный, равнинный и возвышенный. Детально проанализирована структура антропогенных ландшафтов лесостепных полесий на примере Подольского Полесья, рассмотрены возможности их оптимизации путем формирования единой системы заповедных объектов, улучшения структуры и формирования в будущем региональных национальных природных парков. Разработан проект национального природного парка «Подольское Полесье».

Ключевые слова: лесостепь, Лесостепные полесья, естественные и антропогенные ландшафты, парадинамические системы, рациональное природопользование.

Chyzh O.P. Forest-steppe Polissia of Ukraine in the structure of Middle East European plain landscape belt. The article describes the unique nature and the forest-steppe landscapes of the Forest-steppe Polissia within the Right-Bank Ukraine. Research foundations are considered forest-steppe

landscapes, especially in areas with azonal nature, their role and importance in the development and functioning of Forest-steppe Ukraine. Separated and grounded three stages in the study of Forest-steppe Polissia: 1) partial studies of individual components of nature (mid XIX-XX centuries); 2) detailed geological and geomorphological and geobotanical studies (30-60 years of the twentieth century.) 3) integrated landscape studies (70 years of the twentieth century – Beginning of XXI century.). Defined and reasonable factors of Forest-steppe Polissia, the influence of these factors on the formation azonal features of the landscape, Forest-steppe Polissia of Ukraine in the structure of Middle East European plain landscape belt within Ukraine are considered. The structure of the forest-steppe landscapes of the Right-Bank Ukraine marked Polissia – Male, Podilske (Letychivske, Prybuzke, Desenske and Sobske) Nyzhnoroske, Irdynske and others. A comparative analysis of the nature and the Forest-steppe landscapes of Polissia and forest-steppe surrounding regions (for example, Podilske Polissia), discovered and explored the relationship between paradyamic reasonably existence landscape paradyamic macro, meso and micro orographic type. In the differentiation of height three levels are separated: lowland, flat and elevated. Detailed analysis of the structure of anthropogenic landscapes of Forest-steppe Polissia the example of Podilske Polissia, the possibility of optimization by creating a single system of protected areas are considered, improving the structure and formation of future regional national parks. A draft national natural park «Podilske Polissia».

Key words: forest-steppe, Forest-steppe Polissia, natural and anthropogenic landscapes, rational environmental management.

Наявність проблеми. Лісостеп України – регіон стародавнього, активного й всебічного освоєння природних ресурсів. Його природа вивчена детально. Разом з тим, виокремлення наприкінці ХХ ст. Лісостепових полісь показало, що навіть у таких досліджених й активно освоєних регіонах є території з недостатньо вивченою природою.

У межах лісостепу України, Полісся – це не лише виокремлені території з оригінальною, інколи унікальною “поліською” природою на крайній південній межі свого існування, але й своєрідний стабілізуючий чинник розвитку лісостепової смуги (лісополя) в умовах інтенсивно зростаючого антропогенного навантаження. У зв’язку з цим виникла необхідність детальних досліджень Лісостепових полісь, їх значення в розвитку та функціонуванні лісостепової смуги України, господарському освоєнні сучасних лісопольових ландшафтів та їх раціональному використанні у майбутньому.

Аналіз попередніх досліджень. Концепція взаємодії суспільства і природи – тісно взаємопов’язаних між собою складових географічної оболонки, що динамічно розвиваються в просторі і часі, є методологічною основою проведеного дослідження. Теоретико-методичною базою дослідження стали минулі й сучасні географічні та ландшафтознавчі ідеї й розробки вітчизняних та зарубіжних вчених А.А. Анджейовського, Л.І. Воропай, М.Д. Гродзинського, В.С. Давидчука, Г.І. Денисика, О.Ю. Дмитрука, П.К. Заморія, І.П. Ковальчука, О.М. Маринича, Ф.М. Мількова, Б.П. Мухи, В.О. Ніколаєва, В.М. Пащенко, В.С. Преображенського, В.М. Самойленка, П.А. Тутковського, В.С. Шевченка, П.Г. Шищенка та інших.

Мета дослідження – виявити чинники формування, особливості розвитку та функціонування ландшафтів Лісостепових полісь для цілей їх сучасного і майбутнього раціонального використання.

Результати дослідження. Поняття «Лісостепові полісся» вперше вико рис-тано в географії та ландшафтознавстві лише наприкінці ХХ ст. (Г.І. Дениsik, 1997). Його попередником було поняття «Подільське Полісся» (А.Л. Андже-йовський, 1855). Однак, якщо поняття «Подільське Полісся» за змістом є вузько регіональним, то «Лісостепові полісся» – типологічне і включає в себе всі ділянки полісь в межах лісостепу.

Лісостепові полісся – це виокремлені ділянки лісостепу із своєю азональною (поліською) природою. Хоча їх детальні ландшафтознавчі дослідження розпочалися лише наприкінці XX – початку XXI ст., природа Лісостепових поліс привернула до себе увагу вчених значно раніше. Це дало можливість в історії їх досліджень виділити три періоди:

– часткового пізнання окремих компонентів природи (середина XIX – початок XX ст.). Для нього характерно виділення Подільського Полісся як аналогу Волинського й часткові дослідження окремих компонентів природи. Протягом періоду А.Л. Анджейовський (1855) описав рослинність Подільського Полісся, але помилково стверджував про його генетичний зв'язок з Волинським. В.Д. Ласкарев (1914) виправив цю помилку і вперше показав, що Подільське Полісся – виокремлена *“понижена територія” тектонічного походження із своєю геологічною будовою.* Малі Полісся частково вивчали польські дослідники та вчені Львівського університету, відомості про природу подільських, придніпровських та лівобережних поліс є в працях вчених Київського університету та інших установ: В.Г. Бессера, І.Ф. Шмальгаузена, В. Монтрезора, П.А. Тутковського. В.В. Докучаєва та А.І. Набокіх, які у межах Подільського Полісся вперше дослідили своїрідні ґрунти – сіроземи (сірі лісові) й показали їх на карті ґрунтів Подільської губернії (1906).

– детальних геолого-геоморфологічних і геоботанічних досліджень (30-60-ті роки XX ст.). Подальше виокремлення та пізнання своєїрідної природи Лісостепових поліс протягом цього періоду належить переважно геологам В.І. Крокошу, О.К. Каптаренку, Б.Л. Лічкову, П.К. Заморію, В.Г. Бондарчуку, М.Ф. Векличу та іншим і геоботанікам І.К. Пачоському, П.С. Погребняку, О.О. Севастьянову та В.В. Осичнюку. Власне Лісостепових поліс у їх працях не виділено. Однак, проведені ними дослідження дали змогу пізнати просторовий розподіл Поліс в межах Лісостепу, їх генезис, структуру, властивості окремих компонентів. Особливо виділяються праці П.К. Заморія стосовно четвертинних відкладів та П.С. Погребняка – ґрунтового та рослинного покривів територій, до складу котрих входили й Лісостепові полісся.

– комплексних, ландшафтознавчих досліджень (70-ті роки XX ст. – початок XXI ст.). Сформувались чотири головних напрями досліджень Лісостепових поліс: 1) детального вивчення мало досліджених раніше геокомпонентів: геологічної будови й підземних вод, ґрунтів і тваринного світу; 2) комплексних фізико-географічних досліджень Малого Полісся – львівськими, Подільських поліс – чернівецькими й вінницькими, Придніпровських та Лівобережних – київськими географами; 3) ландшафтознавчого картографування – К.І. Геренчук, П.Г. Шищенко, Б.П. Муха, В.С. Давидчук та ін.; 4) досліджень специфічних особливостей природи виділених територій Лісостепових поліс, впливу на неї господарської діяльності людей.

Загальним результатом досліджень Лісостепових поліс є поступове їх виокремлення як своєїрідних азональних утворень в структурі широколистянолісових і лісостепових (тепер лісопольових) ландшафтів України.

Однією із своєїрідних і характерних ознак Лісостепових поліс є їх чітка просторова прив'язка: розташовані компактно групами на південь від Головного ландшафтного рубежу Східно-Європейської рівнини, переважно у межах північного лісостепу і приурочені до прадавніх долин стоку льодовикових вод, або долин сучасних річок. Об'єднують Лісостепові полісся генезис, літологічний

склад порід, рівнинність території, ґрунти (дерново-підзолисті та ясно-сірі лісові), неглибоке залягання ґрунтових вод і наявність боліт, мішано-лісова рослинність. Разом з тим, кожне Лісостепове Полісся має лише йому притаманні індивідуальні ознаки, що чітко виокремлюють їх на фоні зональних. Ці ознаки уже частково розглянуті в спеціальній літературі і детальніше в дисертації. Разом з тим, виокремлення Лісостепових полісь лише наприкінці ХХ – початку ХХІ ст. не сприяло врахуванню їх своєрідної природи (крім Малого Полісся) при складанні схем фізико-географічного районування України. Запропоновано спочатку замінити назви окремих фізико-географічних районів, зокрема Хмільник-Летичівського на Подільське Полісся, Дніпровського заплавно-борового на Придніпровське Полісся. Відповідно до цього, не лише характеристики їх природи й ландшафтів будуть іншими, але й господарське освоєння полісько-лісопольовим, а не типовим лісопольовим.

Взаємодіючи з прилеглими ландшафтами, Лісостепові полісся в смузі лісостепу формують своєрідну ландшафтну стрічку Лісостепових полісь, котра разом з Головним ландшафтным рубежем і Опільсько-Поліською ландшафтною стрічкою («правило тріади») є складовими Серединного ландшафтного поясу Східно-Європейської рівнини в межах України.

Аналіз природи Лісостепових полісь й прилеглих регіонів лісополя. проведено на прикладі Подільського Полісся, що включає в себе чотири генетично однорідних, але просторово виокремлених ділянки – Летичівське, Прибузьке, Десенське, Собське полісся та прилеглих до них регіонів лісополя (3-5 км). Встановлено, що в тектонічному відношенні Подільські полісся відповідають пониженням УКЩ, прилеглі регіони – підвищенням, в геоморфологічному – представлені долинами стоку льодовикових вод – Хмільницько-Лукашівською та Летичівсько-Літинською. Прилеглі території – лесові рівнини-плато Подільської й Придніпровської височин. Просторове розташування Подільського Полісся в широкому коритоподібному пониженні між названими височинами, “відкритість” цього пониження на північний захід та інші чинники сприяють формуванню тут своєрідного мікроклімату.

У межах Подільських полісь є чотири водоносних горизонти, в прилеглих територіях – два. Найбільше виокремлюють Подільські полісся ґрунти й рослинність. До азональних тут відносяться дерново-підзолисті оглеєні ґрунти, фоновими є ясно-сірі й лучно-болотні. Рослинний покрив представлений поліським субором й борами, в підліску зустрічаються костяниця, грушанка, верес; серед трав – гвоздика розкішна, півники сибірські, валеріана, трава личка, північний торфовий мох тощо.

У межах Лісостепових полісь переважають заплавні, надзаплавно-терасові місцевості й місцевості прохідних долин стоку льодовикових вод. Характерними є заболочення та перезволоження ландшафтних комплексів (до 37%), підвищена лісистість (18-28%) тощо. Усе разом свідчить про те, що в межах Лісостепу сформувались своєрідні території з азональними ландшафтами: в натуральному стані – мішано-лісовими, в антропогенному – поліськими лісопольовими.

У межах України Лісостепові полісся віднесені до *високого поліського макрорівня*, у межах лісостепу виділено три мезорівні Лісостепових полісь *низинний, рівнинний, височинний*. В свою чергу, в кожному Лісостеповому поліссі виділено три мікрорівні: *заплавний, надзаплавно-терасовий та мікрорівень прохідних долин стоку льодовикових вод*. У межах мікрорівнів теж

прослідковується висотна диференціація ландшафтних комплексів, зокрема, заплавної чітко поділяється на низьку, середню й високу заплаву.

Найдавнішими антропогенними ландшафтами Подільських полісь є селитебні (сільські) й господарські. Вони стали основою подальшого сільсько- і лісогосподарського освоєння Подільських полісь та формування у їх межах інших антропогенних ландшафтів. На початку ХХІ ст. селитебні ландшафти Подільських полісь представлені містечковими й сільськими селитебними ландшафтами, які займають відповідно (0,7%) і (8,1%) їх території. Зараз площі окремих містечок зростають, тоді як площі сільських селитебних ландшафтів поступово скорочуються, але їхня структура майже не змінюється.

У процесі господарського освоєння Лісостепових полісь не враховувались азональні (поліські) особливості їх природи й ландшафтів. Зокрема Подільські полісья освоювали як типові регіони лісостепу (лісополя). Це призвело до того, що у другій половині ХІХ ст. у межах Лісостепових полісь, зокрема Подільських, фоновими стали сільськогосподарські ландшафти. Вони сформувалися на основі підсічної (основна), орної та, частково, вогневої систем землеробства. Неврахування азональних властивостей природи Подільських полісь призвело до формування тут своєрідних полісько-польових сільськогосподарських ландшафтів (62% території). В їх структурі переважають польові – 48%, лучно-пасовищні займають 11%, садові лише 3%, (у смузі мішаних лісів відповідно 55-56%, 37,8%, 18% і 1%). Крім того, сільськогосподарські ландшафти Подільських полісь значно менше “насичені” осушувальними ландшафтно-інженерними системами: тут відсутні польдери, лише 16% території займають чагарники й болота (у смузі мішаних лісів до 40%), що в меншій мірі сприяє дрібноконтурності й мозаїчності сільськогосподарських ландшафтів.

У натуральному стані лісові ландшафти в межах Подільських полісь займали до 87% території. Фонове значення вони втратили наприкінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст. і тепер займають лише 18% від загальної площі. Лісові ландшафти повністю антропогенізовані: лісонасадження займають 73% лісових площ, похідні – 21%, умовно-натуральні – 6%. Разом з тим, саме польові сільськогосподарські та лісокультурні ландшафти стануть у майбутньому основою для подальшого розширення площ найбільш оптимальних тут рекреаційних ландшафтів. Їх суттєво урізноманітнять водні, рекультивовані гірничопромислові та дорожні ландшафти. Таким чином, хоча натуральні ландшафти Подільських полісь майже повністю трансформовані, створені на їх місці антропогенні дають можливість в майбутньому розвивати раціональне природокористування, зокрема рекреаційне. Враховуючи це, розроблено заходи щодо поліпшення ландшафтної структури й оптимізації несприятливих процесів у функціонуванні кожного з виділених класів антропогенних ландшафтів.

Неврахування в процесі господарського освоєння азональних особливостей природи Лісостепових полісь призвело не лише до антропогенізації натуральних ландшафтів, але й до майже повного зникнення унікальних природних об’єктів. Так, у межах Подільських полісь функціонує лише один умовно-натуральний заповідний об’єкт – зоологічний заказник загальнодержавного значення “Буго-Десенський”, площею 1073 га. Не кращий стан і в інших Лісостепових полісьях. Більше того, природно-заповідний фонд цих своєрідних територій Лісостепу продовжує формуватись стихійно. Прийняття ряду законів щодо охорони природи, земельної реформи, формування *національної екомережі* унеможливають

подальший стихійний розвиток природно-заповідного фонду будь-якого регіону або окремо взятої території. Враховуючи це, на прикладі Подільського Полісся розроблено головні напрями раціонального природокористування й охорони природи:

– *формування в межах Лісостепових полісь системи охоронних об'єктів*, яка включає в себе як натуральні, так і антропогенні ландшафтні комплекси. Якщо врахувати, що в межах Подільських полісь майже не залишилось натуральних охоронних об'єктів і можливостей розширення їх площ немає, особлива увага звернена на три групи антропогенних: власне антропогенні охоронні об'єкти (обґрунтовано виділення трьох підгруп – літолого-геоморфологічних, гідрологічних та біотичних), ландшафтно-техногенні та ландшафтно-інженерні, що крім традиційних включають в себе й археологічні, історичні, архітектурні, оригінальні інженерні (млини, заводи, майстерні) та інші охоронні об'єкти; складено відповідні картосхеми і обґрунтовано заповідання об'єктів усіх антропогенних груп;

– *поліпшення структури антропогенних ландшафтів Подільських полісь*. Одночасно з формуванням системи охоронних об'єктів доцільним і необхідним є перебудова структури антропогенних ландшафтів, підвищення їх стійкості до подальших навантажень. У першу чергу це стосується поліпшення структури і функціонування селитебних, сільськогосподарських, лісових антропогенних, рекреаційних і дорожніх ландшафтів. Так, в структурі селитебних ландшафтів Подільських полісь на особливу увагу заслуговують містечкові та примістечкові ландшафти, де протягом минулих 20 років вивільнилось від 12 до 18% територій в результаті занедбання заводів, фабрик, кар'єроуправлінь тощо. Запропоновано й обґрунтовано створення в м. Турбів (Десенське Полісся) на базі не, або частково діючих машинобудівного, цукрового, склоробного, каолінового заводів, двох кар'єроуправлінь з видобутку гранітів і каолінів, ряду інших об'єктів, розташованих компактно на південно-західній околиці, створити оригінальний музей під відкритим небом “індустріальної культури” XX ст. Не менша увага приділена й формуванню примістечкових та приселищних ландшафтних комплексів – як територій подальшого селитебного та рекреаційного освоєння. Зокрема розглянута проблема формування й функціонування в околицях с. Мала Стадниця (Десенське Полісся) смітника м. Вінниці площею в 16 га, де зосереджено 5 млн. м³ відходів.

Поліпшення сільськогосподарських ландшафтів Подільських полісь запропоновано шляхами суттєвого зменшення їх площ з 62% до 32-36% та зміни структури: враховуючи індивідуальні особливості кожного полісся, зокрема зменшення на 50-60% площ польових ландшафтів та відведення їх під лісові насадження (2/3) й лучно-пасовищні (1/3) ландшафти; запровадження поліської системи землеробства й поступове відновлення мікрокліматичних та гідрологічних умов. Складено ландшафтно-меліоративні проекти відновлення раціональної структури ландшафтів трьох сільських громад у межах Прибузького й Десенського полісь. Проведення таких заходів призведе до збільшення площ лісових антропогенних ландшафтів з 16-18% до 24-26; а через 10-15 років до оптимальних для Подільських полісь 32-35%. В результаті зменшиться дрібноконтурність лісових ландшафтів та відбудеться їх об'єднання в суцільні лісові масиви, особливо в межах Прибузького та Десенського полісь. Оптимізація інших антропогенних ландшафтів – промислових, водних, дорожніх враховує їх подальше рекреаційне освоєння.

Єдина мережа заповідних об'єктів та реконструкція антропогенних ландшафтів Подільських полісь дасть можливість в найближчому майбутньому створити національний природний парк (НПП) "Подільське Полісся". Необхідність створення такого парку зумовлена не лише своєрідною природою самих полісь, але й територій, що розташовані між ними та оточують їх. Саме тут, на вододілах Подільської та Придніпровської височин знаходяться типові подільські діброви, котрі поступово стають рідкістю.

Розроблено два варіанти створення НПП "Подільське Полісся" – початковий загальною площею 46 тис. га, що розташований лише частково в межах Прибузького Полісся та основний – який охоплює три Подільських полісся – Летичівське, Прибузьке і Десенське, досліджені наявні та можливі чинники їх дестабілізації та можливості оптимізації. Проведені дослідження свідчать про те, що уже в найближчі 10-15 років пропонується НПП "Подільське Полісся" раціонально "впишеться" не лише в приміську зону міста Вінниці, але й національну екологічну мережу України.

Висновки. Наукове обґрунтування виокремлення Лісостепових полісь розпочато лише наприкінці ХХ ст. Однак аналітичний огляд матеріалів (літературних, картографічних, фондових) стосовно пізнання їх природи показує, що спонтанно Лісостепові полісся досліджували протягом тривалого часу. Це дало можливість в історії їх вивчення виділити три періоди: часткового пізнання окремих компонентів природи (середина ХІХ – початок ХХ ст.), детальних геолого-геоморфологічних і геоботанічних досліджень (30-60-ті роки ХХ ст.) і комплексних ландшафтознавчих досліджень (70-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Сучасні дослідження Лісостепових полісь мають чітко виражене конструктивно-географічне спрямування і направлені на їх лісогосподарське й рекреаційне освоєння.

Література

1. Денисик Г.І., Чиж О.П. Лісостепові полісся / Г.І. Денисик, О.П. Чиж // Укр. геогр. журнал. – Київ, 2002. – №3. – С. 26-29.
2. Чиж О.П. Природа і ландшафти Лісостепових полісь / О.П. Чиж // Наук. зап. ВДПУ. Серія: Географія. – Вінниця, 2002. – Вип.4. – С. 32-35.
3. Чиж О.П. Антропогенні ландшафти Лісостепових полісь / О.П. Чиж // Наук. зап. ВДПУ. Серія: Географія. – Вінниця, 2004. – №7. – С. 62-66.
4. Денисик Г.І. Лісостепові Полісся / Г.І. Денисик, О.П. Чиж. – Вінниця: Теза, 2007. – 210 с.
1. Denysyk G.I. Lisostepovi polissya / G.I. Denysyk, O.P. Chyzh // Ukr. heogr. zhurnal. – Kyiv, 2002. – №3. – S. 26-29.
2. Chyzh O.P. Pryroda i landashafty Lisostepovykh polis / O.P. Chyzh // Nauk. zapysky VDPU. Seria: Geografia. – Vinnytsia, 2002. – Vyp. 4. – S.32-35.
3. Chyzh O.P. Antropogenni landshafty Lisostepovykh polis / O.P. Chyzh // Nauk. zapysky VDPU. Seria: Geografia. – Vinnytsia, 2004. – № 7. S. 62-66.
4. Denysyk G.I. Lisostepovi polissya / G.I. Denysyk, O.P. Chyzh. – Vinnytsia: Teza, 2007. – 210 s.

Подано до редакції 01.09.2015

Рецензент – кандидат географічних наук В.С. Канський

УДК 351.853.2:551.71/.72(477.43/.44)

Страшевська Л.В., Корінний В.І.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Геосайти подільського венду

Завдяки своєрідній геологічній будові на території Поділля зустрічається значна кількість різноманітних геосайтів, серед яких особливу цінність мають стратиграфічні геосайти вендської системи, які є важливим науковим та інформаційним ресурсом для вивчення історії геологічної розвитку Землі. Зважаючи на участь України в міжнародному проекті «Геосайти» та беручи до уваги унікальність вендських відкладів Поділля і неповторність геосайтів, які їх репрезентують, низку геосайтів ми рекомендуємо внести до списку об'єктів геологічної спадщини європейського значення. Серед кількох десятків достойних уваги об'єктів ми зупинилися на дев'яти, які відповідають усім критеріям проекту. До них належать: Вищеольчедаївське відслонення, Ломозівське відслонення, кар'єр Дністровської ГЕС, Ямпільське відслонення, Борівський яр, Нагорянське відслонення, Сокилецьке відслонення, Гораївське відслонення, Китайгородське відслонення. Особливе значення надається вивченню літологічного складу і фаціальних особливостей порід зазначених відслонень. Виділені геосайти не однотипні і не дублюють один одного; кожен з них унікальний і представляє якусь частину опорного розрізу верхнього венду Придністер'я. Розглянуто сучасний стан охорони геологічної спадщини на території Поділля, існуючий і перспективний заповідний статус об'єктів.

Ключові слова: геологічна спадщина, геосайт, Поділля, вендська система, Дністерський опорний розріз венду, стратиграфічне розчленування.

Страшевская Л.В. Коренной В.И. Геосайты подольского венда. Благодаря своеобразному геологическому строению на территории Подолья встречается значительное количество разнообразных геосайтов, среди которых особую ценность имеют стратиграфические геосайты вендской системы, которые являются важным научным и информационным ресурсом для изучения истории геологической развития Земли. Принимая во внимание участие Украины в международном проекте «Геосайты», учитывая уникальность вендских отложений Подолья и неповторимость геосайтов, которые их представляют, ряд геосайтов мы рекомендуем внести в список объектов геологического наследия европейского значения. Среди нескольких десятков достойных внимания объектов мы остановились на девяти, которые отвечают всем критериям проекта. К ним принадлежат: Вышеольчедаевское обнажение, Ломозовское обнажение, карьер Днестровской ГЭС, Ямпольское обнажение, Боровский овраг, Нагорянское обнажение, Соколецкое обнажение, Гораевское обнажение, Китайгородское обнажение. Особенное значение уделяется изучению литологического состава и фациальных особенностей пород отмеченных обнажений. Выделенные геосайты не однотипны и не дублируют друг друга; каждый из них уникален и представляет какую-то часть опорного разреза верхнего венда Приднестровья. Рассмотрено современное состояние охраны геологического наследия на территории Подолья, существующий и перспективный заповедный статус объектов.

Ключевые слова: геологическое наследие, геосайт, Подолье, вендская система; Днестровский опорный разрез венда, стратиграфическое расчленение.

Strashevskaya L.V., Korinnyy V.I. Geosites Vendian of Podolia. Due to the peculiar geological structure in Podolia of the territory meets a number of different geosites, among which are particularly valuable stratigraphic geosites Vendian system, which is an important scientific and information resource for the study of the geological history of the Earth. Given Ukraine's participation in the international project «Geosites» and taking into consideration the uniqueness of Vendian deposits and originality geosites that represent them, we recommended a number geosites preset in the list of geological heritage of European importance. Among several dozen objects worthy of attention, we stopped at nine that meet all the criteria of the project. These include: Vysheolchedayiv outcrop, Lomoziv outcrop, quarry Dniester HPP, Yampol outcrop, Borowski ravine, Nahoryany outcrop, outcrop Sokilets, Horayivka outcrop, outcrop Kitajgorod. The special value gets to the study of lithologic composition and features of facies of breeds of marked outcrops. Distinguished geosites of the same not types and does not duplicate each other; each

of them is unique and presents some part of supporting cut of upper Vendian Dniester region. The modern state of guard of geological heritage is considered on territories of Podolia, existent and perspective protected status of objects.

Keywords: geological heritage, geosites, Podolia, Vendian system, Dniester Vendian key sequence; stratigraphic division.

Наявність проблеми. Серед усіх геосайтів Поділля особливе значення мають стратиграфічні геосайти вендської системи. Важливість вендських відкладів визначається багатьма чинниками: за ними можна вивчати закономірності формування осадового чохла докембрійських платформ і проводити міжконтинентальні стратиграфічні кореляції; відтворити палеокліматичні умови і характер одного з найбільших в історії Землі зледенінь; визначити хімічний склад тогочасної атмосфери і вод океанів; з ними пов'язані різноманітні корисні копалини, зокрема, й вуглеводні; в них зафіксований один з найбільших переломних моментів в розвитку життя на Землі – виникнення і початкові еволюційні кроки перших багатоклітинних тварин. У зв'язку з цими та іншими обставинами у наукових колах світу відкладам венду (чи їх віковим аналогам) приділяється виключно велика увага. Досліджені нами відслонення є важливою складовою Дністерського опорного розрізу венду, їх вивчення збагатило світову геологічну науку, дозволило з'ясувати ряд закономірностей еволюції осаконагромадження, зміни палеогеографічних умов, становлення й розвитку наземної фауни. Однак ці відслонення лише формально оголошено геологічними пам'ятками природи, вони позбавлені фактичної охорони, для збереження саме таких об'єктів геологічної спадщини існує проект «Геосайти», в рамках якого ми працюємо.

Мета нашої роботи полягає у тому, щоб на основі всебічного дослідження й аналізу вендських відкладів Поділля провести відбір і дати оцінку найбільш значущим геосайтам, запропонувавши внести їх до Європейського реєстру геологічної спадщини.

Аналіз попередніх публікацій. Венд – важливий етап, що знаменує закінчення криптозойського (докембрійського) і початок фанерозойського еонів геологічної історії Землі. Приблизний віковий діапазон становить 650-570 млн. років. Матеріальним свідченням подій цього часу є верстви гірських порід, які вперше були виділені радянським геологом Б.С. Соколовим у 1950 р. за кернами свердловин у західній частині Московської синеклізи. Вікові аналоги венду виявлені на всіх континентах (крім Антарктиди), однак найвідоміші з них знаходяться в Намібії, Південній Австралії (Едіакара), Південному Китаї, Канаді (о. Ньюфаундленд і гори Маккензі), Росії (Архангельська область, Східний Сибір, Урал), Великобританії, Бразилії, Аргентині, Україні (Поділля).

Відклади венду Поділля не зразу привернули увагу науковців, бо до початку 1960-х років вважалися німими відкладами нижньопалеозойських (частіше силурійської) систем. Лише ретельний аналіз загальногеологічних даних (1962 р.) та знахідки відбитків і слідів пересування найдавніших м'якотілих багатоклітинних тварин едіакарського типу (1967-1968 рр.) [10] переконливо довели вендський вік цих порід.

Сучасні погляди на послідовність утворення вендських відкладів Поділля сформувались на підставі великого матеріалу, що нагромадився до початку 70-х років ХХ ст. в процесі середньо- і великомасштабного геологічного картування та пошукових робіт. Аналіз і систематизація цього матеріалу висвітлені у численних

публікаціях [1, 2, 4, 12 тощо]. З відкладів придністерського венду палеонтологами описано багато м'якотілих форм. Так, лише А.Ш. Менасовою [8] описано 17 видів вендобіонтів. Враховуючи чудову відслоненість подільських розрізів, строкатість їх літологічного складу, витриманість складу верств на великих площах, особливі умови залягання, багатство палеонтологічного матеріалу та високу ступінь наукового вивчення, запропоновано Подільському опорному розрізу венду надати статус гіпостратотипу [3, 8].

Результати дослідження. Подільському розрізу венду притаманний виключно теригенний склад порід, строкатість якого дозволила геологам розробити детальну місцеву схему стратиграфічного розчленування (рис. 1), яка за повнотою переважає будь-які інші схеми Східноєвропейської платформи.

Відповідно до сучасних уявлень, які відображені в офіційно діючій місцевій стратиграфічній схемі, в розрізі венду Поділля виділяються три серії, 8 світ та 19 верств. Їх виділення об'єктивно відображає послідовну зміну в часі фаціальних умов осадконагромадження у вендському басейні та закономірну зміну літологічного складу порід по всій вертикалі розрізу.

Зважаючи на участь України в міжнародному проекті «Геосайти» та беручи до уваги унікальність вендських відкладів Поділля і неповторність геосайтів, які їх репрезентують, низку геосайтів ми рекомендували б занести до списку об'єктів геологічної спадщини європейського значення. Серед кількох десятків достойних уваги об'єктів ми зупинилися на дев'яти (рис. 2). Варто зазначити, що всі виділені геосайти не однотипні і не дублюють один одного; кожен з них унікальний і представляє якусь частину опорного розрізу верхнього венду Поділля. Виключення хоч одного із запропонованого списку робить весь розріз неповним, а, отже, і неповноцінним. Все одно, що вирвати сторінки із книги – книги геологічного літопису.

1. *Вищеольчедаївське відслонення* репрезентує ольчедаївські верстви могиливіської світи. Знаходиться на лівому березі р. Лядови південніше с. Вищеольчедаїв і є стратотиповим розрізом, де ці відклади представлені найповніше. Розглядається як геологічна пам'ятка регіонального [6] чи місцевого [9] значення. Цей геосайт має вигляд покинутого кар'єру, в якому на породах фундаменту залягають валунно-гравійні відклади з лінзами пісковиків і гравелітів; на них залягають аркозові гравеліти і грубозернисті пісковики, які перекриваються різнозернистими світло-жовто-сірими пісковиками. Мінеральний склад уламкової частини ольчедаївських пісковиків близький до складу гранітоїдів. Дослідники [2] вважають, що ольчедаївські верстви мають континентальне походження і виникли в руслових умовах давніх рік і системи їх дельт. Загальна товщина ольчедаївських верств сягає 5,5 м.

2. *Ломозівське відслонення* є стратотипом ломозівських верств. Об'єкт знаходиться в яру, що впадає в р. Лядову біля с. Ломозів. Тут верхня межа ольчедаївських верств дуже чітка. Аркозові пісковики різко відокремлюються від піщано-алевритової товщі ломозівських верств. Контакт характеризується наявністю похило-хвилястих нерівностей висотою 0,2 м і довжиною хвилі близько 2,5 м, які можна розглядати як гігантські хвилеприбіжні знаки [10]. У відслоненні породи представлені тонким ритмічним чергуванням темно-сірих і попелясто-сірих слюдистих аргілітів з дрібними (1-3 мм) проверстками алевролітів та дрібнозернистих пісковиків. Товщина ломозівських верств сягає 15 м. Часто в породах трапляються дрібні гравітаційні складки, що виникли при

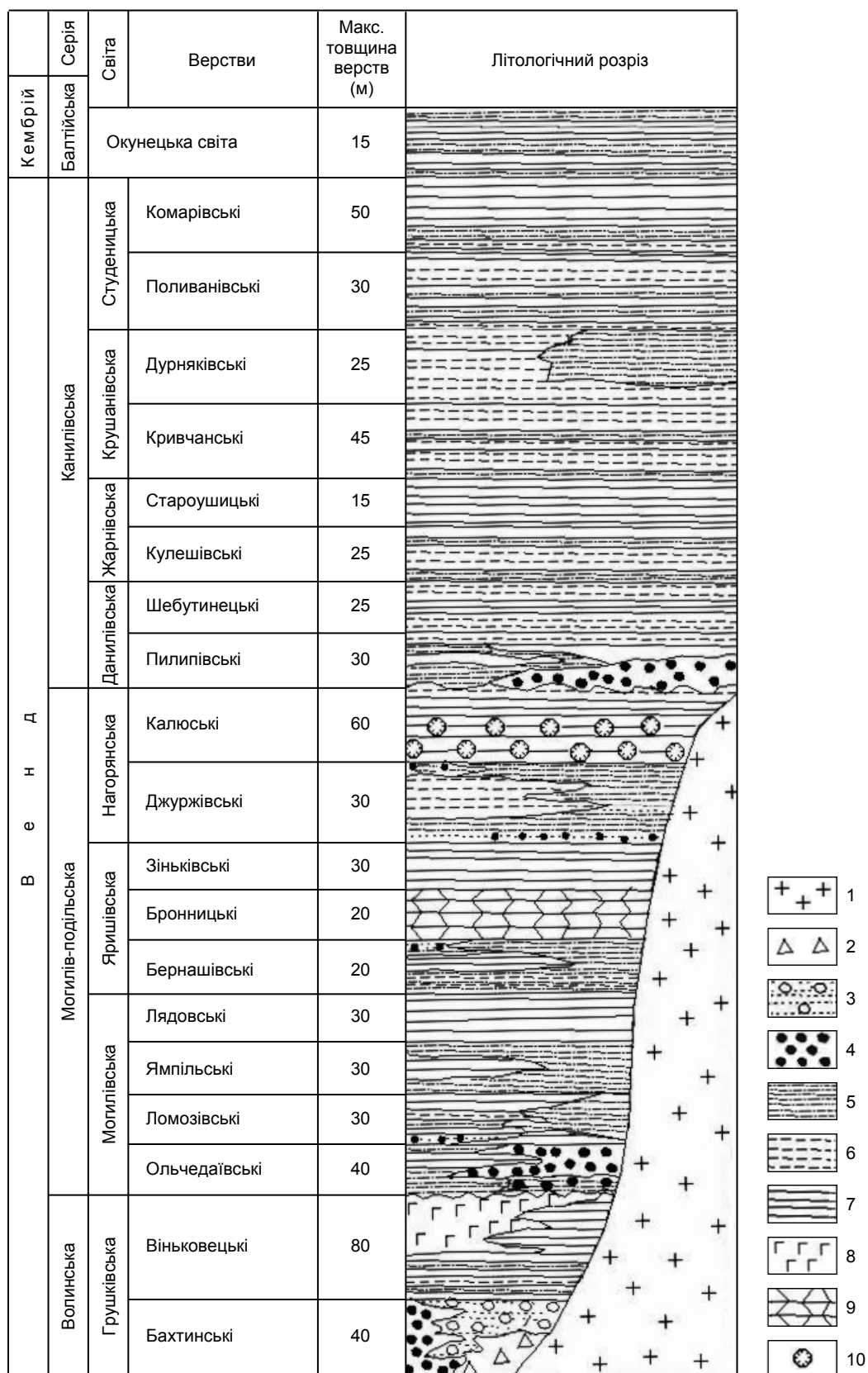

Рис. 1. Стратиграфічне розчленування вендських відкладів Поділля (за [7])

1 – Породи фундаменту; 2 – брекчії; 3 – конгломерати, гравеліти; 4 – грубозерністі пісковики; 5 – середньо- і дрібнозерністі пісковики; 6 – алеволіти; 7 – аргіліти; 8 – базальти; 9 – туфогенні аргіліти; 10 – фосфоритові конкреції.

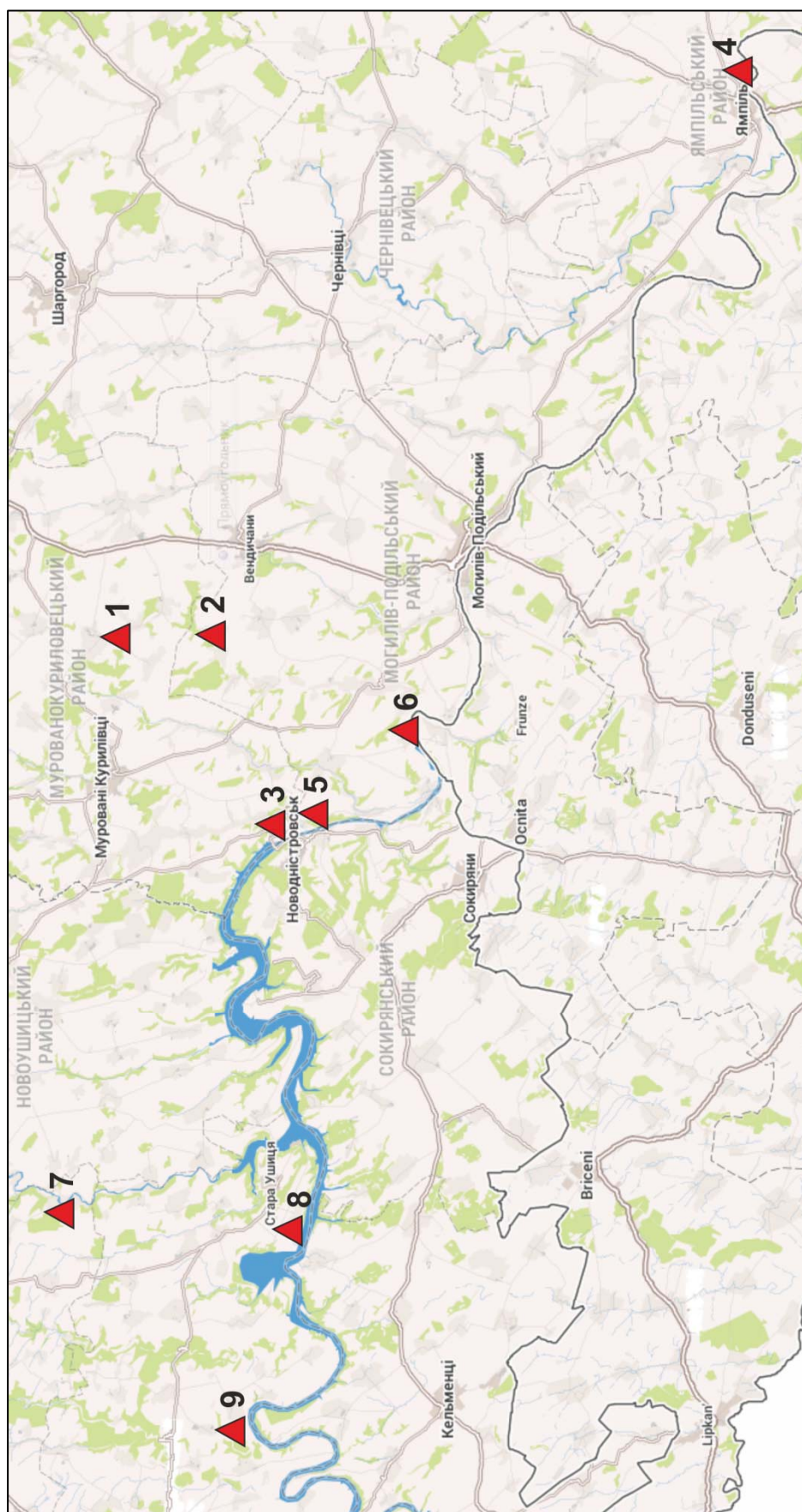

Рис. 2. Розташування геосайтів опорного розрізу венту Поділля

1 – Вищеольчедаївське відслонення; 2 – Ломозівське відслонення; 3 – кар'єр Дністровської ГЕС; 4 – Ямпільське відслонення; 5 – Борівський яр; 6 – Нагорянське відслонення; 7 – Сокирянське відслонення; 8 – Гораївське відслонення; 9 – Китайгородське відслонення.

сповзанні по схилу мулистого осадку ще до початку його літифікації [2].

3. *Кар'єр Дністровської ГЕС* – штучний повний розріз не лише ломозівських, але й наступних ямпільських та лядовських верств. Знаходиться на лівому березі Дністра (пригирлова частина р. Жван) біля греблі Дністровської ГЕС. В кар'єрі добувають мігматити та пісковики для укріплення берегів Дністра, які розмиваються під час разових попусків води з Дністровського водосховища. Крім повноти цінність розрізу визначається ще й тим, що саме тут у ломозівських верствах виявлений багатий комплекс тілесних відбитків едіакарської фауни та різноманітні сліди життєдіяльності [8]. Численні зразки м'якотілих відбитків з цього кар'єру нині вивчаються палеонтологами Лабораторії докембрійських організмів при Палеонтологічному інституті Російської академії наук. Після завершення запланованих робіт у кар'єрі, рукотворне відслонення варто взяти під охорону і оголосити геосайтом європейського значення.

4. *Ямпільське відслонення* – стратотип ямпільських верств. Знаходиться на лівому березі Дністра між с. Пороги та м. Ямпіль. Тут у покинутому кар'єрі відслонюються дві відміни порід (знизу – вгору): 1) світло-сірі дрібнозернисті пісковики потужністю до 9 м та 2) косоверстовуваті світло-сірі поліміктові гравеліти товщиною 1,8 м. В товщі пісковиків трапляються озалізнені відбитки безскелетної фауни розміром 2-3 см [10]. Раніше в кар'єрі проводився видобуток блочного і бутового каменю. Багато блоків виколувалось на замовлення спілки скульпторів СРСР. З ямпільськими верствами пов'язані й деякі геосайти місцевого значення, наприклад, Гайдамацький яр, відслонення могилівської світи по р. Немія тощо.

5. *Борівський яр*. Стратотип наступних бернашівських верств затоплено водами Дністровського водосховища. Одним з можливих варіантів неостратотипу може бути частина розрізу в Борівському яру, який знаходиться на північно-східній околиці с. Бернашівка. Це мальовниче урочище з численними скелястими урвищами та невеликими водоспадами є геосайтом, який описували як три окремі геологічні пам'ятки: «пісковики Бернашівки» – пам'ятка природи загальнодержавного значення [9]; «стратотип бернашівських верств» [5]; «відслонення яришівської світи в с. Бернашівка» [6]. У Борівському яру відслонюються лядовські, бернашівські, зінківські та джуржівські верстви могилів-подільської серії.

6. *Нагорянське відслонення* – стратотип нагорянської світи, який знаходиться в лівому береговому схилі Дністра за 500 м вище устя р. Лядови і невеликої алювіальної рівнини, утвореної її наносами. В обриві висотою до 120 м відслонюються зінківські, джуржівські і калюські верстви венду та відклади сеноманського ярусу крейдової системи. Венд представлений чергуванням аргілітів, алевролітів і пісковиків. У калюських верствах у значній кількості зустрічаються конкреційні фосфорити. Сеноманські відклади складені крейдоподібними вапняками зі значною кількістю жовен кременю. У крейдоподібних вапняках є печери зі слідами перебування людей кам'яного віку. Поруч знаходиться унікальний геокультурологічний геосайт – Лядовський скельний монастир та покинуті штольні з видобутку фосфоритів.

7. *Сокілецьке відслонення* – типовий розріз данилівської, жарнівської й крушанівської світ, де представлений унікальний, майже безперервний розріз канилівської серії від її контакту з могилів-подільською серією до кривчанських верств [5]. Розріз знаходиться на правому березі р. Ушиця у с. Сокілець. Тут (знизу догори) відслонюються: 1) калюські верстви: сірі аргіліти з поодинокими

конкреціями фосфоритів – 2 м; 2) пилипівські верстви: чергування аргілітів із алевролітами та зеленувато-сірими і фіолетовими пісковиками – 20 м; 3) шебутинецькі верстви: переважно бурі алевроліти з проверстками пісковиків – 13 м; 4) кулешівські верстви: внизу – середньозернисті темно-сірі пісковики, що вище по розрізу переходять у бурі й зелено-сірі аргіліти з проверстками алевролітів товщиною 6 м; вгорі – чергування аргілітів, зелених, фіолетових і сірих алевролітів, які внизу переходять у темно-сірі середньозернисті пісковики товщиною – 14 м; 5) староушицькі верстви: фіолетові й бурі аргіліти з тонкими проверстками зеленуватих алевролітів і пісковиків – 9 м; 6) кривчанські верстви: сірі слюдісті аргіліти – 5 м.

8. *Гораївське відслонення* – скельний обрив, частина Дністерського каньйону в околиці с. Гораївка. Тут, крім стратотипу студеницької світи венду, встановлено стратотипи гораївської та субіцької світ ордовіку. Поливанівські верстви студеницької світи піднімаються на 7 м вище рівня води у водосховищі і складені аргілітами з проверстками алевролітів і пісковиків. Їх перекривають комарівські верстви, які представлені алевролітами, аргілітами і пісковиками товщиною до 20 м. Найповніше відклади студеницької світи збереглися в крайній західній частині Гораївського відслонення.

9. *Китайгородське відслонення* знаходиться на південно-західній околиці с. Китайгород і охоплює весь схил пагорба. Це унікальне відслонення довжиною більше 1 км і висотою близько 100 м, де на денну поверхню виходять верхи канилівської серії венду, балтійська серія нижнього кембрію, молодовська серія ордовіку, ярузька серія нижнього силуру, а також відклади крейди, неогену та антропогену. Площа відслонення становить близько 60 га. Невелика частина відкладів, які знаходились у заплавної частині річки після підняття рівня води в Дністрі 1983-1984 років були затоплені. Але сам розріз зберіг свою винятковість і до нині. Наукове значення цього геосайту полягає в тому, що тільки в районі с. Китайгород можна спостерігати межу між двома еонами: докембрієм і фанерозоєм, яка простежується без будь-яких ознак перерви в седиментації осаdkів. Венд-кембрійська частина відслонення представлена: 1) зеленувато-сірими аргілітами з проверстками алевролітів та пісковиків студеницької світи (комарівські верстви) венду товщиною близько 9 м; 2) сірими аргілітами з проверстками алевролітів, рештками вендотенієвих водоростей, сабелідітид, акритархами і представниками біогліфової зони *Phycodes pedum* окунецької світи кембрію товщиною близько 6 м [7].

Крім того частини китайгородського відслонення є стратотипами нижньо-фурманівської, верхньофурманівської та нижньотернавської підсвіт силуру [11].

Тамтешній краєвид викликає надзвичайне враження. Поруч розташований Китайгородський ліс – ботанічний заказник місцевого значення. Цінність представляють його рідкісні види орхідей. Китайгород ще й цікавий тим, що на його території виявлено залишки поселень трипільської культури та давньоруських часів. Також у селі є замок, оточений традиційним валом, та садиба Андрія Потоцького, які, на жаль, перебувають в жахливому стані цілковитої руїни. Серед інших культурно-історичних пам'яток Китайгорода варто згадати старовинний костел Пресвятої Діви Марії (1772-1776 рр.) та церкву Святого Пантелеймона. В центрі села є пам'ятний знак про страту стрільців 1658 р.

Висновки: 1. Беззаперечною є необхідність збереження не лише

біологічного різноманіття та культурно-історичної спадщини, але й різноманіття неживої природи, яке законсервоване у формах рельєфу, геологічних відслоненнях, гірських породах. Згідно з вітчизняною практикою заповідання, виділяються геологічні пам'ятки місцевого (регіонального) і державного значення. Проектом «Геосайти» запропоновано виділяти геологічні об'єкти, які мають вищий, європейський (світовий) статус. Сюди повинні входити такі об'єкти, які служать еталонами геологічних подій і процесів у масштабах усієї планети.

2. Одними з об'єктів, що можуть претендувати на європейський статус є геосайти вендської системи. Перевагою Подільського опорного розрізу венду перед одновіковими аналогами інших регіонів світу є: 1) чудова відслоненість всього кількасотметрового розрізу, зумовленого геологічною діяльністю Дністра і його приток та моноклінальним заляганням венд-палеозойських товщ; 2) строкатий теригенний склад порід, пов'язаного з частою зміною палеогеографічних умов вендського басейну седиментації, що дозволяє проводити дуже детальне стратиграфічне розчленування товщ; 3) відсутністю значних стратиграфічних перерв в осаконагромадженні; 4) наявністю багатойм'якотілої безхребетної фауни едіакарського типу, різноманітних вендотенієвих водоростей та мікроорганізмів.

3. На території Поділля обґрунтовано відібрано 9 геосайтів венду, які відповідають усім критеріям проекту. До них належать: Вищеольчедаївське відслонення, Ломозівське відслонення, Кар'єр Дністровської ГЕС, Ямпільське відслонення, Борівський яр, Нагорянське відслонення, Сокілецьке відслонення, Гораївське відслонення, Китайгородське відслонення. Вони разом утворюють безперервний розріз, який має всі підстави претендувати на статус гіпостратотипу.

Література

1. Великанов В.А. Венд Украины / В.А. Великанов, Е.А. Асеева, М.А. Федонкин. – К. : Наукова думка, 1983. – 162 с.
2. Великанов В.А. Стратиграфия верхнедокембрийских образований юго-западного склона Украинского щита / В.А. Великанов // Палеонтология и стратиграфия верхнего докембрия и нижнего палеозоя юго-запада Восточно-Европейской платформы. – К. : Наукова думка, 1976. – С. 15-40.
3. Великанов В.А. Проблемні питання стратиграфії венду України / В.А. Великанов // Геологічний журнал. – 2009. – № 3. – С. 7-13.
4. Венд Подолии. Путеводитель экскурсии : III Междунар. симпоз. по кембрийской системе и границе венда и кембрия / Отв. ред. В.А. Великанов. – К., 1990. – 129 с.
5. Геологические памятники Украины : Справочник-путеводитель / Н.Е. Коротенко, А.С. Щирица, А.Я. Каневский [и др.]. – К. : Наукова думка, 1985. – 154 с.
6. Геологічні пам'ятки України. У 4-х тт. Т. II : Український щит / В.П. Безвинний, О.Б. Бобров, В.П. Брянський [та ін.] ; за ред. В.І. Калініна, Д.С. Гурського. – К., 2007. – 320 с.
7. Гриценко В. Геологические памятники – яркое свидетельство эволюции Земли. Геологическая экскурсия / В. Гриценко, Е. Деревская, Л. Константиненко, В. Манюк – К.: Логос, 2011. – 32 с.
8. Менасова А.Ш. Безскелетні метазоа та їхнофосилії опорного розрізу венду Поділля і їх стратиграфічне значення : атореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. геол. наук : спец. 04.00.09 «Палеонтологія і стратиграфія» / А.Ш. Менасова. – К., 2005. – 20 с.
9. Реєстр природно-заповідного фонду Вінницької області / Укл. Є.І. Ворона, І.М. Кононова, О.В. Коник ; [під заг. ред. О.Г. Яворської]. – Вінниця, 2005. – 52 с.
10. Стратиграфія УРСР. В 11-ти томах. Т. II : Рифей–венд / відпов. ред. О.В. Крашеніннікова. – К. : Наукова думка, 1971. – 276 с.

11. Цегельнюк П.Д. Яругская и малиновецкая серии (нижний–верхний силур) Подолии и Волыни / П.Д. Цегельнюк. – К., 1980. – 53 с. – (Препринт / АН УССР, Ин-т геологических наук ; 80-2).
12. Шнюков Е.Ф. Природа Украинской ССР. Геология и полезные ископаемые / Е.Ф. Шнюков, А.В. Чекунов, О.С. Вялов [и др.]; отв. ред. Е.Ф. Шнюков, Г.Н. Орловский. – К. : Наукова думка, 1986. – 184 с.
1. Velikanov V.A. Vend Ukraine / V.A. Velikanov, Ye.A. Aseyeva, M.A. Fedonkin. – K. : Naukova dumka, 1983. – 162 s.
2. Velikanov V.A. Stratigrafiya verkhnedokembriyskikh obrazovaniy yugo-zapadnogo sklona Ukrainського shchita / V.A. Velikanov // Paleontologiya i stratigrafiya verkhnego dokembriya i nizhnego paleozoya yugo-zapada Vostochno-Yevropeyskoy platformy. – K. : Naukova dumka, 1976. – S. 15-40.
3. Velikanov V.YA. Problemni pitannya stratigrafi vendu Ukraїni / V.YA. Velikanov // Geologichnyi zhurnal. – 2009. – № 3. – S. 7-13.
4. Vend Podolii. Putevoditel' ekskursii : III Mezhdunar. simpoz. po kembriyskoy sisteme i granitse venda i kembriya / Otv. red. V.A. Velikanov. – K., 1990. – 129 s.
5. Geologicheskiye pamyatniki Ukrainy : Spravochnik-putevoditel' / N.Ye. Korotenko, A.S. Shchiritsa, A.YA. Kanevskiy [i dr.]. – K. : Naukova dumka, 1985. – 154 s.
6. Geologichni pam'yatki Ukraїni. U 4-kh tt. T. II : Ukraїns'kiy shchit / V.P. Bezvinniy, O.B. Bobrov, V.P. Bryans'kiy [ta in.] ; za red. V.І. Kalinina, D.S. Gurs'kogo. – K., 2007. – 320 s.
7. Gritsenko V. Geologicheskiye pamyatniki – yarkoye svidetel'stvo evolyutsii Zemli. Geologicheskaya ekskursiya / V. Gritsenko, Ye. Derevskaya, L. Konstantinenko, V. Manyuk – K.: Logos, 2011. – 32 s.
8. Mēnasova A.SH. Bezskelētni metazoa ta ikhnofosiliї opornogo rozrīzu vendu Podillya i їkh stratigrafichne znachennya : atoref. dis. na zdobuttya nauk. stupenya kand. geol nauk : spets 04.00.09 «Paleontologiya i stratigrafiya» / A.SH. Mēnasova. – K., 2005. – 20 s.
9. Reēstr prirodno-zapovidnogo fondu Vinnits'koї oblasti / Ukl. Ė.І. Vorona, І.M. Kononova, O.V. Konik ; [pid zag. red. O.G. Yavors'koї]. – Vinnitsya, 2005. – 52 s.
10. Stratigrafiya URSR. V 11-ti tomakh. T. II : Rifey–vend / vidpov. red. O.V. Krasheninnikova. – K. : Naukova dumka, 1971. – 276 s.
11. Tsegel'nyuk P.D. Yarugskaya i malinovetskaya serii (nizhniy–verkhniy silur) Podolii i Volyni / P.D. Tsegel'nyuk. – K., 1980. – 53 s. – (Preprint / AN USSR, In-t geologicheskikh nauk ; 80-2).
12. Shnyukov Ye.F. Priroda Ukrainской SSR. Geologiya i poleznyye iskopayemye / Ye.F. Shnyukov, A.V. Chekunov, O.S. Vyalov [i dr.]; отв. ред. Ye.F. Shnyukov, G.N. Orlovskiy. – K. : Naukova dumka, 1986. – 184 s.

Подано до редакції 18.06.2015

Рецензент – доктор географічних наук А.В. Гудзевич

УДК 911.3

Стефанков О.Л.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

3 історії пізнання процесу остепніння Подільського Побужжя

У статті зроблена спроба розглянути пізнання процесу остепніння сучасних природи і ландшафтів Подільського Побужжя; зазначено що це репрезентативний регіон дослідження не лише для лісостепу Правобережної, але й України загалом. Проаналізовано наявні не чисельні матеріали щодо пізнання процесу остепніння ландшафтів Подільського Побужжя і виокремлено та обгрунтовано на основі, етапи: побічних (непрямих) даних про остепніння ландшафтів регіону (друга половина XIX – початок XX ст.); підтвердження остепніння Подільського Побужжя у процесі детальних геокомпонентних досліджень (20-80-ті роки XX ст.) і ландшафтознавчого пізнання процесу остепніння природи і ландшафтів регіону (90-ті роки XX ст. – початок XXI ст.); зазначено, що у подальшому може бути виокремлено більше етапів, а у їх структурі періоди. Виокремлені етапи неоднакові за проміжками часу і змістом, однак поки що реально відображають процес пізнання остепніння лісостепових ландшафтів Подільського Побужжя. Найбільш детальне пізнання процесу остепніння досліджуваного регіону відбулося упродовж третього етапу у зв'язку з формуванням у Вінницькому педуніверситеті школи антропогенного ландшафтознавства. Подальші дослідження будуть спрямовані на пізнання остепніння різних ієрархічних типів ландшафтних комплексів.

Ключові слова: Історія, пізнання, процес, остепніння, ландшафти, Подільське Побужжя, розвиток.

Стефанков О.Л. Из истории познания процесса остепнения Подольского Побужья. В статье предпринята попытка рассмотреть познания процесса остепнения современных природы и ландшафтов Подольского Побужья; указано что это репрезентативный регион исследования не только для лесостепи Правобережной, но и Украины в целом. Проанализированы имеющиеся немногочисленные материалы по познанию процесса остепнения ландшафтов Подольского Побужья и выделены, также обоснованны на их основе, этапы: побочных (косвенных) данных о остепнении ландшафтов региона (вторая половина XIX - начало XX в.), подтверждение остепнения Подольского Побужья в процессе детальных геокомпонентных исследований (20-80-е годы XX в.) и ландшафтоведческое познание процесса остепнения природы и ландшафтов региона (90-е годы XX в. – начало XXI в.); указано, что в дальнейшем может быть выделено больше этапов, а в их структуре периоды. Выделенные этапы неодинаковы по промежуткам времени и содержанию, однако пока реально отражают процесс познания остепнения лесостепных ландшафтов Подольского Побужья. Наиболее детальное познание процесса остепнения исследуемого региона произошло в течение третьего этапа в связи с формированием в Винницком пединституте школы антропогенного ландшафтоведения. Дальнейшие исследования будут направлены на познание остепнения различных иерархических типов ландшафтных комплексов.

Ключевые слова: История, познание, процесс, остепнение, ландшафты, Подольское Побужье, развитие.

Stefankov O.L. From history of knowledge of process of an formation of prairie of Podolsk Pobuzhya. In article an attempt to consider knowledge of process of an formation of prairie of the modern nature and landscapes of Podolsk Pobuzhya is made; it is specified that it is the representative region of research not only for the forest-prairie Right-bank, but also Ukraine in general. The available are analysed materials on knowledge of process of an formation of prairie of landscapes of Podolsk Pobuzhya aren't numerous and stages are allocated, also reasonable on their basis: collateral (indirect) data on an formation of prairie of landscapes of the region (the second half of XIX – the beginning of the XX century) confirmation of an formation of prairie of Podolsk Pobuzhya in the course of detailed geocomponent researches (20 – the 80th years of the XX century) and landscape science knowledge of process of an formation of prairie of the nature and landscapes of the region (the 90th years of the XX century – the beginning of the XXI century) it is specified that more stages, and in their structure can be allocated further the periods. The chosen stages aren't identical on periods and to the contents, however still really reflect process of knowledge of an formation of prairie of forest-prairie landscapes of Podolsk Pobuzhya. The most detailed knowledge of process of an formation of prairie of the studied region

occurred during the third stage in connection with formation in the Vinnytsia teachers training university of school of an anthropogenic landscape science. Further researches will be directed on knowledge of an formation of prairie of various hierarchical types of landscape complexes.

Key words: History, knowledge, process, formation of prairie, landscapes, Podolsk Pobuzhya, development.

Наявність проблеми. Подільське Побужжя розташоване у центральній частині лісостепу Правобережної України. Його природа і ландшафти своєрідний еталон цієї природної зони. Завдяки цьому, Подільське Побужжя репрезентативний полігон для пізнання як негативних так і позитивних процесів і явищ, що розвиваються не лише тут, але є характерними й для решти територій лісостепу (зараз лісополе) України. Серед наявних і таких, що інтенсивно розвиваються у межах Подільського Побужжя – процеси остепніння. Це зумовлено не лише загальним потеплінням клімату, але й надмірним антропогенним навантаженням на природу і ландшафти регіону дослідження. Тривалий час на це не звертали особливої уваги, однак з початку XXI ст. процеси остепніння попали в поле зору науковців. Така зацікавленість науковців зумовлена суттєвим збільшенням впливу процесів остепніння на розвиток сільськогосподарських, особливо лучно-пасовищних і садових ландшафтів, рекреації, зокрема у прирічкових ландшафтах тощо. У зв'язку з цим виникла необхідність детального розгляду процесів остепніння лісостепових ландшафтів Подільського Побужжя, а кожне наукове дослідження розпочинається з аналізу попередніх результатів.

Аналізу попередніх публікацій присвячена ця стаття. Тут лише зазначимо, що дослідження процесів остепніння лісостепових, широколисто-лісових і мішаних хвойно-широколистих лісових ландшафтів України, зокрема й Поділля розпочалося лише наприкінці XX – початку XXI ст., однак активно поки що не розвиваються.

Мета дослідження – здійснити аналіз пізнання процесу остепніння природи і ландшафтів окремого регіону, зокрема Поділля, упродовж другої половини XIX – початку XXI ст., обґрунтувати основні етапи цього пізнання для кращого розуміння процесів і явищ, що розвиваються у сучасних ландшафтах.

Результати дослідження. Аналітичний огляд літературних і архівних, а також картографічних джерел присвячених пізнанню процесу остепніння природи і ландшафтів Подільського Побужжя, дає можливість виокремити етапи. Вони різні за проміжками часу та змістом, однак реально відображають хід самого пізнання процесу остепніння. Безперечно, що у подальшому можливі зміни як проміжків часу, так і змісту та назв етапів. Це закономірно. Сучасний наявний матеріал є основою для обґрунтування нижче виокремлених етапів пізнання процесу остепніння природи і ландшафтів Подільського Побужжя.

Етап побічних (непрямих) даних про остепніння (друга половина XIX – початок XX ст.). Виокремлення цього етапу зумовлено не стільки змінами кліматичних умов Подільського Побужжя, скільки значним збільшенням антропогенного навантаження на ландшафти що почало суттєво проявлятися на їх остепнінні. До цього призводило надзвичайно активне освоєння земельних, лісових і водних ресурсів Подільського Побужжя. Уже на початку XIX ст. майже 62% території Поділля було зайнято сільськогосподарськими угіддями. Наприкінці XIX ст. розораність Балтського, Ольгопільського, Ямпільського і Гайсинського повітів сягала 77% [6]. Розширення сільськогосподарських угідь відбувалося за рахунок скорочення площ лісів і останніх ділянок цілинних степів

на схилах долин річок. За один лише 1874 рік на цукрових заводах Подільської губернії було витрачено на паливо 45926 куб. сажнів (близько 450 тис. куб. м) дров, що рівнозначно вирубці лісів на площі майже 2000 га [3]. Після вирубки ліси не відроджували, а здавали в аренду під розкорчовування і посіви ціною 60 коп. за морг [6]. Таке інтенсивне використання лісів під сільськогосподарські угіддя призвело до значного скорочення їх площ. Якщо у 1887 р. лісами на Поділлі (а це переважно Подільське Побужжя) було зайнято 713667 десятин (778401 га), то у 1924 році залишилося 327071 десятин (357325 га). За 57 років було знищено майже 60% наявних лісових масивів, а відновлено лише 15 тис. га [2]. Це призвело до розвитку несприятливих (деградація і осушення ґрунтів, зниження рівня ґрунтових вод тощо) процесів, серед яких, мабуть, почало проявлятися й остепніння. Більше того наприкінці ХІХ ст. у південних і центральних районах України спостерігалася засуха, яка частково охопила й Поділля, що теж сприяло розвитку остепніння. З іншого боку, усі разом несприятливі, зокрема й остепніння, процеси, почали впливати на розвиток господарства, особливо сільськогосподарського, Подільського Побужжя як регіону, що безпосередньо контактує із степовою смугою. Це «відчули» окремі високопосадовці та прогресивні науковці другої половини ХІХ – початку ХХ ст.. Загальновідомими є дослідження експедицій під керівництвом В.В. Докучаєва, головним завданням яких було пізнання розвитку несприятливих процесів та можливостей їх оптимізації. Однак у працях членів цих експедицій терміну «остепніння», при наявності всіх даних, що його характеризують, немає [8]. Крім науковців, зміни у сільськогосподарському виробництві які зумовлені засухою, остепнінням тощо, побачили й практики. Це призвело до розробки і запровадження у сільське господарство нових форм, засобів і методів, а також зміни строків вирощування сільськогосподарських культур. Своєрідною подією цього часу був вихід у Києві у 1899 році книги управителя маєтками Подільської і Бесарабської губерній І. Овсинського «Нова система землеробства». На основі власного досвіду він довів, що обробляти землю, у тодішніх суттєво змінених природних умовах, необхідно лише на 2 дюйми (5см). Ці та інші факти [2,7,8,10] показують, що починаючи з ХІХ ст. і до початку ХХ ст., періоду активного розвитку капіталістичних відносин, у межах Подільського Побужжя почало розвиватися остепніння, яке привернуло до себе увагу вчених і практиків, однак у наукових публікаціях це не мало належного висвітлення. Поки що розуміння початку розвитку процесу остепніння лісостепових ландшафтів знаходило лише у працях учнів В.В. Докучаєва, О.О. Ізмаїльського, Г.М. Висоцького, А.І. Набокіх.

Етап підтвердження остепніння Подільського Побужжя у процесі детальних геокомпонентних досліджень (20 - 80-ті роки ХХ ст.). Друга світова війна розділила цей етап на два періоди: 20 - 30-ті і 40 - 80-ті роки ХХ ст.. У 20-тих роках розпочалася відбудова народного господарства після Першої світової війни, що зумовило підвищену зацікавленість науковців і практиків до окремих геокомпонентів. Крім відповідних державних установ і організацій, природу Подільського Побужжя почали активно вивчати різноманітні краєзнавчі товариства, кабінети, гуртки, тощо. На базі Вінницької бібліотеки був організований Кабінет виучування Поділля, що об'єднав і організував роботу таких відомих на той час краєзнавців, як В.Д. Отамановський, А.А. Данілов, О.О. Севаст'янов, В.П. Храневич, А.І. Ярошевич, М.І. Безбородько та ін.. У працях цих вчених-краєзнавців, детально як на той час, досліджені природа(геологічна будова

і корисні копалини, клімат і поверхневі води, ґрунти, рослинний і тваринний світ), економіка та історія Подільського Побужжя.

На особливу увагу заслуговує праця О.О. Севастіянова «Дика рослинність Поділля: Схематичний нарис» та окремі його статті [10,11]. О.О. Севастіянов перший зробив спробу експериментально показати зміни рослинного покриву Подільського Побужжя. Для цього, в околицях Вінниці (тоді південно-східна околиця с. Сабарово), О.О. Севастіянов заклав чотири експериментальних ділянки на крутих безлісних схилах долини річки Південний Буг. Дослідження краєзнавця були зумовлені не лише цікавістю до рослинного світу Побужжя, але й тим, що на відкритих, інколи з виходами гранітів, схилах, почало зростати різноманіття трав'яних і чагарникових видів не за рахунок типових для цієї території, а в результаті появи і розповсюдження тут представників степових видів рослин. Зокрема О.О. Севастіяновим було відзначено розширення площ типчака (*Festuca pseudovina*, *Festuca rubra*), тонконогу витонченого (*Koeleria cristata*), полину (*Artemisia nutans*, *Artemisia absinthium*), чебрецю (*Thymus marschallianus*), збільшення кількості і появу нових степових видів птахів у межах Подільського Побужжя відзначав і В.П. Храневич «Нарис фавни Поділля» [15].

Ці та інші цікаві дослідження науковців-краєзнавців Кабінету виучування Поділля, що могли детальніше підтвердити розвиток процесу остепніння природи і ландшафтів Подільського Побужжя, були спочатку перервані сталінськими репресіями, а потім і подіями Другої світової війни.

З 50-х по 80-ті роки ХХ ст. продовжувалися геокомпонентні дослідження Подільського Побужжя, зокрема геологічної будови (розробки кристалічних порід і вапняків), клімату, поверхневих вод (будівництво малих гідроелектростанцій, ставків), ґрунтового покриву і рослинності. Цьому сприяла відбудова народного господарства після Другої світової війни. Загальною тенденцією освоєння ландшафтів Подільського Побужжя було суттєве збільшення площ сільсько-господарських угідь, особливо польових та садових і зменшення лучно-пасовищних ландшафтів. Це призвело до подальшого висушування території, перенавантаження лук і пасовищ свійськими тваринами, деградації типових лісостепових і розширення площ степових видів рослин та їх угруповань. Подібні тенденції у розвитку рослинного покриву Подільського Побужжя були частково зафіксовані, однак у наукових публікаціях як процес остепніння не розглядалися [3, 12, 13].

Етап ландшафтознавчого пізнання процесу остепніння природи і ландшафтів Подільського Побужжя (90-ті роки ХХ ст. – початок ХХІ ст.). Відкриття у 1974 році природничо-географічного факультету у Вінницькому педінституті і розвиток на кафедрі географії цього факультету антропогенного ландшафтознавства, стимулювало детальні дослідження природи і ландшафтів Подільського Побужжя. У процесі цих досліджень було звернено увагу й на активізацію різних процесів, що сприяли розвитку остепніння. Зокрема Л.І. Стефанков досліджуючи вплив гідротехнічних споруд на природу і ландшафти заплави річки Південний Буг, показав, що у нижніх б'єфах гідроелектростанцій, у зв'язку з поглибленням русла річки, спостерігаються процеси (пониження рівня ґрунтових вод, зменшення зволоження ґрунтів, зміна рослинних асоціацій), які зумовлюють остепніння заплавлених ландшафтів [13, 14]. Якщо врахувати, що лише у річищі Південного Бугу у межах досліджуваної території є 12 гідроелектростанцій, то процес остепніння тут явно заслуговував на увагу науковців. У подальшому процес остепніння та пов'язані з ним явища були

частково розглянуті у працях Г.І. Денисика [6, 7], Г.І. Денисика та Л.І. Стефанкова [12], А.В. Гудзевича [12], О.В. Дєдова [4, 5], І.М. Войни [1], О.П. Чиж [16], О.Д. Лаврика [9] та ін. У цих публікаціях процес остепніння розглядався не лише у межах заплави, але й на надзаплатно-терасових, схилових і плакорних типах місцевостей. Однак, ці дослідження не були плановими, систематичними, а стосувались або окремих геокомпонентів, або типів місцевостей. Так, А.В. Гудзевич при розгляді схилових місцевостей Побужжя, звернув увагу на наявність у їх межах типових і нетипових для цього регіону степових як трав'яних, так і чагарникових видів [12]. О.В. Дєдов проаналізував роль та значення надмірного випасання та сінокосіння у процесі розвитку остепніння [4, 5]. І.М. Война розглянула висотну диференціацію рослинного покриву, зокрема і представників степових видів, у межах різних типів антропогенних ландшафтів [1]. Г.І. Денисик частково узагальнив як прояв окремих процесів, що призводять до остепніння сучасних ландшафтів Подільського Побужжя [6, 7], так і розглянув загальні аспекти розвитку остепніння у досліджуваному регіоні. Комплексні дослідження процесу розвитку остепніння лісостепових ландшафтів Подільського Побужжя поки що не проводились.

Висновок. Проблема пізнання процесу остепніння лісостепових ландшафтів не лише Подільського Побужжя, але й інших лісостепових регіонів України, складна. Складна не лише тому, що мало поки що проведено подібних досліджень, але й тому, як показує попередній досвід, що цю проблему необхідно вирішувати комплексно, враховуючи сучасні особливості природи і ландшафтів Подільського Побужжя, зміни кліматичних умов та зростання антропогенного навантаження на ландшафти регіону. У подальшому більше уваги необхідно звернути на остепніння ландшафтних комплексів Подільського Побужжя – від окремих фацій, через прості й складні типи урочищ до типів місцевостей і ландшафту регіону загалом.

Література

1. Война І.М. Аналіз досліджень висотної диференціації і пов'язаного з нею різноманіття ландшафтів / І.М. Война // наукові записки ВДПУ. Серія: географія. – Вінниця, 2004 р. – Вип 8. С. 90-95.
2. Воропай Л.І. Антропогенные изменения природы Винницкой области / Л.І. Воропай, Г.І. Денисик // Физическая география и геоморфология, 1978. – Вып. 19. – С. 13-17.
3. Генсірук С.А. Лісові ресурси України, їх охорона і використання / С.А. Генсірук, В.С. Бондар. – К.: Наук думка, 1973. – 526 с.
4. Дєдов О.В. Рослинний покрив / О.В. Дєдов, Л.І. Стефанков // Географія Вінницької області. – Вінниця: Гіпаніс, 2004. – С. 94-102.
5. Дєдов О.В. Оцінка екологічного стану агроландшафтів Вінницької області / О.В. Дєдов // Географія і сучасність: Зб. наук. праць нац. пед. ун-ту ім. М.П. Драгоманова. Сер. 4: Географія і сучасність. – К., 2014. – Вип. 19 (31) – С. 68-76.
6. Денисик Г.І. Природнича географія Поділля / Г.І. Денисик. – Вінниця: ЕкоБізнесЦентр, 1998. – 184 с.
7. Денисик Г.І. Антропогенні ландшафти Правобережної України / Г.І. Денисик. – Вінниця: Арбат, 1998. – 242 с.
8. Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь / В.В. Докучаев. – М.: Сельхозгиз, 1953. – 151 с.
9. Лаврик О.Д. Річкові ландшафтно-технічні системи: монографія / О.Д. Лаврик. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2015. – 301 с.
10. Севастіанов О.О. Дика рослинність Поділля: Схематичний нарис / О.О. Севастіанов. – Вінниця: ВБУ при ВАН, 1925. – 73 с.
11. Севастіанов О.О. Ботанічні екскурсії в околицях Вінниці / О.О. Севастіанов. – Вінниц. наук. б-

- ка, 1933. – 90 с.
12. Середнє Побужжя / За ред. Г.І. Денисика. – Вінниця: Гіпаніс, 2002. – 280 с.
 13. Стефанков Л.І. Процеси остепніння у ландшафтних комплексах заплави Південного Бугу / Л.І. Стефанков // Наукові записки ВДПУ ім. Коцюбинського. Серія: Географія. – Вінниця, 2009. – Вип. 18. – С. 5-9.
 14. Стефанков Л.І. Влияние водохозяйственного строительства на развитие природных комплексов поймы Южного Буга / Л.І. Стефанков // Автореф. дисс.... канд. геогр. наук. – М.: ГУЗМ, 1996. – 28 с.
 15. Храневич В.П. Нарис фавни Поділля / В.П. Храневич. – Вінниця: Віндерждрук, 1925. – 225 с.
 16. Чиж О.П. Ландшафтне та екологічне різноманіття Вінниччини / О.П. Чиж. – Вінниця: Він. обл. друкарня, 2014. – 192 с.
1. Voyna Í.M. Analíz doslédzen' visotnoĩ diferentsíatsiĩ í pov'yazanogo z neyu ríznomaníttya landshaftív / Í.M. Voyna // naukoví zapiski VDPU. Seriya: geografiya. – Vinnitsya, 2004 r. – Vip 8. S. 90-95.
 2. Voropay L.I. Antropogennyye izmeneniya prirody Vinnitskoy oblasti / L.I. Voropay, G.I. Denisik // Fizicheskaya geografiya í geomorfologiya, 1978. – Vyp. 19. – S. 13-17.
 3. Gensíruk S.A. Lísoví resursí Ukraĩni, íkh okhóróna í vikoristannya / S.A. Gensíruk, V.S. Bondar. – K.: Nauk dumka, 1973. – 526 s.
 4. Dêdov O.V. Roslinniy pokriv / O.V. Dêdov, L.Í. Stefankov // Geografiya Vínits'koĩ oblastí. – Vinnitsya: Gípanís, 2004. – S. 94-102.
 5. Dêdov O.V. Otsínka yekologíchnogo stanu agrolandshaftív Vínits'koĩ oblastí / O.V. Dêdov // Geografiya í suchasníst': Zb. nauk. prats' nats. ped. un-tu ím. M.P. Dragomanova. Ser. 4: Geografiya í suchasníst'. – K., 2014. – Vip. 19 (31) – S. 68-76.
 6. Denisik G.Í Prirodnícha geografiya Podíllya / G.Í. Denisik. – Vinnitsya: YekoBíznesTsentr, 1998. – 184 s.
 7. Denisik G.Í. Antropogenní landshaftí Pravoberezhnoĩ Ukraĩni / G.Í. Denisik. – Vinnitsya: Arbat, 1998. – 242 s.
 8. Dokuchayev V.V. Nashi stepi prezhde í teper' / V.V. Dokuchayev. – M.: Sel'khozgiz, 1953. – 151 s.
 9. Lavrik O.D. Richkoví landshaftno-tekhnični sistemi: monografiya / O.D. Lavrik. – Uman': VPTS «Vízaví», 2015. – 301 s.
 10. Sevastíyanov O.O. Dika roslinníst' Podíllya: Skhematichtniy naris / O.O. Sevastíyanov. – Vinnitsya: VBU pri VAN, 1925. – 73 s.
 11. Sevastíyanov O.O. Botaníchní yekskursiĩ v okolitsyakh Vínitsí / O.O. Sevastíyanov. – Vinnits. nauk. b-ka, 1933. – 90 s.
 12. Serednê Pobuzhzhya / Za red. G.Í. Denisika. – Vinnitsya: Gípanís, 2002. – 280 s.
 13. Stefankov L.Í. Protsepi ostepnínniya u landshaftnikh kompleksakh zaplavi Pívdennogo Bugu / L.Í. Stefankov // Naukoví zapiski VDPU ím. Kotsyubins'kogo. Seríya: Geografiya. – Vinnitsya, 2009. – Vip. 18. – S. 5-9.
 14. Stefankov L.I. Vliyaniye vodokhazyaystvennogo stroitel'stva na razvitiye prirodnykh kompleksov poymy Yuzhnogo Buga / L.I. Stefankov // Avtoref. diss.... kand. geogr. nauk. – M.: GUZM, 1996. – 28 s.
 15. Khranovich V.P. Naris favni Podíllya / V.P. Khranovich. – Vinnitsya: Vinderzhdruk, 1925. – 225 s.
 16. Chizh O.P. Landshaftne ta yekologíchno ríznomaníttya Vínichchini / O.P. Chizh. – Vinnitsya: Vín. obl. drukarnya, 2014. – 192 s.

Подано до редакції 26.07.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яцентюк

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

Gladkey A.V.

Taras Shevchenko National University of Kyiv

Information-production cycles as a new functioning mechanism for territorial-production systems

The essence of information-production cycles that provided highly innovative mechanisms for development of territorial-production systems is disclosed. The idea of information-production cycles is based on a classical Soviet scientist's investigation of energy-production cycles proposed by M.M. Kolosovsky. These energy-production cycles maintain rational distribution of industrial enterprises around a particular production process based on the usage of certain types of raw materials, fuel and energy. Nowadays, in new post-industrial conditions, the development of industrial enterprises in different territorial-production systems is based on information, new technologies and innovations distribution. This paper deals with comparative characteristics of energy-production cycles and information-production ones based on the difference in scientific concepts concerning their formation and development. The main fundamentals of information-production cycles as well as the specific features and mechanisms of their formation are analyzed. The peculiarities of information-production cycles usage in the process of economic development of the territory in order to increase its efficiency and improve people's lives are explored. The main scientific goal of this work consists in investigation of innovation and know-how as well as in investigation of their influence on rational distribution of industrial production and on the economic efficiency development on the territory.

Key words: information-production cycles, territorial-production systems, innovation, information technology, diffusion of innovation, the energy-production cycles, economic efficiency.

Гладкий О.В. Інформаційно-виробничі цикли як новий механізм функціонування територіально-виробничих систем. Розкрито сутність інформаційно-виробничих циклів (ІВЦ), що забезпечують нові високоінноваційні механізми розвитку територіально-виробничих систем (ТВС). Сама ідея їх дослідження заснована на класичному радянському вченні М.М. Колосовського про енерговиробничі цикли (ЕВЦ), які сприяють раціональному розміщенню промислових підприємств навколо певного технологічного процесу і на основі використання окремих видів сировини, палива та енергії. Однак, в нових постіндустріальних умовах, подібний ресурс для розвитку ТПС закладається, насамперед, у сфері інформації, нових технологій та інновацій. У роботі подана порівняльна характеристика концепцій енерговиробничих та інформаційно-виробничих циклів, заснована на відмінностях підходів їх формування та цілей функціонування. Розкрито основні концептуальні положення ІВЦ в рамках яких проведено аналіз видової структури і механізмів формування інформаційно-виробничих циклів, а також особливостей їх застосування в процесі господарського розвитку території з метою підвищення їх економічної ефективності та поліпшення рівня життя людей. Також, основний акцент у роботі зроблено на розвитку інновацій та ноу-хау, а також на їх впливі, який виявляється у сфері раціонального розміщення промислового виробництва та формуванні високих показників економічної ефективності підприємств.

Ключові слова: інформаційно-виробничий цикл, територіально-виробнича система, інновація, інформаційні технології, дифузія інновацій, енерговиробничий цикл, економічна ефективність.

Гладкий А.В. Информационно-производственные циклы как новый механизм функционирования территориально-производственных систем. Раскрыта сущность информационно-производственных циклов (ИПЦ), обеспечивающих новые высокоинновационные механизмы развития территориально-производственных систем (ТПС). Сама идея их исследования основана на классическом советском учении Н.Н. Колосовского об энергопроизводственных циклах (ЭПЦ), способствующих рациональному размещению промышленных предприятий вокруг определенного технологического процесса и на основе использования отдельных видов сырья, топлива и энергии.

Однако, в новых постиндустриальных условиях, подобный ресурс для развития ТПС закладывается, прежде всего, в сфере информации, новых технологий и инноваций. В работе подана сравнительная характеристика концепций энергопроизводственных и информационно-производственных циклов, основанная на различии подходов их формирования и целей функционирования. Раскрыты основные концептуальные положения ИПЦ в рамках которых проведен анализ видовой структуры и механизмов формирования информационно-производственных циклов, а также особенностей их применения в процессе хозяйственного развития территории с целью повышения ее экономической эффективности и улучшения уровня жизни людей. Также, основной акцент в работе сделан на развитии инноваций и ноу-хау, а также на их влиянии, которое оказывается в сфере рационального размещения промышленного производства и формировании высоких показателей экономической эффективности предприятий.

Ключевые слова: информационно-производственный цикл, территориально-производственная система, инновация, информационные технологии (ИТ), диффузия инноваций, энергопроизводственный цикл, экономическая эффективность.

Introduction. Problem statement. The Soviet theory on formation and development of the territorial-production complexes (TPC) was mostly based on the M. M. Kolosovky's theory of the energy-production cycles. The energy-production cycle (EPC) is a set of production processes successively rolling out in a certain territory on the basis of combination of various types of energy and raw material in order to manufacture certain products providing appropriate economic benefits. The energy-production cycles provided availability of the flow-through energy and sufficient quantities of the raw materials transformed under the impact of energy from their primary forms (produced and processed raw materials) into finished products of all types, which can be produced in situ because the production facilities are located in the vicinity of the raw material resources while all components of the energy and raw material resources are employed rationally [2].

However, nowadays under development of the post-industrial (better say informational) society, a role of natural energy sources in the production of various material and spiritual benefits gradually decreases. Instead, information and informational resources become the main motive force of the production processes in the territory within the territorial-production complexes. It is information that currently provides rapid development of the science-driven innovative commercial production and the social complexes (better say systems). Progress in science and technology, economic efficiency of production and quality of the public life now depend on continuous and cyclic information flow. Therefore, research of the information-production cycles becomes especially urgent at present.

Analysis of the latest publications and studies. The theory on the energy-production cycles intensively developed in the Soviet period of the national research. Based on the M.M. Kolosovky's fundamental works the idea of the information-production cycles was further developed in the works by M.I. Shrag, M.M. Palamarchuk, A.T. Khrushchov, S.I. Ischuk, O.I. Shably and others. The information resources and their role in formation of the local territorial-production systems (TPS) were studied in the works by A.V. Stepanenko, G.P. Pidgrushny, M.V. Bagrov, S.I. Ischuk, I.O. Pilipenko, D.S. Malchikova and others. In the foreign science the issue of the informational resources and their impact on the production were considered in the works by Geenhuizen, M., Nijkamp, P., Bechmann, M.J., Richardson, H.W. and by Fujita, M., Thisse, J.-F. However, formation and development of the information-production cycles have not yet been studied in detail.

Formulation of the goal and objectives. With this in mind, the goal of this research is to disclose the essence of the information-production cycles and mechanisms

of their impact on formation and development of the territorial-production systems economy, while the objectives include a comparison analysis of the concepts of the energy-production and information-production cycles, disclosure of their conceptual fundamentals, analysis of the type structure and mechanisms of the information-production cycle formation as well as specifics of their use in the economic development of the territories in order to increase their efficiency and improve the living standards of people.

Focus of the research. So, in the classic sense, the energy-production cycle is understood as a combination of various raw materials and energy in a certain territory providing high efficiency (mainly in gross measures) at all production stages. The energy generated from the production and processing of primary fuel and energy resources supposedly passed the whole production cycle up to the stage of the finished product, each time leaving its separate useful part with every transformation, every technological process, and finally released at the final stage creating either a broken cycle (production of the finished products not related to the production of new energy) or a closed cycle (production of the finished products, which in their turn are used for generation of new energy) [2].

The energy-production cycles were mostly open, which significantly reduced the effectiveness of the model under planning conditions. Also, development of the basic industries within the EPC of the local TPC did not take into account priorities in formation of the innovative high-tech industrial production with its high economic benefits. The EPC model underlain by the relations of the supply of raw materials, fuel and energy hampered the development of socially oriented industries as the leading forces in development of the innovative module industrial production.

Therefore, a model of the information-production cycles (IPC) should become, in our opinion, more efficient and modernized in conditions of the post-industrial information society development. Instead of the energy flow in this cycle we deal with through and continuous information flow. Originating in the environment of formation of the advanced innovative technologies, the information flow has a crucial impact on formation of a number of advanced high-tech industries, determining their specialization, economic profile and operational efficiency. In the social sector the information flow provides universal and yet individual nature of services, increases their quality, relevance, accessibility and comprehensiveness, stimulates growth of the services range and facilitates a mechanism for obtaining services [1, 3].

When analyzing the IPC varieties it is important in the first place to analyze those economic sectors that most amply use the advantages of quality and comprehensive information support of their technological processes.

In our opinion, IPC classification should be based on their grouping according to the individual types of cycles. Based on the works by I.V. Nikolsky, who distinguishes 7 IPC groups, we can identify the following information and production cycles: 1) cycles of the innovation metallurgy and blooming; 2) innovative alternative renewable electricity sources; 3) cycles of high-tech innovative machine-building and metalworking; 4) cycles of high-tech innovative chemistry and production of advanced structural materials; 5) cycles of the food production based on biochemistry and genetic engineering; 6) cycles for providing high-tech innovative social services related to access to information and its dissemination; 7) cycles of applied research and innovative design solutions.

Each group has certain types of cycles and every cycle type in its turn is divided into links. For example, a group of cycles on the innovation metallurgy is divided into

two types: ferrous metallurgy and non-ferrous metallurgy. The first type has two links – highly purified ore metallurgy and innovative high-tech blooming while the second one has also two links – rare-earth non-ferrous metals and minor metals.

Regarding the necessity of the production processes aggregation it is advisable to distinguish three main IPC groups formed in various TPCs at the current development stage:

1. The cycles developing on the basis of scientific and technological engineering information and related to the expansion of innovations in various branches of power engineering, metallurgy, machine-building, chemistry and others.

2. The cycles based on the academic science and education, which serve as a platform for further applied research fully implemented in the previous group.

3. The cycles developing on the basis of communication technologies and modern IT aiming at collection, systematization and distribution of various types of information among end users, consumers of the information services, for example, via Internet.

The information-production cycles have complex structure and relationships. As structural entities the IPCs have the following units: 1) element (production); 2) stage; 3) sector; 4) elementary cycle; 5) a set of information and production cycles. In distinguishing the information-production cycles it is necessary to acknowledge that this is the whole number of various productions with many branches interconnected by information (or better by information and technology within IT). The information-technological combinations are called the production chains in these sets. Each of these chains is an element of a more complex whole.

It is necessary to distinguish the main production process in the information-production cycles, which is the cycle core. Further the stages and different side branches are determined. Therefore, the cycle core acting as a certain information flow forms an interdependent set of auxiliary productions and services [2].

The cycles can be complete and incomplete ('cut off' according to M.M. Kolesovsky). Completeness of the cycle depends on the conditions of its development in the TPC territory, the availability of the sources of information and mechanisms of its transformation at all stages of the production process, the efficiency of manufacturing the final product. Incomplete cycles exist in those TPCs that do not have their own database ('cut off from the bottom') and where information component of the production is economically ineffective ('cut off from the top') due to a number of structural and economic reasons (mostly in the regions with low-innovative industries that do not require significant information support).

Graphically the cycle can be represented as a tree whose trunk forms the main industries of the vertical relation (core of the cycle) while the branches of this tree represent the horizontal relations. Production cycles are characterized by interdependence of their separate links in their origin and development as well as interrelations of these links based on the production and overall economic relations.

Interrelation of the IPC elements, stages and links may be analyzed by comprehensive study of all forms of the internal relations. The major of them are as follows:

1. The relations formed by dissemination of the innovative engineering and technological information and know-how, information on the patents, inventions, utility models, innovative solutions and other high-tech novelties that stimulate the development of applied research and design solutions. They foster the progress in modern engineering, electronics, robotics, innovative chemistry, the production of new

structural materials, biochemistry and bioengineering and so on. These relations develop most rapidly in such TPCs as technopolises, technoparks, territories of the priority development [1, 3].

2. The relations formed by dissemination of the information flows generated from the commercial businesses, credit, financial and banking activities, international relations and entrepreneurship. Concentration of these activities, their relations and information resources by uniting with appropriate concentration of the financial, innovative, intellectual and creative resources form a unique commercial profitability effect that attract companies and enterprises to this informational and highly developed communicational TPC environment [4, 5].

3. The relations connected with rapid development of the information technologies, Internet, mobile and satellite communications. By receiving access to information and communications the module innovative industries and companies actively develop and form in those TPC where the economic conditions for the development are most profitable and where the use of land and labor resources offer the best economic effect [4, 5].

It is because these relations that the enterprises of certain TPC united into the IPC receive a number of additional economic advantages, high cost benefits and labor productivity, effective use of the fixed assets. Modeling of the above information and communication flows in the IPC is, in our opinion, one of the main factors of regional competitiveness of an enterprise.

Conclusions of this research and prospects of further studies in this direction. As a result, the method of information-production cycles allows moving from the traditional industry analysis based on the analysis of energy flows to the complex cross-industry information analysis. Application of this method greatly enriches the tools and techniques employed for the study of territorial organization of production in the territorial-production systems based on the innovative advanced science-intensive industries.

Literature

1. Ішук С.І. Територіально-виробничі комплекси і економічне районування (методологія, теорія) / С.І. Ішук. – К.: Українсько-фінський інститут менеджменту і бізнесу, 1996. – 244 с.
Ishchuk S.I. Terytorial'no-vyrobnychi komplekxy i ekonomichne rayonuvannya (metodolohiya, teoriya) / S.I. Ishchuk. – K.: Ukrayins'ko-fins'kyi instytut menedzhmentu i biznesu, 1996. – 244 s.
2. Колосовский Н.Н. Избранные труды / Н.Н. Колосовский. – Смоленск: Ойкумена, 2006. – 336 с.
Kolosovskyy N.N. Yzbrannyye trudy / N.N. Kolosovskyy. – Smolensk: Oyкуmena, 2006. – 336 s.
3. Fujita M. Economics of Agglomeration: cities, industrial location and regional growth / M. Fujita, J.-F. Thisse. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 466 p.
4. Fujita M. The Spatial Economy: Cities, Regions and International Trade / Fujita M., Krugman P.R., Venables A.J. – MIT Press, Cambridge MA, 1999. – 640 p.
5. Geenhuizen M. Urbanization, Industrial Dynamics, and Spatial Development: A Company Life History Approach / M. Geenhuizen, P. Nijkamp // Urban agglomerations and economic growth. (Publications of the Egon-Sohmen-Foundation). Papers of a conference held in Zurich in 1993. – Berlin: Springer-Verlag, 1995. – P. 39-79.
6. Hägerstrand T. Innovation diffusion as a spatial process / T. Hägerstrand. – Chicago, The University of Chicago Press, 1953.

Подано до редакції 16.09.2015

Рецензент – доктор географічних наук А.В. Гудзевич

УДК 911.3:339.1

Маркун В.Р.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Зовнішня торгівля України: сучасний стан та перспективи

Розглянуто зовнішню торгівлю як систему заходів, що здійснюються країною, спрямованих на досягнення економікою даної країни певних переваг на світовому ринку та, одночасно, на захист внутрішнього ринку від конкуруючих імпортованих товарів. Визначено головних торгових партнерів, охарактеризовано структуру експорту й імпорту країни. З'ясовано, що товарна структура зовнішньої торгівлі України має чітко виражений сировинний характер. Основу товарної структури експорту представляють недорогочінні метали й вироби з них, продукція хімічної промисловості, мінеральні продукти. У загальному обсязі імпорту товарів переважають мінеральні продукти, машини, устаткування, продукція хімічної промисловості, засоби транспорту. Основні позиції структури експорту послуг займають транспортні послуги, зокрема, трубопровідного транспорту. В імпорту послуг також найбільшу частку в загальному обсязі складають транспортні послуги. З'ясовано, що значні надходження серед країн ЄС здійснювались із Німеччини, Польщі, Італії, Угорщини. Основними товарами, які закуповує Україна в Європейських країнах, є паливо мінеральне, нафта і продукти її перегонки, механічні та електричні машини, пластмаси, полімерні матеріали, фармацевтична продукція. Найсуттєвіші експортні поставки серед країн ЄС здійснювались до Польщі, Італії, Німеччини та Угорщини. Україна задовольняла потреби цих країн в чорних металах, рудах, електричних машинах, зернових культурах, жирах та олії тваринного або рослинного походження. Зазначено, що стратегія нарощування національного експорту полягає не тільки в збільшенні його обсягів, а й в створенні довгострокових конкурентних переваг, стабільному розширенні та якісному поліпшенні на їх основі позиції України.

Ключові слова: зовнішня торгівля, імпорт, експорт, товарна структура, торговельні відносини.

Маркун В.Р. Внешняя торговля в Украине: текущее положение и перспективы. Внешняя торговля рассматривается как система мер, направленных на достижение экономики преимуществ этой страны на мировом рынке и, одновременно, для защиты внутреннего рынка от конкурирующих импортируемых продуктов. Определено основных торговых партнеров, охарактеризовано структуру экспорта и импорта страны. Показано, что товарная структура внешней торговли Украины имеет четко выраженный минеральный характер. Основу товарной структуры экспорта представляют драгоценные металлы и изделия с них, продукция химической промышленности, минеральные продукты. В общем объеме импорта товаров преобладают минеральные продукты, машины, оборудования, продукция химической промышленности, транспорта. Основные позиции в структуре экспорта услуг занимают транспортные услуги, в частности, трубопроводный транспорт. Также в импорте услуг значительную часть составляют транспортные услуги. Показано, что значительные поступления среди стран ЕС были из Германии, Польши, Италии, Венгрии. Основные товары, которые покупает Украина в европейских странах, есть минеральное топливо, нефть и продукты перегонки, механические и электрические машины, пластиковые, полимерные материалы, фармацевтическая продукция. Наиболее экспортные поставки среди стран ЕС осуществлялись в Польшу, Италию, Германию и Венгрию. Украина удовлетворяла потребности этих стран в черном металле, руде, электрических машин, зерновых культур, жира и масла животного или растительного происхождения. Отмечено, что стратегия увеличения национального экспорта состоит не только в увеличении его объема, но и в создании долгосрочных конкурентных преимуществ, стабильном расширении и качественном улучшении позиции Украины на их основе.

Ключевые слова: внешняя торговля, импорт, экспорт, товарная структура, торговые отношения.

Markun V.R. Foreign trade in Ukraine: current situation and prospects. Foreign trade is considered as a system of measures implemented, aimed at achieving economies of this country's advantages in the global marketplace and, simultaneously, to protect the internal market from competing imported products. Defined main trade partners, characterizes the structure of the export and import of the country. It is

shown that the commodity structure of foreign trade of Ukraine has clearly pronounced mineral character. The basis of the commodity structure of exports represent non-precious metals and products, products of chemical industry, mineral products. In total import of goods is dominated by mineral products, machinery, equipment, products of chemical industry, transportation. The basic position of the structure of exports of services take transport services, in particular, pipeline transport. Also in the largest share of imports in total make up the transport services. It is shown that significant revenues among EU countries came from Germany, Poland, Italy, Hungary. The main goods, which buys Ukraine in European countries, there are mineral fuel, oil and products of its distillation, mechanical and electrical machinery, plastic, polymer materials, pharmaceutical products, means of ground communication, in addition to the train. The most sufficient export among EU countries came to Poland, Italy, Germany and Hungary. Ukraine to meet the needs of these countries in the ferrous metals, medium, electrical machines, cereals, fats and oils of animal or vegetable origin. Noted that the strategy of increasing national exports is not only increasing its volume, but also in creating long-term competitive advantage, stable expansion and qualitative improvement of Ukraine's position on their basis.

Key words: foreign trade, import, export commodity structure, trade relations.

Постановка проблеми. Інтеграція України у світове господарство зумовила активізацію міжнародних зв'язків України у всіх сферах економіки. У зв'язку з поширенням процесу регіоналізації у світі Україна розвиває зовнішньоторговельні відносини з іншими країнами. У сучасних умовах інноваційних змін у світовому співтоваристві практична реалізація пріоритетних напрямків зовнішньої торгівлі України має особливу актуальність.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичне обґрунтування проблеми розвитку зовнішньої торгівлі України привертало увагу багатьох вчених, серед них: Козак Ю.Г., Лук'яненко Д.Г., Макогон Ю.В., Горін Н.В., Марцин В.С., Андрійчук В.Г. та інші. Однак, не всі аспекти проблеми отримали своє відображення в економічній літературі.

Мета дослідження – аналіз торгівельної політики України, торгівля в умовах політичної та економічної кризи.

Виклад основного матеріалу дослідження. За останні два десятиріччя в Україні відбувалися істотні економічні зрушення, що позначилися на її зовнішньоекономічній діяльності, однак країна так і не змогла зайняти провідне місце у світовому торгівельному просторі. Україна здійснила низку успішних кроків на шляху інтеграції до світового економічного простору. Серед них слід відзначити визнання ЄС, США та Бразилією ринкового статусу економіки України; укладання 60 міжнародних договорів про уникнення подвійного оподаткування (усі країни Європи та СНД, а також країни Азії, Північної та Південної Америки і Африки); набуття Україною 16 травня 2008 року членства у СОТ; підписання Україною 18 жовтня 2011 року Договору про зону вільної торгівлі СНД; підписання 27 червня 2014 року економічної частини Угоди про асоціацію з ЄС.

В 2013 р. найбільшим торговим партнером України була група країн СНД – 36%, на другому і третьому місці були країни ЄС – 31% та Азії – 23% відповідно. Натомість, в 2014 р. товарообіг України перерозподілився: перше місце посіли країни Євросоюзу – 35,5%, на друге місці перемістилися країни СНД – 29%, а частка країн Азії зросла на 1%, при цьому, зовнішньоторговельні операції проводились із партнерами з 217 країн світу.

Переорієнтація України на торгівлю з ЄС є пріоритетом, хоча й не завжди це було позитивним для України. Варто зазначити, що ще в 2004 р. загальний експорт України до ЄС був у півтора рази, а за товарами – вдвічі більший, ніж до Росії. Вже тоді Україна мала позитивне сальдо зовнішньої торгівлі з ЄС, яке становило 22 млрд. дол., або 17% до українського експорту. Однак внаслідок необґрунтованої

лібералізації імпорту в 2005 р. ситуація в торгівлі України з ЄС різко погіршилася, внаслідок безпідставної ревальвації гривні та зниження мита на широкий спектр товарів, що привело до засилля імпорту. Вже у 2005 р. сальдо зовнішньої торгівлі України з ЄС з позитивного стало негативним, а в 2009 р. внаслідок зростання імпорту (у 1,8 рази) і зменшення експорту, негативне сальдо сягнуло 5,9 млрд. дол., що у співвідношенні до експорту становило 47,2%. У подальші роки ситуація в цьому напрям і ще більше погіршилася, але у 2014 р. негативне сальдо зовнішньої торгівлі України з ЄС скоротилося до 3,7 млрд. дол. (з 10,8 млрд. дол. у 2013 р.). Зменшення розриву між експортом та імпортом відбулося виключно за рахунок зниження останнього. Як бачимо, скасування ЄС з травня 2014 р. великої кількості імпорتنих мит на українські товари не привело до буму їх продажу.

В контексті сказаного варто розглянути більш детально вплив відміни мит на розвиток окремих галузей господарства України. Так, у 2013 р. середня арифметична вартість експорту 1 тонн соняшникової олії до ЄС складала 944 євро. За цим показником Україна опинилася на 8 місці серед усіх імпортерів. Скасування мита допоможе Україні здешевити свою продукцію та піднятися на 5 позицію, що зробить її більш конкурентоспроможною, ніж Російська Федерація, Сербія та Молдова. Це відкриє можливості українським виробникам соняшникової олії до заміщення імпорту цих країн на суму більш ніж 200 млн. євро. В свою чергу, Україна залишає захист свого внутрішнього ринку через залишення в дії імпортного мита на ввезення на територію України соняшникової олії, хоча пропонується змінити його з 20% до 5%.

Якщо говорити про молочну галузь, то від нульових мит у ній виграють лише виробники сирів. На решту продукції діють квоти, зокрема, цільномолочної продукції безмитно в ЄС можна експортувати лише 8 тис. тонн на рік, масла – 1,5 тис. тонн, сухого молока – 1,5 тис. тонн.

Скасувавши в односторонньому порядку мита на імпорт товарів з України, ЄС встановив квоти на ввезення деяких товарів, тому українські експортери навіть після відкриття європейського ринку мають пам'ятати про наявність низки обмежень. Високу квоту як і раніше встановлено на ввезення пшениці (950 тис. тонн), кукурудзи (400 тис. тонн) та інших зернових. Консервовані овочі – наприклад, оброблені помідори – без оплати мита можна доставляти до Європи в обсязі 10 тис. тонн, свинину – до 40 тис. тонн. Незважаючи на обмеження, є відмінна можливість продати європейцям яйця, мед, спиртні напої, спеції та прянощі, а також соки.

Скасування мит позитивно вплине і на українську металургію, яка продає до Європи 42% чавуну, 39% феросплавів і 20% сталевих прокату, надавши українським промисловцям цінову перевагу перед аналогічними товарами з Росії і Китаю. Проте в ЄС діють антидемпінгові мита на ввезення трубної продукції з України: на безшовні труби – від 12,3% до 25,7%, на зварні – від 10,7% до 44,1%, довгомірного прокату – 51,8%. Якщо Україні доведеться піти на скасування мит у відповідь, металургія може постраждати. Наприклад, скасування мит на лом металів, що є сировиною для українських сталеварів, через вільний вивіз з країни може посилити їх нестачу на вітчизняному ринку.

Мало від скасування мит вииграє важка промисловість та машинобудування. Адже щоб стати конкурентоспроможними за якістю і ціною в машино-, літакобудуванні, Україні потрібно від 3 до 10 років.

Ще одна галузь, яка не відчує зниження мит, – це легка промисловість.

Щоб отримати обнуління мита, тканини повинні бути вироблені на території України або Євросоюзу. Україна ж працює на давальницькій сировині, а заміщення на тканини українського виробництва не вирішить проблему, оскільки вони не пройшли європейську сертифікацію.

Отже, скасування мит ЄС має як позитивну, так і негативну сторони.

У зовнішній торгівлі між Росією та Україною продовжуються тенденції структурного спаду, які мали місце в попередні 14 років. За 2014 р. частка України в зовнішньому торговому обороті Росії знизилася з 4,6 до 3,5%, а частка Росії в обороті України – з 27,3 до 23,9%. Великою мірою це закономірності диверсифікації зовнішньої торгівлі постсоціалістичних країн, але у 2014 р. додалися ще санкції, торгові обмеження, торгова війна та військово-політичний чинник тощо.

Узагальнюючою характеристикою зовнішньоекономічної діяльності країни є зведені дані про обсяги торгівлі.

Як видно з рис. 1, до кризи 2008 р. в Україні спостерігалось поступове

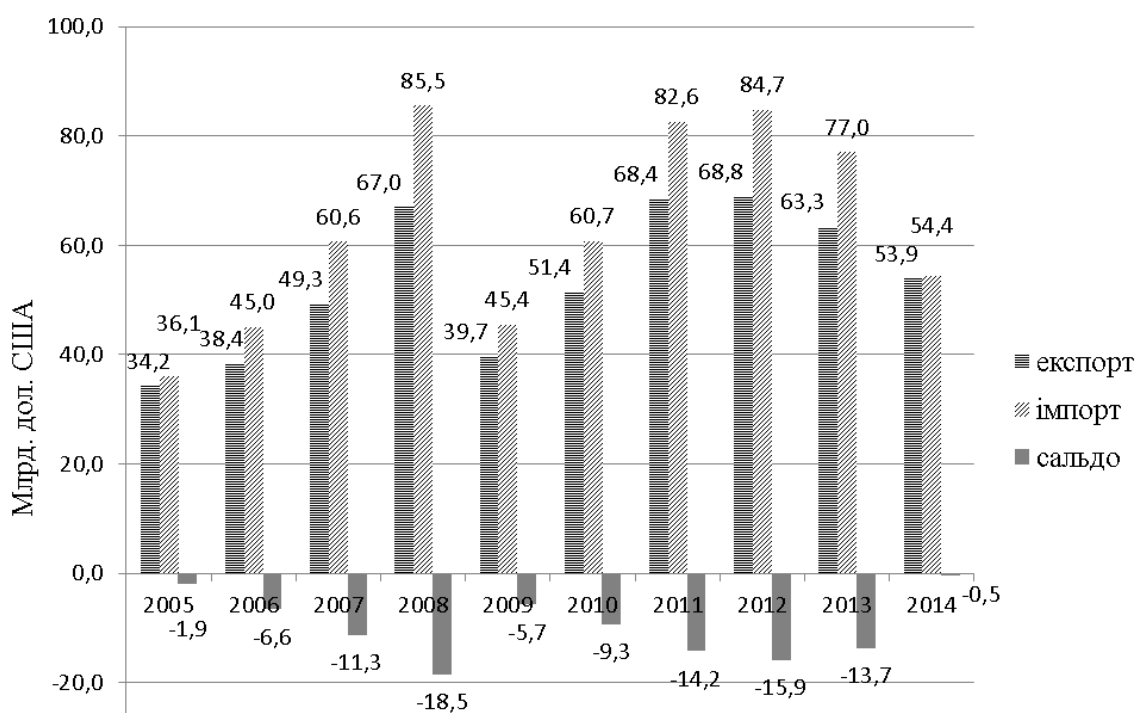

Рис. 1. Динаміка показників експорту та імпорту товарів України. За [1]

нарощування обсягів зовнішньоекономічної діяльності, хоча в частині імпорتنих операцій воно відбувалося швидше, ніж в частині експортних. Проте початок економічної кризи викликав певні зміни: падіння обсягів торгівлі зумовило скорочення попиту та переорієнтацію світових торгових ринків, при цьому зменшення обсягів експорту було трохи менш відчутним порівняно з імпортом (40,7% та 46,9% відповідно). У 2009 р. криза дала про себе знати повною мірою – падіння імпорту було стрімкішим ніж експорту і у 2009 р. імпорт товарів був майже вдвічі менший ніж у 2008 р., проте низхідна динаміка як імпорту так і експорту змінилася висхідною вже в наступному 2010 р. За 2011-2012 рр. обсяги експорту та імпорту поступово почали зростати, але за останні два роки негативна тенденція знову відновила.

За 2014 р. експорт товарів становив 53913,5 млн. дол. США, імпорт –

54381,8 млн. дол., порівняно із 2013 р. експорт скоротився на 13,5%, імпорт – на 28,3%. За останнє десятиліття сальдо зовнішньої торгівлі постійно коливається, але, на жаль, все ще залишається негативним, коефіцієнт покриття експортом імпорту склав 0,99 (у 2013 р. він становив 0,82).

Зменшення імпорту значною мірою зумовлене зниженням купівельної спроможності економіки загалом і населення, зокрема. Проблеми в роботі металургійних підприємств, крім скорочення експорту, призводять і до серйозного зниження імпорту продукції, оскільки частка імпортової сировини і матеріалів у собівартості цих виробництв досить вагома. Так, частка імпорту у вартості продукції металургії становить 37%, виробництва коксу – 49%, хімічній промисловості – 45%, машинобудуванні – 30%. Тому скорочення експорту і виробництва для потреб внутрішнього ринку гальмує імпорт.

Отже, різке падіння імпорту в Україну з інших країн відбувається в результаті девальвації гривні, яка зробила імпорт менш доступним, загальним скороченням доходів усіх економічних суб'єктів на фоні падіння виробництва, обмеженням доступу до фінансових ресурсів внаслідок банківської кризи та припинення притоку іноземного капіталу.

Проаналізуємо більш детально товарну структуру експорту та імпорту. Так, до країн Європейського Союзу було експортовано товарів на суму 17004,7 млн. дол., або 31,5% від загального обсягу експорту, в порівнянні з 2013 р. експорт зріс на 431,2 млн. дол., або на 2,6%.

Найсуттєвіші експортні поставки серед країн ЄС здійснювались до Польщі, Італії, Німеччини та Угорщини. Україна задовольняла потреби цих країн в чорних металах, рудах, шлаках, електричних машинах, зернових культурах, жирах та олій тваринного або рослинного походження.

Серед інших країн поставки товарів здійснювались до Росії (механічні машини, чорні метали, продукти неорганічної хімії), Туреччини (чорні метали, насіння і плоди олійних рослин, добрива), Єгипту, Китаю, Індії та Білорусі (рис. 2).

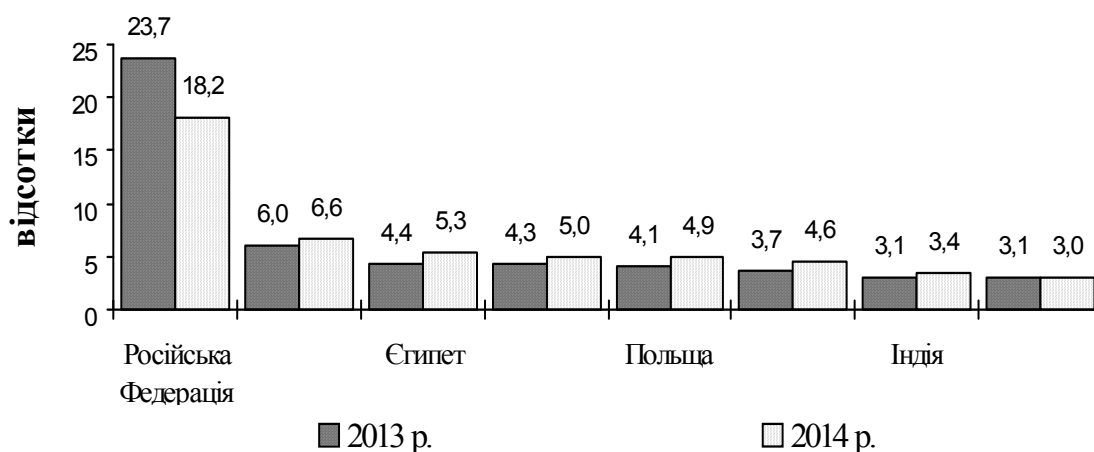

Рис. 2. Частка основних країн-партнерів в експорті товарів Україною. За [1]

У 2014 р. в порівнянні з 2013 р. серед найбільших країн-партнерів експорт товарів збільшився до Італії на 5,7%, Єгипту – на 5,3%, Польщі – на 3,9%, та Німеччини – на 2,5%. Одночасно скоротився він до Росії на 33,7%, Білорусі – на 16,7%, Індії – на 7,1% та Туреччини – на 5,1%.

Основу товарної структури українського експорту складали недорогочінні

метали та вироби з них, зокрема чорні метали; продукти рослинного походження, де значна частка припадала на зернові культури; мінеральні продукти, у т.ч. руди, шлак і зола та палива мінеральні, нафта і продукти її перегонки; механічні та електричні машини; жири та олії тваринного або рослинного походження; продукція хімічної і пов'язаних з нею галузей промисловості та готові харчові продукти (рис. 3).

Рис. 3. Товарна структура експорту України у 2014 р. За [1]

Аналіз структури експорту дозволяє зробити висновок про поступове зниження його товарного асортименту, оскільки обсяг валютних надходжень формується від традиційних товарних груп чорних металів, хімічної промисловості та АПК. На жаль, українська металургія у світовому поділі праці є постачальником напівфабрикатів та прокату з низькою доданою вартістю, які є чутливими до циклічних коливань за рівнями попиту і цін на світових ринках, що пов'язано з технічною і технологічною відсталістю цієї базової галузі економіки при постійному дефіциті інвестицій. Так у 2014 р. частка експорту чорних металів зменшилася на 9,8% порівняно з 2013 р., мінеральних продуктів на 15,1%, в т.ч. руд, шлаку і золи на 8,5%. Водночас, у показниках експорту за 2014 р. спостерігаємо випереджаюче збільшення частки товарів АПК. Найбільший приріст відбувся в експорті овочів – 16,9%, живих тварин – 11,9%, м'яса та їстівних субпродуктів – 9,6%, жирів та олій тваринного або рослинного походження – 9,3%, зернових культур – 3%.

Економічна і воєнно-політична криза істотно підірвала можливості зовнішньої торгівлі. Досить зазначити, що за перше півріччя 2014 р. промислове виробництво скоротилося на 4,7%. У зоні окупації на Донбасі опинилося 13% промислового виробництва України. Експорт металопродукції в 2014 р. знизився на 13,1%. Утримати результати вдалося за рахунок збільшення поставок до ЄС, хоч поставки до Росії зменшилися. З відомих причин уже припинили роботу такі великі металургійні підприємства як Єнакіївський, Макіївський, Алчевський і Донецький металургійні заводи, «Стахановський завод феросплавів», «Донецький електрометалургійний завод» та «Електросталь».

Хімічна галузь опинилася у ще скрутнішій ситуації. Експорт її товарів за 2014 рік зменшився порівняно з минулим роком на 23,8%. Два найбільші експортно-орієнтовані підприємства – концерн «Стирол» і Северодонецький

«Азот» – розташовані в зоні АТО і припинили роботу. Ці заводи давали близько половини українського експорту хімічної продукції, аналогічна ситуація і з двома великими хімзаводами, які знаходяться в анексованому Криму – «Кримський титан» і «Кримсода» і підконтрольні РФ.

Імпорт товарів із країн Європейського Союзу становив 21059,8 млн.дол., або 38,7% від загального обсягу, та зменшився проти 2013 р. на 5707,1 млн.дол., або на 21,3%.

Значні надходження серед країн ЄС здійснювались із Німеччини, Польщі, Італії, Угорщини. Основними товарами, які закуповує Україна в Європейських країн, є паливо мінеральне, нафта і продукти її перегонки, механічні та електричні машини, пластмаси, полімерні матеріали, фармацевтична продукція, засоби наземного зв'язку, крім залізничного. Проте обсяги поставок даних товарів зазнали суттєвого скорочення. У порівнянні з попереднім роком, імпорт засобів наземного транспорту зменшився на 56,7%, паперу та картону – на 34,3%, механічних машин – на 29,9%, різноманітної хімічної продукції – на 26,8%, електричних машин – на 20,5%, а також фармацевтичної продукції, пластмас, полімерних матеріалів.

Найбільша частка імпорту надходить з Росії (паливо мінеральне, нафта і продукти її перегонки, механічні та електричні машини) та Китаю (електричні та механічні машини, пластмаси, полімерні матеріали), (палива мінеральні, нафта і продукти її перегонки, засоби наземного транспорту, крім залізничного, добрива) (рис. 4).

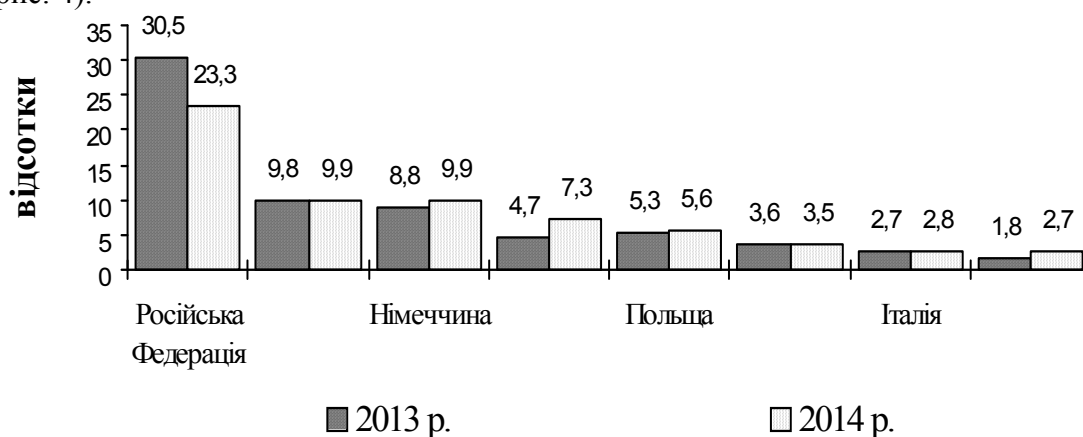

Рис. 4. Частка основних країн-партнерів в імпорті товарів України. За [1]

Проти 2013 р. імпорт товарів збільшився тільки з Білорусі на 10,7% та Угорщини на 4,6%, з решти найбільших країн-партнерів зменшився: з Росії – на 45,1%, США – на 29,9%, Китаю – на 27,4%, Італії – на 26,9%, Польщі – на 24,3% та Німеччини – на 19,5%.

В структурі імпорту товарів лідирують мінеральні продукти, у т. ч. палива мінеральні, нафта і продукти її перегонки. Основне місце в імпорті країни займає нафтогазовий сектор. У 1998 році було прийнято рішення централізувати під державу всі закупівлі та розподіл природного газу всередині України, для чого було створено НАК «Нафтогаз України». Відтоді компанія і є найбільшим імпортером газу. За надскладний 2014 рік НАК встановив чотири рекорди своєї діяльності: 1) обсяг імпорту газу в Україну став мінімальним за весь час незалежності; 2) було імпортовано мінімальний обсяг імпорту газу з Росії; 3) 4 млрд. кубометрів газу Україна отримала з Європи по реверсу (постачання здійснювалося з Польщі,

Угорщини та Словаччини); 4) обсяг дефіциту НАКу склав 110 млрд. грн. (причиною цього були низькі внутрішні тарифи на газ).

Вагома частка в структурі імпорту товарів припадає на поставки механічних та електричних машин, продукцію хімічної та пов'язаних з нею галузей промисловості. Також у значних об'ємах Україна імпортує недорогоцінні метали та вироби з них, у т.ч. чорні метали, засоби наземного транспорту, літальні апарати, плавучі засоби, готові харчові продукти, продукти рослинного походження, текстильні матеріали та текстильні вироби (рис. 5).

Рис. 5. Товарна структура імпорту України у 2014 р. За [1]

За 2014 р. надзвичайно скоротилася частка імпорту засобів наземного транспорту, літальних апаратів (на 54,3% у порівнянні 2013 р.), недорогоцінних металів та виробів з них (на 32,4%), текстильних матеріалів (на 21,7%) та ін.

Для дослідження динаміки та характеристики особливостей зовнішніх торговельних відносин України невід'ємним елементом аналізу, окрім експортно-імпортних операцій за товарними категоріями, є й експортно-імпортні операції послугами. Аналіз статистичних даних за останні 15 років свідчить, що протягом цього часу загальний експорт послуг Україною розвивався динамічно, за винятком 2009 року, коли внаслідок кризи в економіці він скоротився (табл. 1). В аналізованому періоді відбулися суттєві зміни у напрямках експорту послуг України. Так, якщо в 2001 р. найбільша частка цих послуг була зорієнтована на Росію (58,2% загального обсягу експорту послуг України), відповідна частка ЄС становила лише 15,5%, а вартісний обсяг експорту українських послуг до РФ перевищував відповідний показник до ЄС у 3,7 рази, то у 2008 р., частки основних торгових партнерів нашої країни вирівнялися, а на сьогодні і за абсолютним, і за відносним показником переважає ЄС.

За останні 10 років Україна стабільно більше імпортувала послуг з ЄС, аніж з Росії. У 2014 році наша держава купила у ЄС у 3,4 рази більше послуг, ніж у Росії. Пояснюється це насамперед тим, що Україна купує в Європі більш якісні, специфічні, а тому і дорожчі послуги. Зазначені тенденції дозволяють говорити,

Таблиця 1

Торгівля України послугами. За [1]

	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014
Експорт послуг всього, млн. дол.	6135	7506	9039	11741	9598	11759	13792	13599	14233	11273
у т.ч. до країн Європи	1870	2361	3154	4176	2936	3298	4104	4027	4196	3889
Частка країн Європи в експорті послуг України, %	30,5	31,5	34,8	35,6	30,6	28,0	29,8	29,6	29,5	34,5
Імпорт послуг, всього	2935	3719	4981	6468	5174	5448	6235	6736	7523	5676
у т.ч. з країн Європи	1220	1704	2402	3489	2640	2421	2814	3056	4212	2946
Частка країн Євро- пи в імпорті пос- луг Україною, %	41,6	45,8	48,2	53,9	51,0	44,4	45,1	45,4	56,0	51,9
Сальдо торгівлі послугами	3200	3787	4058	5273	4424	6311	7557	6863	6710	5597

що сьогодні ЄС посів місце найбільшого торговельного партнера України з послуг, потіснивши РФ.

Зовнішньоторговельні операції послугами у 2014 р. Україна здійснювала з партнерами зі 218 країн світу. Обсяг експорту послуг у цьому році становив 11273,3 млн. дол. США, імпорт – 5676,1 млн. дол. Порівняно із 2013 р. експорт скоротився на 20,8%, імпорт – відповідно на 24,6%. Позитивне сальдо становило 5597,2 млн. дол. (у 2013 р. також позитивне 6710,2 млн. дол.). Утворення позитивного сальдо, як в попередні роки, зумовлене перевищенням обсягів експорту над обсягами імпорту послуг. На формування позитивного сальдо вплинули в основному обсяги транспортних послуг, послуг з переробки матеріальних ресурсів, послуг у сфері телекомунікації, комп'ютерних та інформаційних послуг.

Як в експорті, так і в імпорті послуг основними країнами-партнерами України залишаються Росія, Велика Британія, Німеччина, США, Кіпр, Віргінські Острови, Польща. Серед найбільших країн-партнерів в експорті послуг відбулося найбільше зростання обсягів послуг, наданих Нідерландам (у 2,2 рази), Латвії (у 2,2 рази), Естонії (майже у 2 рази), Кіпру (на 11,6%), Туркменістану (на 18%). Натомість зменшилися обсяги експорту послуг Російської Федерації (на 33%), Бельгії (у 4,5 рази), Швейцарії (на 19,5%), Віргінським Островам (на 44,3%).

Серед основних країн-партнерів в імпорті послуг відбулося найбільше зростання обсягів послуг, одержаних від Мальти (у 25,3 рази), Білорусі (на 81,5%), Туркменістану (на 81,8%), а також Швейцарії, Латвії, Словаччини. Натомість зменшилися обсяги імпорту послуг від Кіпру (у 2,1 рази), Великої Британії (на 35,3%), Російської Федерації (29,1%), Німеччини і США.

Протягом останніх років основні позиції структури експорту послуг залишились майже незмінними. У 2014 р. серед послуг, що було надано Україною, значну частку від загального обсягу експорту традиційно займали транспортні послуги (53,3%), зокрема трубопровідного транспорту (19,6% від загального обсягу). На експорт послуг у сфері телекомунікації, комп'ютерних та інформаційних припадало – 14,3%, на послуги з переробки матеріальних ресурсів – 11,6%, ділові послуги – 11%. Як бачимо, структура вітчизняного експорту послуг за досліджуваний період вирізняється своєю монокультурністю через значне домінування частки транспортних послуг, хоча їхній загальний обсяг упав на

24,7% у порівнянні з 2013 р. за рахунок зниження промислового виробництва в регіоні, й, відповідно, скорочення обсягів перевезень.

Структура українського імпорту послуг також залишається майже незмінною протягом останніх років. Найбільшу частку в загальному обсязі імпорту послуг у 2014 р. склали транспортні послуги – 23,7% (за рахунок одержання послуг повітряного, залізничного та морського транспорту), ділові – 17,2%, послуги, пов'язані з фінансовою діяльністю, – 14,1%, пов'язані з подорожами – 11,5%, державні та урядові – 10,3%, у сфері телекомунікації, комп'ютерні та інформаційні послуги – 8,8%.

Найактивніше здійснювали експортно-імпортні операції з послугами підприємства м. Києва, Одеської, Донецької, Дніпропетровської, Київської та Миколаївської і Львівської областей.

Висновки. Оскільки для світової економіки характерна постійна зміна кон'юнктури, Україні необхідна розробка національних програм, які дозволять утримувати та збільшувати частку українського експорту на європейський ринок. У цілому стратегія нарощування національного експорту полягає не тільки в збільшенні його обсягів, а й в створенні довгострокових конкурентних переваг, стабільному розширенні та якісному поліпшенні на їх основі позиції України.

Отже, роль нашої країни у світовому торговельному просторі наразі залишається незначною. Україна не спромоглася вийти на високотехнологічні ринки зі своїми товарами, залишившись сировинним придатком розвинутих країн. Структура зовнішньої торгівлі не стимулює економіку до інноваційного розвитку, тому без негайних реформ у внутрішній політиці та зміни зовнішніх пріоритетів буде неможливо покращити місце України у світовому торговельному просторі.

Література

1. Державна служба статистики України [Електронний ресурс] / режим доступу www.ukrstat.gov.ua.
2. Зовнішня торгівля України товарами та послугами у 2013 р. Статистичний збірник. – К.: 2014. – 156 с.
3. Зовнішня торгівля України товарами за 2014 р. Експрес-випуск. – К., 2015. – 23 с.
4. Зовнішня торгівля України послугами за 2014 р. Експрес-випуск. – К., 2015. – 12 с.
5. «Невесела ейфорія зовнішньої торгівлі [Електронний ресурс] / режим доступу <http://gazeta.dt.ua>.
6. Стан зовнішньоекономічних відносин із країнами Європейського Союзу за 2014 р. Експрес-випуск. – К., 2015. – 8 с.
7. Торговельно-економічне співробітництво між Україною та Росією. [Електронний ресурс] / режим доступу <http://russia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ru/trade>.
1. Derzhavna sluzhba statistiki Ukraïni [Elektronniy resurs] / rezhim dostupu www.ukrstat.gov.ua.
2. Zovnishnya torgivlya Ukraïni tovarami ta poslugami u 2013 r. Statistichniy zbirk. – K.: 2014. – 156 s.
3. Zovnishnya torgivlya Ukraïni tovarami za 2014 r. Ekspres-vipusk. – K., 2015. – 23 s.
4. Zovnishnya torgivlya Ukraïni poslugami za 2014 r. Ekspres-vipusk. – K., 2015. – 12 s.
5. «Nevesela eyforiya zovnishn'oi torgivli [Elektronniy resurs] / rezhim dostupu <http://gazeta.dt.ua>.
6. Stan zovnishn'oyekonomichnikh vidnosin iz kraïnami Ëvropeys'kogo Soyuzu za 2014 r. Ekspres-vipusk. – K., 2015. – 8 s.
7. Torgovel'no-yekonomichne spivrobïtnitstvo mizh Ukraïnoyu ta Rosiïyu. [Elektronniy resurs] / rezhim dostupu <http://russia.mfa.gov.ua/ua/ukraine-ru/trade>.

Подано до редакції 07.09.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Г.В. Чернова

УДК 911.3

Чернова Г.В.¹, Денисик Б.Г.²

¹Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

²Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Територіально-рекреаційний комплекс Вінницької області

Стаття присвячена дослідженню територіально-рекреаційного комплексу Вінницької області України, який є важливою регіональною ланкою в загальнодержавній територіальній організації рекреаційної діяльності населення. Актуальність питання зумовлена необхідністю проведення аналізу функціонування та розвитку територіально-рекреаційного комплексу Вінниччини в цілому, та кожного рекреаційного району зокрема. Адже зважаючи на значні рекреаційні ресурси у різних регіонах України, виникає потреба наукового обґрунтування рекреаційної діяльності та створення найбільш сприятливих умов для життя і відпочинку людей. У статті проведено аналіз факторів формування ТРК Вінницької області. У процесі дослідження здійснена комплексна бальна оцінка рекреаційно-ресурсного потенціалу, визначено коефіцієнти рекреаційної цінності території області та її адміністративних районів. На основі структурного аналізу проведена структуризація ТРК Вінницької області – проаналізована компонентна та територіальна структури. Особлива увагу звернена на розвиток оздоровчо-спортивної рекреації в області. Обґрунтована роль міста Вінниці, як поліфункціонального рекреаційного центра ТРК, що має досить забезпечену матеріально-технічну базу. Показано рівень сучасного рекреаційного використання території Вінницької області, визначені основні напрямки і конкретні рекомендації для поліпшення рекреаційної діяльності на території області в умовах трансформації економіки України.

Ключові слова: рекреація, рекреаційна діяльність, територіально-рекреаційний комплекс, рекреаційно-ресурсний потенціал, територіальна організація, рекреаційний район.

Чернова А.В., Денисик Б.Г. Территориально-рекреационный комплекс Винницкой области На современном этапе трансформации общественных отношений в Украине, все более актуальным становится сохранение здоровья населения отдельных территорий, что порождает широкий спектр потребностей, реализацию которых обеспечивает рекреационная отрасль хозяйства. Ввиду этого, а также на значительные рекреационные ресурсы в разных регионах Украины, возникает потребность научного обоснования рекреационной деятельности и создания более благоприятных условий для жизни и отдыха людей. Статья посвящена исследованию территориально-рекреационного комплекса Винницкой области Украины, который является важным региональным звеном в общегосударственной территориальной организации рекреационной деятельности населения. В статье определена специфическая система условий, ресурсов и факторов формирования ТРК Винницкой области. В процессе исследования произведена комплексная бальная оценка рекреационно-ресурсного потенциала, которая лежит в основе расчётов коэффициента рекреационной ценности территории области и её административных районов. При помощи метода структурного анализа произведена структуризация ТРК Винницкой области – проанализированы компонентный и территориальный аспекты функциональной структуры. Показан уровень рекреационного использования территории Винницкой области на современном этапе, определены основные направления и рекомендации по улучшению рекреационной деятельности на территории области в условиях трансформации экономики Украины.

Ключевые слова: рекреация, рекреационная деятельность, территориально-рекреационный комплекс, рекреационно-ресурсный потенциал, территориальная организация, рекреационный район.

Chernova A.V., Denysyk B.G. Territorial-recreational complex of Vinnitsa region. On the modern stage of transformation of public relations in Ukraine, the health preservation of population in separate territory is become more actual. It generates the wide spectrum of necessities realization of which is provided by recreational industry of economy. Because of it, and also on considerable recreational resources in the different regions of Ukraine, there is a necessity of scientific ground of recreational activity and creation of the most favorable terms for life and rest of people. Recreational activity can become important in the economic complex of many regions, especially those which have agrarian specialization, the least contamination of environment and own considerable recreational resources. In territorial-recreational complexes (TRK) of such regions recreational services can be formed not only for

a local population but also for the necessities of holiday-makers from other regions of Ukraine and from abroad. The article is devoted to the research of the territorial-recreational complex (TRC) of Vinnitsa region of Ukraine, which is an important branch in the state system of territorial organization of the activity of population. The analysis of the factors of the TRC of Vinnitsa region was done, the coefficients of recreational value of the region and its districts were determined. The structuring of TRC of Vinnitsa region based on the structural analysis: was analyzed component, territorial and administrative structure. The level of modern recreational use of the Vinnitsa region have been shown, the main directions and specific recommendations to improve recreational activities in the region in the economic transformation of Ukraine were singled out.

Keywords: recreation, recreational activity, territorial-recreational complex, recreation and resource potential, territorial organization, recreational district.

Наявність проблеми. На сучасному етапі трансформації суспільних відносин в Україні, все більш актуальним стає збереження здоров'я населення окремої території, що породжує широкий спектр потреб, реалізацію яких забезпечує рекреаційна галузь господарства. Рекреаційна діяльність може стати важливою в господарському комплексі багатьох регіонів, особливо тих, що мають аграрну спеціалізацію, найменше забруднення навколишнього середовища та володіють значними рекреаційними ресурсами. У територіально-рекреаційних комплексах (ТРК) таких регіонів можуть формуватися рекреаційні послуги не лише для місцевого населення, але й для потреб рекреантів з інших регіонів України та з-за кордону.

Таким чином є важливим виявлення наявних ресурсів і можливостей територій адміністративних областей для рекреаційної діяльності. Розробка науково-теоретичних положень та реалізація їх на практиці шляхом створення ТРК сприяла б більш ефективному використанню ресурсно-рекреаційного потенціалу територій окремих адміністративних областей України та задоволенню регіональних і локальних інтересів.

Аналіз наявних досліджень з проблематики. Питання вивчення рекреаційних ресурсів та особливостей функціонування ТРК займають вагоме місце в економіко-географічних дослідженнях науковців. Серед авторів, які розглядали питання структурного аналізу територіально-рекреаційних комплексів регіонів за минулі роки, варто назвати О.О. Бейдика, В.І. Мацолу, В.А. Калитюка, І.В. Смаль, А.Г. Кривець, І.М. Філоненко, Л.М. Черчик та інших [1-6, 8].

Мета статті: дослідити особливості формування і функціонування територіально-рекреаційного комплексу Вінницької області в контексті територіальної організації і комплексно-пропорційного розвитку обласного регіону і господарства України.

Результати дослідження. Зміни організаційних і економіко-географічних зв'язків між підприємствами і закладами рекреаційного господарства зумовлюють необхідність створення нових форм кооперування рекреаційних та супутніх галузей – територіально-рекреаційних комплексів (ТРК) на різних рівнях – державному, регіональному, обласному. *Територіально-рекреаційний комплекс обласного рівня* можна розглядати як складне суспільно-географічне утворення, яке формується і функціонує за наявності певної кількості елементів (рекреантів, рекреаційних ресурсів, обслуговуючого персоналу, закладів інфраструктури та управління), пов'язаних прямими та зворотніми зв'язками, структура і інтенсивність яких формуються під впливом рекреаційного попиту та стану суспільно-господарських територіальних комплексів [4].

Важлива роль у формуванні ТРК Вінницької області відводиться

суспільно-географічному положенню. Вінницька область є адміністративно-господарською територіальною структурою України. Вона має внутрішньоматерикове прирічкове розташування. Розглядаючи Вінницьку область як зовнішньо відкриту систему, варто зазначити, що шістнадцять її районів – Козятинський, Погребищенський, Оратівський та ін. мають значну частку кордонів із «зовнішніми системами» – із Одеською, Черкаською, Кіровоградською, Київською, Житомирською, Хмельницькою, Чернівецькою областями та Республікою Молдова. Це сприяє розширенню зв'язків з цими регіонами, зокрема і в галузі рекреації та туризму. Найнижчий коефіцієнт абсолютного ступеня сусідства мають Тульчинський, Тиврівський та Немирівський райони. Це свідчить про їх вигідне розташування відносно інших елементів системи. Аналіз показників віддаленості адміністративних районів відносно Південного Бугу та Дністра вказує на те, що найбільш вигідне прирічкове положення мають Тульчинський, Немирівський, Тиврівський, Ямпільський, Могилів-Подільський та інші. Несприятливі показники характерні для Оратівського, Погребищенського, Козятинського районів. Географічне положення в центрі України обумовлює транзитність території – область перетинають важливі автомобільні магістралі та залізниці, які використовуються для міждержавних сполучень.

Важливою складовою у структурі рекреаційно-ресурсного потенціалу є **природні ресурси** – об'єкти та явища натурального походження, залучені у сферу рекреації та туризму. Одним з факторів, що визначає ступінь придатності території для рекреаційної діяльності, є *рельєф*. Сучасна поверхня області – це хвиляста, подекуди горбиста рівнина. В геоморфологічному відношенні Вінниччину поділяють на три частини: Придністер'я, Побужжя, Придніпров'я. Вінницьке Придністур'я – це своєрідна «гірська країна», для якої характерні цікаві форми вивітрювання. Побужжя значно менше розчленоване долинами річок. Кристалічні породи тут виходять на поверхню в долинах річок, утворюючи пороги. Північна частина області зайнята Придніпровською височиною. Її схили порізані численними долинами річок і ярами, особливо в південно-східній частині.

За термічним режимом та режимом зволоження *клімат* Вінницької області є помірно-континентальним. Комфортність температурних умов в межах Вінницької області складає близько 3 балів влітку і 2 балів для зимового відпочинку. Земельний фонд Вінницької області складає 2649,26 тис. га. Частка земель оздоровчого та рекреаційного призначення складає всього 1,43 тис. га (0,05% площі області). Це надзвичайно низький показник, серед районів області, порівнянно великою часткою земель рекреаційного призначення виділяються Хмельницький, Вінницький, Крижопільський, Тульчинський райони.

Вінницька область є однією з найбагатших за запасами *водних ресурсів*. Область має досить густу мережу річок, що представлена річковими системами Південного Бугу, Дністра і Дніпра. Глибина річок сприятлива для занять усіма видами водного спорту, туризму. Значна кількість водних ресурсів області акумулюється в озерах, водосховищах і ставках. Найвищий бал забезпеченості водними ресурсами мають Бершадський, Вінницький, Гайсинський, Могилів-Подільський, Немирівський райони; менш забезпечені Жмеринський, Козятинський, Оратівський, Чечельницький. Вінниччина багата якісними мінеральними та прісними *підземними водами*. На території області розвідано та враховано державним балансом Хмельницьке родовище мінеральних лікувальних радонових вод (5 ділянок), родовище столових вод «Регіна» (4 джерела), 17 родовищ прісних

вод (44 окремих ділянки).

Найбільш придатними для відпочинку та оздоровлення серед рослинних ресурсів є *ліси*. В області налічується 376,90 тис. га земель лісового фонду, з них вкрито лісовою рослинністю – 364,52 тис. га (13,7 % від загальної площі області). Найбільшу забезпеченість лісовими рекреаційними ресурсами мають Чечельницький, Піщанський, Тульчинський, Тростянецький, Літинський, Жмеринський райони області. *Об'єкти природоохоронного фонду*, за винятком заповідників, теж складають рекреаційний потенціал Вінниччини. На території Вінницької області функціонує 338 природоохоронних об'єктів (0,78 % від площі області). Найвищий відсоток заповідності спостерігається в Чечельницькому та Жмеринському районах. Вінницька область розташована в межах Подільської та Придніпровської височин, тому потенціал її рекреаційних територій (здатність приймати рекреаційне навантаження) можна оцінити 2 балами. Підсумувавши оцінки вище вказаних показників, зроблено висновок, що найбільшу *забезпеченість природними рекреаційними ресурсами* мають Вінницький, Літинський, Муровано-Куриловецький, Могилів-Подільський, Хмільницький, Жмеринський та Немирівський райони [7].

Значення *суспільно-історичних рекреаційних ресурсів* у формуванні ТРК Вінницької області визначається наявністю пам'яток архітектури, археології, історії, культури та етнографії. До державного реєстру нерухомих об'єктів культурної спадщини області внесено 580 пам'яток архітектури та містобудування, з них 111 національного значення. Найдавнішим комплексом культового призначення є скельний монастир в с. Лядова Могилів-Подільського району (XI ст.). Найбільш різноманітними за своєю архітектурою серед пам'яток Вінниччини є численні дерев'яні церкви та дзвіниці XVIII – поч. XX ст. До класичних зразків дерев'яних храмів Поділля належать церкви: Миколаївська 1746 р. у м. Вінниці, Михайлівська 1752 р. у Вороновиці тощо. Найвагомішою є архітектурна спадщина садово-паркових комплексів і ансамблів збудованих в середині XIX – початку XX ст.ст. На території області їх нараховується близько 36. Найвищу оцінку історико-культурного надбання мають Вінницький, Гайсинський, Іллінецький, Могилів-Подільський, Немирівський та Тульчинський райони; найнижча забезпеченість історико-культурними ресурсами характерна для Чернівецького та Чечельницького районів.

Освоєння природно-рекреаційного потенціалу області тісно пов'язане з рівнем господарського розвитку території та регіональної *інфраструктури*. Важливим елементом при формуванні та функціонуванні ТРК, невід'ємною складовою індустрії туризму і відпочинку є готельне господарство, яке в області представлене 21 підприємством. Найвищий показник забезпеченості підприємствами готельного господарства має лише Вінницький район області. Соціальна інфраструктура в Вінницькій області представлена закладами торгівлі та ресторанного господарства, підприємствами побутового обслуговування, лікувально-оздоровчими закладами, туристичними організаціями. Мережа підприємств ресторанного господарства області охоплює ресторани, кафе, бари, їдальні і має тенденцію до скорочення. Серед районів найвищу забезпеченість даними підприємствами мають такі райони, як Барський, Вінницький, Гайсинський. Найвищу забезпеченість закладами торгівлі мають Вінницький, Козятинський, Тростянецький, Немирівський, найнижчу Чечельницький, Іллінецький, Муровано-Куриловецький райони та ще ряд інших. Мережа підприємств побутового

обслуговування Вінниччини характеризується нерівномірністю розміщення. Вищою густота закладів послуг є в районах, центрами яких є міста обласного підпорядкування. Мережа культурного обслуговування області нараховує 990 бібліотек, 1132 заклади культури клубного типу, 2 професійних театри, 22 музеї, філармонію. Найбільше значення для розвитку рекреації мають санаторно-курортні установи та інші заклади відпочинку. На території області розташовано 33 заклади тривалого перебування, з них 23 – санаторії, 1 пансіонат з лікуванням, 6 – санаторіїв-профілакторіїв та 3 бази відпочинку, із загальною кількістю місць у місяць максимального заповнення – 6466. Найвищу забезпеченість санаторно-курортними установами та закладами відпочинку мають Хмельницький, Вінницький, Могилів-Подільський райони. Крім того, на Вінниччині у 2014 р. функціонувало 629 дитячих оздоровчих таборів.

Загалом інфраструктура рекреаційної галузі Вінницької області розвинена недостатньо, що значно стримує вихід області на ринок рекреаційних послуг. Відносно високий рівень інфраструктурного забезпечення рекреаційного процесу мають Вінницький, Могилів-Подільський, Барський, Гайсинський райони, інші райони відстають від них.

На основі оцінок рекреаційно-ресурсного забезпечення визначався показник *комплексної бальної оцінки рекреаційно-ресурсного потенціалу* Вінницької області, який становить 29 балів; середньообласне значення *коефіцієнта рекреаційної цінності* – 1,4 та коефіцієнти рекреаційної цінності адміністративних районів. Найвищі показники мають Вінницький, Могилів-Подільський, Немирівський та Тульчинський райони; наближені до середньо-обласного – Гайсинський, Тростянецький, Хмельницький; нижчі за середньо-обласний показники комплексної бальної оцінки та коефіцієнта рекреаційної цінності спостерігаються в Чернівецькому, Оратівському, Чечельницькому районах.

Функціонально-компонентну структуру ТРК Вінницької області складають 931 закладів, з яких 30 лікувальні установи, 809 – заклади оздоровчо-спортивної рекреації, 92 – заклади туризму і пізнавальної рекреації. В структурі територіально-рекреаційного комплексу значно переважають *оздоровчі заклади* (87%), які спеціалізуються на оздоровчому відпочинку. Ці заклади представлені базами відпочинку (3) та дитячими оздоровчими таборами (806) загальною кількістю 442 місць. В оздоровчих закладах області щорічно оздоровлюється близько 90 тис. чол. Слід відмітити суттєву перевагу в структурі оздоровчих закладів – дитячих таборів. Найбільша кількість таборів розташувалась у Вінницькому, Могилів-Подільському, Хмельницькому районах. В межах області розташовано також 3 бази відпочинку, які спеціалізуються на загальнооздоровчому відпочинку [7].

Курортно-лікувальна рекреація на території області представлена 30 лікувальними закладами: 23 – санаторії, 1 пансіонат з лікуванням, 6 – санаторіїв-профілакторіїв, із загальною кількістю місць у місяць максимального заповнення – 6159. В лікувальних закладах області щорічно одержують лікування більше 60 тис. чол. Рекреаційною зоною області є м. Хмельник з унікальними природними рекреаційними ресурсами, де розташований ряд санаторіїв. Відомі в області та за її межами і такі санаторії як «Авангард» в м. Немирів, «Сокілець» в с. Сокілець Немирівського району тощо. У розміщенні лікувально-оздоровчих закладів Вінницької області можна виділити наступні особливості: орієнтація на природні рекреаційні ресурси – мінеральні води, лікувальні грязі, значні лісові масиви та мальовничість території.

Розвитку *пізнавальної рекреації* у Вінницькій області сприяє наявність великої кількості пам'яток історії, архітектури, археології та мистецтва, з них 146 мають державне значення; а також 25 готелей, 25 музеїв та 42 ліцензованих туристичних підприємства. Культурно-розважальний напрямок рекреаційної діяльності передбачає ознайомлення з історико-культурними пам'ятками області, відвідування музеїв, фестивалів та інших об'єктів культури. На сучасному етапі важливого значення набуває розвиток туристично-альтернативного (відновлювального) напрямку рекреаційної діяльності. Даний напрямок є формою активного відпочинку з екологічно значимим наповненням Серед напрямків екотуризму у межах Вінницької області, на нашу думку, доцільно розвивати: археологічний туризм, ландшафтно-екологічний, гідроекологічний, агроекологічний туризм та багато інших. Зважаючи на аграрну спеціалізацію Вінниччини важливим напрямком рекреаційної діяльності є сільський зелений туризм. На сучасному етапі сільський зелений туризм розвивається в багатьох районах області, серед яких слід назвати Барський, Муровано-Куриловецький, Погребищенський, Могилів-Подільський.

Враховуючи характер рекреаційної спеціалізації та ступінь її розвитку, рівень рекреаційної освоєності території, схожість проблем перспективного розвитку з позицій рекреації, наявність рекреаційних ресурсів та їх територіальні комбінації, керуючись принципом єдності рекреаційного районування з адміністративно-територіальним поділом, у роботі пропонується виділити на території Вінницької області *55 елементів територіальної структури: 6 рекреаційних районів* (Центральний (Середньобузький), Північний (Верхньобузький), Південний (Придністровський), Західний (Середньомурафський), Північно-Східний, Південно-Східний (рис. 1); 13 рекреаційних центрів; 36 рекреаційних пунктів.

Особливістю територіальної структури рекреаційного комплексу Вінницької області є нерівномірність розміщення її елементів. Основні структурні елементи – рекреаційні пункти і центри сформувались вздовж річок, зокрема Південного Бугу та Дністра; на території області відсутні сформовані рекреаційні вузли, Вінниця – найбільший рекреаційний центр області, одночасно виконує функції організаційного ядра обласного територіально-рекреаційного комплексу.

Розглядаючи *напрямки розвитку рекреаційної діяльності у Вінницькій області*, потрібно вивчати та врахувати досвід різних країн світу у цій індустрії. З метою досягнення якісно нового рівня технології туристсько-екскурсійного обслуговування у Вінницькій області можна запропонувати наступні види програм: туристсько-оздоровчі, пізнавально-екскурсійні, професійно-навчальні, етнографічні, туристсько-розважальні, туристсько-сакральні, екологічні, агротуристичні тощо [7].

У процесі формування ринкових відносин ефективне функціонування ТРК, підвищення якості та розширення асортименту туристичних послуг залежать від фінансування, яке реалізується за рахунок коштів обласного та районних бюджетів, а також суб'єктів підприємництва усіх форм власності. Одним з основних чинників фінансового забезпечення розвитку рекреаційної сфери є процес самофінансування, що передбачає її функціонування за рахунок суб'єктів рекреаційного самоврядування та коштів зацікавлених інвесторів.

Туризм, як вид економічної діяльності має чітку орієнтацію на використання природних умов та історико-культурної спадщини регіону. Тому необхідно провести детальне дослідження запасів мінеральних вод та лікувальних грязей, зробити їх бальнеологічну оцінку, встановити межі охоронних зон усіх

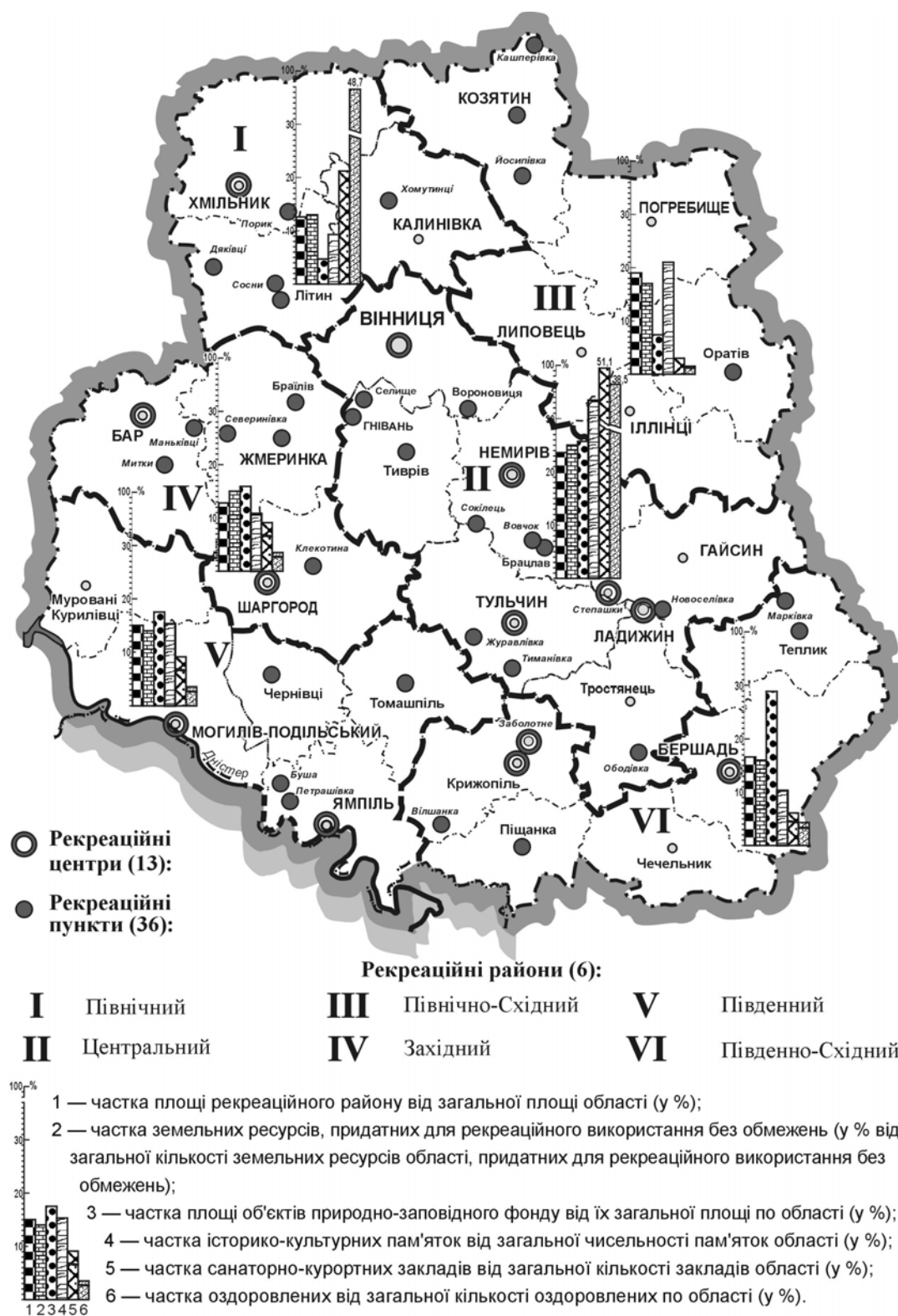

Рис. 1. Функціонально-територіальна структура ТРК Вінницької області

видів об'єктів природно-заповідного фонду області; проводити роботу по відновленню ландшафтів, поліпшенню санітарного стану територій у зонах відпочинку, турбазах тощо. Пріоритетним напрямком залишається охорона,

збереження та популяризація пам'яток культурної спадщини регіону. Доцільно провести електронну паспортизацію нерухомих пам'яток культурної спадщини регіону – об'єктів туристичного відвідування.

З метою подальшого вдосконалення ТРК слід ліквідувати інфраструктурні диспропорції, що стримують використання рекреаційних ресурсів та умов області. Важливою умовою розвитку ТРК Вінницької області є поліпшення інформаційного та рекламного забезпечення цієї індустрії тощо.

Висновки: Отже, рекреаційна сфера є однією з найперспективніших галузей сучасності та майбутнього. Її розвитку на території області сприятиме комплексна оцінка рекреаційно-ресурсного потенціалу, застосування нових методів господарювання і управління, створення оптимальної територіальної організації як усього ТРК, так і окремих його спеціалізованих ланок, максимальне освоєння рекреаційних ресурсів та їх охорона, що в умовах вільної конкуренції забезпечить насичення ринку високоякісними послугами і сприятиме комплексному соціально-економічному розвитку Вінницької області.

Література

1. Бейдик О.О. Рекреаційно-туристські ресурси України. Методологія та методика аналізу, термінологія, районування: Монографія / О.О. Бейдик. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2001. – 395 с.
2. Долишний М.И. Карпатский рекреационный комплекс / М.И. Долишний, М.С. Нудельман, К.К. Ткаченко и др. – К.: Наукова думка, 1984. – 184 с.
3. Іванух Р., Кривець А. Рекреаційно-туристичний комплекс Поділля і проблеми його перспективного розвитку / Р. Іванух, А. Кривець // Регіональна економіка. – 1997. – № 4. – С.85-94.
4. Мацола В.І. Рекреаційно-туристичний комплекс України / В.І. Мацола. – Львів, - 1997. – 259 с.
5. Смаль І.В. Територіальна структура рекреаційної системи Чернігівської області України / І.В. Смаль. – Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02. – Ін-т географії. – К., 1992. – 19 с.
6. Філоненко І.М. Територіально-рекреаційний комплекс Чернігівської області (суспільно-географічне дослідження) / І.М. Філоненко / Автореф. дис. канд. геогр. наук: 11.00.02. – 2004. – 19 с.
7. Чернова Г.В. Територіально-рекреаційний комплекс Вінницької області / Г.В. Чернова // Автореф. дис. канд. геогр. наук. 11.00.02. – 2007. – 24 с.
8. Черчик Л.М. Формування та розвиток територіально-рекреаційної системи регіону (на прикладі Волинської області) / Л.М. Черчик // Автореф. дис. канд. геогр. наук, Львів, 1999. – с. 15.
1. Beydik O.O. Rekreatsiyno-turists'ki resursi Ukraïni. Metodologiya ta metodika analizu, terminologiya, rayonuvannya: Monografiya / O.O. Beydik. – K.: Vidavnichopoligrafichniiy tsentr «Kiïvs'kiy universitet», 2001. – 395 s.
2. Dolishniy M.I. Karpatskiy rekreatsionnyy kompleks / M.I. Dolishniy, M.S. Nudel'man, K.K. Tkachenko i dr. – K.: Naukova dumka, 1984. – 184 s.
3. Ivanukh R., Krivets' A. Rekreatsiyno-turistichniy kompleks Podillya i problemi yogo perspektivnogo rozvitku / R. Ivanukh, A. Krivets' // Regional'na yekonomika. – 1997. – № 4. – S.85-94.
4. Matsola V.Í. Rekreatsiyno-turistichniy kompleks Ukrani / V.Í. Matsola. – L'viv, - 1997. – 259 s.
5. Smal' Í.V. Teritorial'na struktura rekreatsiynoï sistemi Chernígivs'koï oblastí Ukraïni / Í.V. Smal'. – Avtoref. dis. kand. geogr. nauk: 11.00.02. – Ín-t geografii. – K., 1992. – 19 s.
6. Filonenko Í.M. Teritorial'no-rekreatsiyniy kompleks Chernígivs'koï oblastí (suspil'no-geografichne doslidzhennya) / Í.M. Filonenko / Avtoref. dis. kand. geogr. nauk: 11.00.02. – 2004. – 19 s.
7. Chernova G.V. Teritorial'no-rekreatsiyniy kompleks Vinnits'koï oblastí / G.V. Chernova // Avtoref. dis. kand. geogr. nauk. 11.00.02. – 2007. – 24 s.
8. Cherchik L.M. Formuvannya ta rozvitok teritorial'no-rekreatsiynoï sistemi regionu (na prikladí Volins'koï oblastí) / L.M. Cherchik // Avtoref. dis. kand. geogr. nauk, L'viv, 1999. – s. 15.

Подано до редакції 11.09.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Л.М. Кирилюк

УДК 911.3: 796.5

Колотуха О.В.

Кіровоградський державний педагогічний університет імені В. Винниченка

Методичні засади суспільно-географічного дослідження спортивного туризму

Розроблена схема методики суспільно-географічного дослідження спортивного туризму як складного соціально-економічного геопросторового явища, яка включає п'ять послідовних етапів: підготовчий, на якому визначається соціальне замовлення на розвиток системи спортивного туризму, розробляється концепція дослідження; концептуально-інформаційний, на якому розробляється суспільно-географічна модель спортивного туризму, визначаються основні концептуальні підходи дослідження; аналітико-статистичний, присвячений аналізу геопросторової організації спортивного туризму; регіональний аналіз та оцінка функціонування системи спортивного туризму (на прикладі України); обґрунтування пріоритетних напрямків вдосконалення системи спортивного туризму в світі та в Україні через розробку стратегії розвитку спортивного туризму на основі маркетингових методик. Визначено, що у дослідженні геопросторової організації спортивного туризму використовуються як загальнонаукові – системно-структурний аналіз, статистико-економічний, аналітико-статистичний, аналітико-оціночний, історичного аналізу, так і спеціальні наукові підходи (системний, кластерний, геопросторовий, просторово-ресурсний) та методи – картографічний, порівняльно-географічний, польових експедиційних досліджень, суспільно-географічного районування та інші.

Ключові слова: спортивний туризм, геопросторова організація спортивного туризму, просторово-ресурсний підхід, спортивні рекреаційно-туристські ресурси.

Колотуха А.В. Методические основы общественно-географического исследования спортивного туризма. Разработана схема методики общественно-географического исследования спортивного туризма как сложного социально-экономического геопространственного явления, которая включает пять последовательных этапов: подготовительный, на котором определяется социальный заказ на развитие системы спортивного туризма, разрабатывается концепция исследования; концептуально-информационный, на котором разрабатывается общественно-географическая модель спортивного туризма, определяются основные концептуальные подходы исследования; аналитико-статистический, посвященный анализу геопространственной организации спортивного туризма; региональный анализ и оценка функционирования системы спортивного туризма (на примере Украины); обоснование приоритетных направлений совершенствования системы спортивного туризма в мире и в Украине через разработку стратегии развития спортивного туризма на основе маркетинговых методик. Определено, что в исследовании геопространственной организации спортивного туризма используются как общенаучные – системно-структурный анализ, статистико-экономический, аналитико-статистический, аналитико-оценочный, исторического анализа, так и специальные научные подходы (системный, кластерный, геопространственный, пространственно-ресурсный) и методы – картографический, сравнительно-географический, полевых экспедиционных исследований, общественно-географического районирования и другие.

Ключевые слова: спортивный туризм, геопространственная организация спортивного туризма, пространственно-ресурсный подход, спортивные рекреационно-туристские ресурсы.

Kolotukha O.V. Methodical principles of socio-geographical study of sports tourism. The scheme of sports tourism socio-geographical methodical research was worked out and it is viewed upon as a complex socio-economic geospatial phenomenon which includes five consecutive stages: *a preparatory one*, at which the social order on the development of sports tourism is defined and the concept of research is worked out; *conceptual and informational stage*, at which socio-geographical model of sports tourism is developed and the basic conceptual approaches of research are defined; *analytic-statistical stage* which is devoted to the analysis of sports tourism geospatial organization; the stage of *regional analysis and evaluation of the system* of sports tourism functioning (as exemplified by Ukraine); the stage of *priority areas substantiation* aimed at the improvement of sports tourism system in the world and in Ukraine by means of working out of the strategy of sports tourism development based on marketing techniques. It

was determined that in the course of geospatial organization research of sports tourism different methods are used, namely, general scientific methods – systematic and structural analysis, statistical and economic, analytic-statistical, analytic-evaluative, the method of historical analysis, and special scientific approaches (systematic, cluster, geospatial, spatial-resource) and methods – cartographic, comparative geographic, field research expeditions, socio-geographical zoning and others.

Key words: sports tourism, geospatial organization of sports tourism, spatial-resource approach, sports recreation and tourism resources.

Постановка проблеми. На початку XXI століття туризм став визначним глобальним соціально-економічним явищем. Вся історія розвитку туризму як феноменального явища сучасності нерозривно пов'язана із розвитком його складової – спортивного туризму. За визначенням автора, *спортивний туризм* – це вид активної рекреаційно-туристської діяльності, яка здійснюється в незайманому або слабозміненому природному середовищі, і полягає у проходженні туристських спортивних маршрутів з подоланням різноманітних перешкод природного середовища (перевалів, вершин, порогів, каньйонів, печер, боліт тощо) різними засобами пересування із використанням спеціальних технічних прийомів і спорядження [2, с. 24]. Видами спортивного туризму є пішохідний, лижний, гірський, водний, велосипедний, автомо-то-, спелео- та вітрильний туризм, а також ряд інших некласифікованих видів активного туризму та активної рекреації.

Розвиток спортивного туризму передбачає дотримання принципів збалансованості, екологічності, які є домінантами сучасного туризму. При цьому, властивості території є невід'ємною складовою спортивного туризму, а пряма взаємодія туриста (діяльної особистості) з властивостями території (рельєф, погодні умови, наявність водних ресурсів, типи ландшафтів тощо) становить його сутність і обумовлює необхідність виявлення геопросторових особливостей спортивно-туристської діяльності. В цьому контексті актуальним виступає розробка методики суспільно-географічного дослідження геопросторової організації спортивного туризму.

Аналіз попередніх досліджень. Методика вивчення тих чи інших аспектів розвитку суспільно-географічних об'єктів є надзвичайно важливою. Фундаментальними у цьому відношенні є навчальний посібник О.Г. Топчієва «Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики», в якому розглянуто теоретико-методологічні та методичні питання суспільно-географічних досліджень [5], навчальний посібник М.Д. Пістуна «Основи теорії суспільної географії» [4] та дослідження К.В. Мезенцева «Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку» [3]. Основні положення цих досліджень були використані автором для суспільно-географічного дослідження спортивного туризму.

Мета – розробка методичних засад суспільно-географічного дослідження геопросторової організації спортивного туризму.

Виклад основного матеріалу. Процес суспільно-географічного дослідження спортивного туризму передбачає декілька послідовних етапів – від формування соціального замовлення на наукове дослідження цього виду діяльності до обґрунтування пріоритетних напрямків розвитку спортивного туризму в світі та в нашій країні. Алгоритм цього процесу відображає певну послідовність дій, що об'єднуються у п'ять етапів (рис. 1).

На *підготовчому етапі* визначається соціальне замовлення на розвиток системи спортивного туризму в світі. Адже спортивний туризм у геопросторовому вимірі виступає все більш вагомим сегментом світової туристської галузі, впевнено займаючи за показниками розвитку високе місце в загальній системі туризму. Фахівці пояснюють феномен спортивного туризму

Рис. 1. Етапи суспільно-географічного дослідження спортивного туризму

зміню моралі та смаків, що відбулися за два останніх десятиріччя. Він відображає характерну тенденцію сучасності, коли перевага віддається розвитку активного, динамічного відпочинку, у процесі якого відновлення працездатності поєднується з пізнавальною діяльністю. Саме тому, на думку автора дослідження, сучасні економічні і соціальні передумови, які склалися в світі, сформували *соціальне замовлення* на розвиток системи спортивного туризму в геопросторовому вимірі. Можна погодитися з думкою М.Д. Пістуна, що саме вагоме соціальне замовлення на використання результатів наукових досліджень виступає основним чинником розвитку теоретичного географічного знання. Серед інших чинників розвитку такого знання – наявність великого обсягу багатопланової емпіричної інформації, яка є експериментальним матеріалом для розробки досконалих теоретичних концепцій, поява фахівців, що розуміють важливість теоретико-методологічних проблем тощо [4, с. 8].

Відповідно до цього розробляється концепція дослідження – визначаються предмет, мета, завдання, методологічні підходи, система наукових методів дослідження, джерела інформації та терміни проведення дослідження.

Другий етап – концептуально-інформаційний. На цьому етапі розробляється суспільно-географічна модель спортивного туризму. Розробці такої моделі передують визначення інформаційної бази, збір та систематизація даних для накопичення теоретичних розробок з цього питання та аналізу праць попередніх дослідників. Вивчаються літературні, картографічні джерела, статистичні та нормативні документи. Опрацьовуються різноманітні підходи у рекреаційно-туристських дослідженнях, розглядаються різні класифікації рекреаційно-туристської діяльності, визначається структура такої діяльності, її соціальні функції. Визначається місце та роль спортивного туризму в загальній системі світового туризму з точки зору концепції сталого розвитку.

Відповідно до робочої гіпотези, поєднань методів у межах кожної складової суспільно-географічного дослідження спортивного туризму та специфіки рекреаційно-туристських територій створюється концептуальний опис геопросторової організації, що є основою для побудови логіко-географічної моделі. За твердженням К.В. Мезенцева, логіко-географічна модель – це географічна модель, яка у логічному плані чітко побудована та не має суперечливих суджень. Логіко-географічне моделювання передбачає визначення відповідності та супідрядності основних понять, індикаторів, зв'язків, залежностей. Логіко-географічне моделювання – це спрощене відображення реального об'єкту дослідження, тобто здійснюється виокремлення лише тих елементів і зв'язків, що важливі для цілей даного дослідження. При цьому обов'язковою є умова адекватності відповідної моделі реальному об'єкту [3, с. 117]. За визначенням О.Г. Топчієва, модель – це мислено представлена чи матеріально реалізована система, яка, відображаючи чи відтворюючи об'єкт дослідження, здатна замінити його так, що її вивчення дає нову інформацію. В географічних дослідженнях використовують різні моделі: фізичні (натуральні), моделі-образи (плани, карти), математичні (формули, рівняння), логічні схеми (компоненти, етапи, стадії), графіки (динаміки, розвитку), таблиці (розподіли, відповідності) [5, с. 99]. У суспільній географії найбільш поширені знакові моделі (карти) та формально-знакові (схеми, таблиці, графіки, формули тощо), які застосовувалися у нашому дослідженні.

В географії туризму ще з середини ХХ ст. з'явилася необхідність єдиної

методологічної основи, що дозволяло б об'єднувати різні наукові підходи в загальну концепцію. Тому актуальність методологічних досліджень впливає із недостатнього наукового обґрунтування туризму взагалі та спортивного туризму зокрема як соціально важливого напрямку рекреаційно-туристської діяльності, необхідності вибору концепції його дослідження, щоби забезпечити теоретико-методологічними дослідженнями просторову організацію і розвиток спортивного туризму у відповідності з вимогами сьогодення, прогнозування розвитку спортивного туризму.

На сьогоднішній день, туристсько-географічні дослідження проводяться за трьома основними науковими напрямками (методологічними підходами). Це – системний підхід, кластерний підхід та просторовий підхід.

Системний підхід до рекреаційно-географічних досліджень спортивного туризму дає можливість визначити елементи системи, їх функціональні зв'язки, територіально-ієрархічну організацію. Однак при цьому, системний підхід, виборовши історичне право вважатися класичним, традиційним підходом в географії туризму, не в змозі, в силу своєї схематичності, спрощеності, в повному обсязі охарактеризувати спортивний туризм, особливо його просторові аспекти.

Кластерний підхід до рекреаційно-географічних досліджень має ефективне застосування при вирішенні проблем розвитку туристської сфери в певному регіоні та в світі, в першу чергу, – її економічних засад. Цей підхід через дослідження теоретичних аспектів, структури туристського кластеру дає право стверджувати, що туристсько-спортивні кластери вже формуються у різних регіонах світу. Найближче до досліджень саме спортивного туризму, на думку автора, підійшов *кластерно-домінантний підхід* [1, с. 17]. Але туристсько-спортивні кластери здебільшого мають локальний, іноді регіональний характер, і не в повній мірі відображають геопросторову сутність спортивного туризму.

Просторовий підхід автору бачиться найбільш прийнятним в якості методологічного підходу для вивчення географії спортивного туризму, адже ресурсом у спортивному туризмі, в першу чергу, виступає сама територія, окремі її, в першу чергу, природні об'єкти. Цей підхід через формування поняття туристського простору, його територіально-компонентної та територіально-ієрархічної структури дає можливість вийти на поняття туристсько-спортивного простору. Однак, визнаючи найбільшу прийнятність просторового підходу до рекреаційно-географічних досліджень спортивного туризму, автор вважає доповнити його більш глибокими ресурсними дослідженнями.

Отже, на думку автора, жоден з розглянутих методологічних підходів не відображає в повній мірі геопросторову сутність спортивного туризму. Тому в дослідженні просторової організації спортивного туризму в якості основного методологічного підходу дослідження пропонується власний *просторово-ресурсний підхід*, який дозволяє сформулювати якісно інший вид ресурсів, відмінний від вже традиційних видів, – *спортивних рекреаційно-туристських ресурсів*, визначити ієрархію туристсько-спортивних утворень [2].

Третій етап дослідження можна визначити як аналітико-статистичний. Він присвячений аналізу геопросторової організації спортивного туризму. На цьому етапі застосовується найбільше наукових методів дослідження – системно-структурного аналізу, аналітико-статистичний, статистично-економічний, історичного аналізу, польових експедиційних досліджень, суспільно-географічного районування.

Завдяки *системно-структурному аналізу* визначаються елементи,

функціональні зв'язки та територіально-ієрархічна організація системи спортивного туризму в світі, досліджується функціонально-компонентна та організаційно-управлінська структура цієї системи.

Аналітико-статистичний метод дозволяє визначити соціально-екологічні показники та пріоритети розвитку спортивного туризму в світі. Це надзвичайно важливо в світлі концепції стійкого розвитку туризму, розуміючи під стійким туризмом будь-які форми освоєння територій, пов'язані з розвитком туризму, що забезпечують тривале збереження природних ресурсів та культурних особливостей і які є соціально та економічно прийнятними і справедливими.

Статистико-економічний метод дозволяє визначити економічні показники розвитку спортивного туризму в світі, особливо у порівнянні з більш традиційними видами світового туристського процесу, порівняти динаміку їх розвитку. Зараз спортивний туризм – це вагомий сектор світового туризму, що динамічно розвивається в силу своєї, в першу чергу, соціальної затребуваності, який набуває геопросторових масштабів. Тому існуючі світові туристські реалії потребують наукового обґрунтування проблем геопросторової організації спортивного туризму на основі узагальнення світових тенденцій та їх конкретно-наукового осмислення.

Метод історичного аналізу дозволяє проаналізувати ретроспективи розвитку спортивного туризму як важливого суспільного явища. Ретроспективний аналіз становлення та розвитку системи спортивного туризму в світі та в колишньому СРСР доводить, що протягом свого розвитку туристсько-спортивна діяльність розглядалася як один з ефективних засобів виховання, оздоровлення, спортивного удосконалення. Це знайшло відображення як у практиці, так і в дослідженнях наукових проблем спортивного туризму того часу. До позитивних надбань слід віднести збережену і розвинену систему громадських туристсько-спортивних організацій (федерацій, союзів, клубів, асоціацій тощо), достатню нормативно-правову та методичну базу, висококваліфікований кадровий потенціал тощо. До недоліків, із позицій сьогодення, слід віднести не завжди раціональне використання ресурсного потенціалу галузі, недостатнє науково-методичне забезпечення тощо.

Значним за обсягом є збір первинної інформації під час польових досліджень. *Метод польових експедиційних досліджень* є надзвичайно важливим для проведення емпіричних досліджень в галузі спортивного туризму. Адже початкові предметні дослідження будь-якого наукового напрямку розпочинаються на найпростішому емпіричному рівні. На цьому рівні пізнання широко використовуються такі пізнавальні прийоми як порівняння, вимір, індукція, дедукція, аналіз, синтез. А вже подальше пізнання предметної галузі призводить до чергового періоду розвитку науки на більш високому методичному (теоретичному) рівні. При цьому автор спирається на свій достатньо високий досвід участі і керівництва туристськими спортивними походами з різних видів спортивного туризму – пішохідного, лижного, гірського, водного, велосипедного. Таких категорійних походів – більше 70, з них близько 40 – це походи у якості керівника в різних регіонах світу. Географія туристських спортивних походів – Крим, Карпати (Україна), Західний та Центральний Кавказ, Валдай, Кольський півострів, Полярний та Приполярний Урал, Алтай, Східні Саяни, Прибайкалля, Хамар-Дабан, Камчатка (Росія), Копетдаг, Каракуми (Туркменістан), Памір (Таджикистан), Західний Тянь-Шань (Узбекистан, Казахстан), Татри (Польща, Словаччина), Австралійські Альпи (Австралія), Південні Альпи (Нова Зеландія)

та інші. У складі збірної команди України брав участь в туристсько-спортивній акції «Прапор України – на найвищих вершинах світу» – в експедиціях на г. Косцюшко (Австралія), г. Маунт-Кук (Нова Зеландія), г. Ельбрус (Росія).

Метод суспільно-географічного районування виступає важливим підсумком на етапі дослідження, який присвячений макрорегіональному аналізу геопросторової організації спортивного туризму. Під туристським районуванням світу розуміється процес поділу території, при якому виділені райони ідентифікуються за наявністю у них особливих туристських ознак. Розробка наукових принципів туристського районування і подальший їх розвиток для спортивного туризму дозволяє: виявляти нові рекреаційно-туристські ресурси й інші передумови для розвитку спортивного туризму в ще неосвоєних місцях; виділяти нові туристські райони різного порядку; правильно визначати туристсько-спортивну спеціалізацію районів, переносити досвід розвитку туризму із одних районів в інші з аналогічними умовами; диференційовано відноситися до багатоманітних за умовами туристських районів.

Наступним **четвертим етапом** дослідження є регіональний аналіз та оцінка функціонування системи спортивного туризму (на прикладі України). На цьому етапі застосовуються такі наукові методи дослідження як системно-структурний, аналітико-оціночний, порівняльно-географічний, картографічний, польових експедиційних досліджень, суспільно-географічного районування.

Метод системно-структурного аналізу системи спортивного туризму в Україні полягає у виділенні окремих структур цієї системи. В складі системи спортивного туризму можна виділити три основні структурних підрозділи: функціонально-компонентну, функціонально-територіальну та організаційно-управлінську структури. Функціонально-компонентна структура системи спортивного туризму – це склад, сукупність її функціональних компонентів об'єкта – різних видів, форм і напрямків, які розкривають його роль у процесах спеціалізації й комплексоутворення.

Функціонально-територіальна структура – це просторова структура, взаєморозташування та взаємозв'язки просторово виражених об'єктів, різних форм територіального зосередження туристсько-спортивної діяльності. Вона являє собою територіальну «проекцію» функціонально-компонентної структури, з якою знаходиться в діалектичній єдності.

Організаційно-управлінська структура являє собою сукупність організаційних форм та органів управління, які є ієрархічно узгоджені та забезпечують цілеспрямований та взаємоузгоджений розвиток усіх ланок системи спортивного туризму. Для вирішення складних та масштабних проблем функціонування системи спортивного туризму в Україні необхідна чітка організаційно-управлінська структура усіх рівнів цієї системи.

Важливим методом наукового дослідження системи спортивного туризму впродовж всіх етапів нашого дослідження виступає *картографічний метод*. Сутність цього методу дослідження полягає у включенні в процес дослідження системи спортивного туризму проміжної ланки – географічної карти як моделі досліджуваних явищ. При цьому на початковому етапі дослідження карти використовувалися для отримання інформації, тобто як засіб наукових досліджень – при аналізі ресурсно-туристського потенціалу певної території для цілей спортивного туризму, в польових експедиційних дослідженнях, при розробці маршрутів туристсько-спортивних походів тощо. На завершальному етапі карти

вже виступають як результат наукових досліджень – карта туристсько-спортивного районування світу, території України тощо.

Для оцінки ресурсного потенціалу спортивного туризму в Україні, класифікації та бальної оцінки категорій складності маршрутів та категорій трудності окремих локальних та протяжних перешкод, розробки еталонних туристських маршрутів широко використовувалися крім картографічного методу *аналітико-оціночний метод, порівняльно-географічний метод та метод польових експедиційних досліджень*. І знову ж таки важливим підсумком дослідження системи спортивного туризму в Україні є проведення туристсько-спортивного районування території країни відповідно до запропонованих таксономічних рівнів. Взагалі *метод суспільно-географічного районування* виступаючи могутнім методом наукового аналізу і синтезу складних явищ і систем, дозволяє глибше зрозуміти особливості розміщення досліджуваного явища – спортивного туризму – та його територіальної організації в Україні в цілому.

Завершальним етапом є обґрунтування пріоритетних напрямків вдосконалення системи спортивного туризму в світі та в Україні. На цьому етапі розробляється *стратегія розвитку спортивного туризму на основі маркетингових методик*. Застосування маркетингових методик виступає науково-інформаційною основою для розробки основних складових державної політики в галузі туризму. Експертне узагальнення результатів оцінки передумов, аналізу індикаторів розвитку спортивного туризму, оптимальної територіальної спеціалізації регіонів, тенденцій регіонального розвитку спортивного туризму дозволяє визначати та обґрунтовувати відповідні заходи політики держави щодо його розвитку. Завдяки цим методикам визначено перспективні стратегії просторової організації спортивного туризму в Україні. Результатом цього етапу досліджень стала розробка перспективної програми розвитку спортивного туризму, а також обґрунтування пріоритетних напрямків вдосконалення структури і територіальної організації спортивного туризму в світі і в нашій країні.

Висновки. Розроблена схема методики суспільно-географічного дослідження спортивного туризму як складного соціально-економічного геопросторового явища, яка включає п'ять послідовних етапів, дає інструментарій наукового дослідження, визначає основні методологічні підходи і методи такого дослідження. У дослідженні геопросторової організації спортивного туризму використовуються як загальнонаукові – системно-структурний аналіз, статистико-економічний, аналітико-статистичний, аналітико-оціночний, історичного аналізу, так і спеціальні наукові підходи (системний, кластерний, геопросторовий, просторово-ресурсний) та методи – картографічний, порівняльно-географічний, польових експедиційних досліджень, суспільно-географічного районування та інші. При цьому наскрізне значення мають системний та геопросторовий підхід, головні ідеї структурно-функціонального, мотиваційного, інформаційного й картографічного підходів.

Література

1. Зырянов А.И. Туристские кластеры и доминанты (на примере Пермского края) / А.И. Зырянов, С.Э. Мышлянцева // Изв. РАН. Сер. геогр. – 2012. – № 2. – С. 15-22.
2. Колотуха О.В. Геопросторова організація спортивного туризму: Монографія / О.В. Колотуха. – Кіровоград: ФО-П Александрова М.В., 2015. – 448 с.
3. Мезенцев К.В. Суспільно-географічне прогнозування регіонального розвитку : Монографія. / К.В. Мезенцев. – К.: ВПЦ «Київський університет», 2005. – 253 с.
4. Пістун М.Д. Основи теорії суспільної географії: Навчальний посібник / М.Д. Пістун. – К.:

- Вища школа, 1996. – 231 с.
5. Топчієв О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики / О.Г. Топчієв. – Одеса: Астропринт, 2005. – 632 с.
 1. Ziryayov A.Y. Turystskye klasteri y domynanty (na prymere Permskoho kraia) / A.Y. Ziryayov, S.E. Myshlyavtseva // Yzv. RAN. Ser. heohr. – 2012. – №2. – S. 15-22.
 2. Kolotukha O.V. Heoprostorova orhanizatsiya sportyvnoho turizmu: Monohrafiya / O.V. Kolotukha. – Kirovohrad: FO-P Aleksandrova M.V., 2015. – 448 s.
 3. Mezentssev K.V. Suspil'no-heohrafichne prohnozuvannya rehional'noho rozvytku : Monohrafiya. / K.V. Mezentssev. – K.: VPTs «Kyivskyy universytet», 2005. – 253 s.
 4. Pistun M.D. Osnovy teorii suspil'noyi heohrafiyi: Navchal'nyy posibnyk / M.D. Pistun. – K.: Vyshcha shkola, 1996. – 231 s.
 5. Topchiyev O.H. Suspil'no-heohrafichni doslidzhennya: metodolohiya, metody, metodyky / O.H. Topchiyev. – Odesa: Astroprynt, 2005. – 632 s.

Подано до редакції 18.05.2015

Рецензент – кандидат педагогічних наук Н.В. Бірюкова

УДК 911.3

Ciupa T., Suligowski R., Biernat T.

Institute of Geography, Jan Kochanowski University in Kielce (Poland)

The offer of museums in Kielce city (Poland)

The study presents the array of seven museums localized in Kielce – the partner city of Winnica. The museums offer six different types of exhibitions – historical, biographical, arts, natural history, martyrology and specialty along with different kinds of additional activities for visitors. Most valuable is the offer of the National Museum in Kielce with the richest and differentiated collection of exhibition articles. The most active in organization of exhibitions are the National Museum and Museum of Toys and Play. The museums of Kielce conduct a broad educational activity for young and adult – museum lessons, lectures and workshops. Moreover they organize scientific readings, artistic evenings, poetical programs, multimedia lectures and in two of them (National Museum and Museum of Stefan Żeromski School Years) music concerts are also held.

Key words: museums of Kielce, exhibitions, museum activities.

Цюпа Т., Суліговський Р., Бернат Т. Музейний простір міста Кельце (Польща). В статті характеризується комплекс музеїв міста-побратима Вінниці – Кельце (Республіка Польща) та їх виставкова діяльність. Музеї пропонують шість різних типів виставок – історичні, біографічний, мистецькі, історії природи, мартирологічні та інші поряд з іншими різноманітними видами додаткових заходів для відвідувачів. Найрізноманітнішою є діяльність Національного музею у м Кельце з науково-обґрунтованою диференціацією багатой експозицією виставкових предметів. Найбільша активність в організації виставок властива також і Музею іграшки та ігор. Підкреслюється широка освітня діяльність келецьких музеїв для різновікової публіки через її різні форми – музейні уроки, лекції і семінари, а також наукові читання, мистецькі вечори, поетичні програми, мультимедійні лекції, а також літературно-музичні концерти.

Ключові слова: музеї Кельце, виставки, музейні заходи.

Цюпа Т., Суликовский Г., Бернат Т. Музейное пространство города Кельце (Польша). В статье характеризуется комплекс музеев города-побратима Винницы – Кельце (Республика Польша) и их выставочная деятельность. Музеи предлагают шесть различных типов выставок – исторические, биографический, художественные, истории природы, мартирологического и другие наряду с другими разнообразными видами дополнительных мероприятий для посетителей. Разнообразной является деятельность Национального музея в г. Кельце с научно-обоснованной дифференциацией богатой экспозицией выставочных предметов. Наибольшая активность в организации выставок присуща также и Музею игрушки и игр. Подчеркивается широкая образовательная деятельность келецких музеев для разновозрастной публики через ее различные формы – музейные уроки, лекции и семинары, а также научные чтения, художественные вечера, поэтические программы, мультимедийные лекции, а также литературно-музыкальные концерты.

Ключевые слова: музеи Кельце, выставки, музейные мероприятия.

Introduction. In recent years, a significant increase of Ukrainian visitors have been observed in Kielce. They came here in business, tourist and educational reasons (lecturers and students). At the beginning of 2015 several dozens of students from Ukraine have been living and studying in Kielce. In spare time visitors have a number of opportunities to enjoy many tourist attractions in the city. Among them, important role is played by seven museums, which main role is collecting, popularization and education (Stasiak 2006). Museums collect, store and popularize universal values of natural or cultural character. The collections often have historical, scientific and artistic values. Therefore people visit museums for the learning purposes. Local museums have a very important role in learning about the region. All of the described museums have regional and some of them also super-regional character and reach.

Through the museums visitors learn about the history and the present of the region, they also revise and strengthen their knowledge. According to Burda and Szymczak (2006) museums allow visitors to directly encounter the local environment and shape an affection to traditions. Foreign students and employees working in Kielce are specific groups that could be the most interested in local and regional culture with its monuments. Moreover museums are able to create emotional bond with Poland, particularly for those that have Polish roots.

The aim of the present paper is to show an actual offer of the museums in Kielce, trying to analyze their types, collections and activities. The analysis describes only the national and local museums that create official activity reports.

Kielce, with around 200.000 inhabitants, is a capital city of the świętokrzyskie voivodeship. It is situated in central Poland (fig. 1). The city benefits from its location

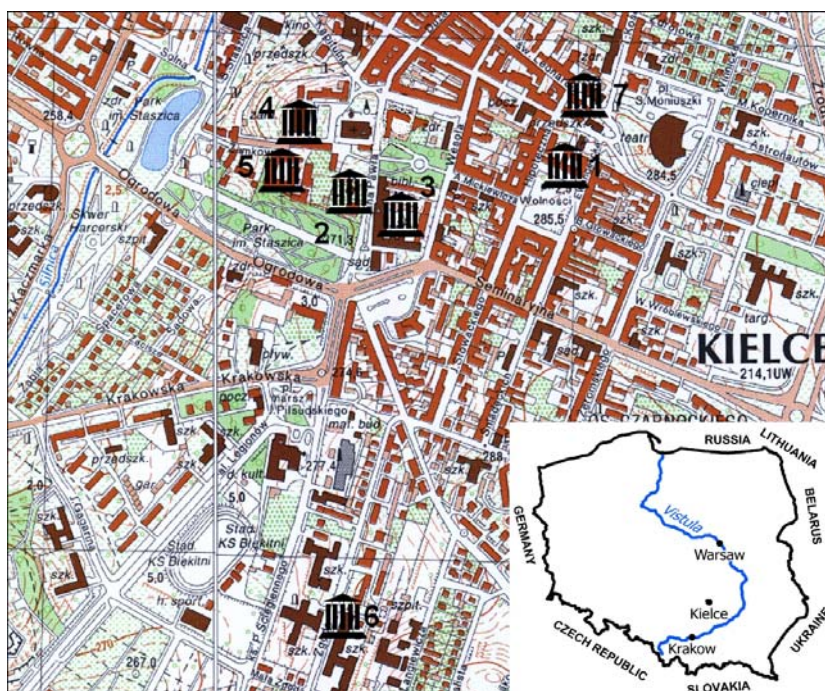

Fig. 1. The museums location in Kielce

1 – Museum of Toys and Play, 2 – Diocesan Museum, 3 – Museum of Stefan Żeromski School Years, 4 – National Museum, 5 – National Remembrance Museum – Kielce's Prison from 1939-1956, 6 – Geological Museum conducted by the local branch of National Geological Institute, 7 – Museum of Kielce's History).

because it is surrounded by big agglomerations (Warsaw, Kraków, Łódź and Katowice) and plays a role of the traffic junction between them. In the city's area there are many valuable tourist attractions of both natural and cultural character (among others: 5 natural reserves, Kielce Cathedral, Palace of the Kraków Bishops). Since 1992 Kielce Trade fairs are being organized in the city, which attracts increasing number of Polish and international guests. Kielce's museums proposes differentiated and interesting exhibitions and activities, that also raises the attractiveness of the region. Kielce is a partner city of Winnica in Ukraine from 2003, and the history of cooperation dates back to 1958.

Museums of Kielce

Seven museums are functioning in Kielce (tab. 1). Due to the subordination and the character of collections they belong to three groups: district museums, regional

Table 1

Museums of Kielce – main attractions

<i>Nr</i>	<i>Name (year of establishment)</i>	<i>Seat</i>	<i>Type (number of museum collections)</i>	<i>Main attractions</i>
1.	National Museum (1908)	Palace of the Kraków Bishops (17 th century) (phot. 1)	art (31 859)	Polish painting gallery from z 17 th to 20 th century; objects of decorative art: furniture, fabrics, gold and silver items, glass and ceramics (Baroque, Classicist, Biedermeier and Art Nouveau styles) and medals; Marshall Józef Piłsudski Sanctuary; bishop and senators suites; Italian Garden
2.	Museum of Stefan Żeromski School Years (1964)	Seminary building (18 th century)	biographical (596)	Writers childhood exposition from Strawczyn and Ciekoty; school years exposition from Kielce; works of the author and some examples of his social activity
3.	Geological Museum (1966)	National Geological Institute building in Kielce	natural	Whale skeleton preserved in Pińczów limestone; rocks and minerals exposition from almost all geological periods in the natural history of Earth; fossils; lapidarium
4.	Museum of Toys and Play (1979)	Building of old trade fairs (19 th century) (phot. 2)	specialized (5 826)	Historical and ethnographic toys
5.	National Remembrance Museum – Kielce's Prison (1995)	Kielce's prison building (1826-1828 r.)	martyrological (114)	Document copies, prisoners messages, photo- graphs, weapons, instruments of torture; solitary confinement cells; place of execution
6.	Diocesan Museum (2004)	Building of old local bishop seat (18 th century)	art	Sacred art relics (fabrics, vestments, liturgical furnishings, sculptures and paintings); docu- ments; interior design
7.	Museum of Kielce's History (2006)	downtown old apartment house (19 th century)	historical	Different kinds of archival documents: city plans, old photographs, ordinances etc. Items associated with the city.

Source: own study

museums and specialized museums. Taking into consideration character of the museum's collections, according to division proposed by Lijewski (2008), described museums were assigned to be: art (2), specialized (1), biographical (1), natural (1), historical (1) and martyrological (1). This diversity raises the advantages of the region in terms of tourist attractiveness. Furthermore significant is the fact that those museums have very diversified staffing and material resources, therefore different possibilities to carry out the museum offer.

The most stately museum in Kielce and the whole świętokrzyskie voivodeship is the Świętokrzyskie Museum, established in 1908. In 1975, for the merits of development of science and Polish culture, it has been ranked the National Museum and since then it has a nationwide character. It is one of the 7 national museums in Poland. From 1971 its seat is the 17th century Palace, formerly owned by the Kraków Bishops (fig. 2). It's an example of residential architecture from the early Baroque. The Palace building has been classified to the highest category of Polish monuments. Against an exposition of the 17th and 18th century interior design there are three permanent exhibitions. One of them is Polish paintings and decorative art from 17th to 20th century gallery situated in 17 halls of the carefully restored northern wing of the Palace. It includes about 250 paintings of 125 artists – for example Pankiewicz, Malczewskim Wyspiański, Boznański, Szermentowski, Siemiradzki and Grottger. The gallery has also more than 500 items of decorative art, most of them ceramics (among others faience,

porcelain from Miśnia and Ćmielów, Chinese and Japanese products) and artistic glass from Baroque, Classicist, Biedermeier and Art Nouveau styles (Śniegulska-Gomuła 2013). The museum features also Marshall Józef Piłsudski Sanctuary with halls showing historical military equipment such as firearms, defense and edged weapons. Since 2003 at the backyard of the Palace an Italian Garden with 17th century quarter structure have been opened for the public (Paprocki 2004, Biernat et al. 2006) (tab. 1).

Museum of Stefan Żeromski School Years in Kielce (a department of the National Museum) have been set up in the 100 anniversary of the writers birth. Stefan Żeromski was one of the most famous Polish writers. The museum is situated in the part of the historical seminary building (founded in 1724-1727) which in 19th century housed men's Government Gymnasium where Stefan Żeromski attended for 13 years (Zapałowa 1996). The museum's collection comprises furniture, photographs, documents and other items that characterize school years of the author, his literary works and chosen examples of social initiatives.

Collection of the Geological Museum – conducted by a branch of National Geological Institute in Kielce, consists of minerals, rocks, and fossils from geological periods in the Earth's history (from Kambrian to Quaternary). The largest and most precious exhibit is a whale skeleton (from Tertiary, about 15 million years ago) and 12 million year old shark teeth. In open air exhibition petrified trees are presented along with lapidarium – an exposition of rocks and boulders (tab. 1).

The Museum of Toys and Play is currently the biggest toy museum in Poland (fig. 3), both in means of area (631 m²) and number of exhibits (about 6000). Since the moment of its creation (1979) it was functioning as a research and development backup for toy manufacturers. Because of the problems of space the exhibition and museum activity were often being restricted (Podsiadło 2003, Biernat et al. 2007). The most valuable part of the museum's collection are historical toys. Besides, a large group of handmade local toys made of natural materials with traditional techniques are represented. In the collections there are also rewarded in competitions children art works and writings.

National Remembrance Museum – Kielce's Prison from 1939 to 1956 is located within the 18th century utility buildings (stables and coach house) of the Kielce County. In 19th century those buildings were transformed into the prison surrounded by a high wall. During the Second World War and the German occupation the prison took a role of a camp for Polish prisoners of war. After the liberation of Kielce from the occupation, the prison have been taken over by former Ministry of Internal Security. It should be noticed that this museum not only represents specific topic and historical time but also, and first of all, it is located exactly in a place where those documented historical events took place. Here the solitary confinement cells, guard tower and execution place located between the prison and the outer wall have been preserved in the original state. In one of the halls an original hook used for hanging executions is preserved too. Furthermore, among the exhibits are: archival documents, prisoners secret messages, written witness relations, photographs and images of partisan captains, firearms, instruments of torture used by Gestapo and communist Internal Security officers. All of them represents the history of the prison and fate of the prisoners in 1939-1956 period.

The Diocesan Museum in Kielce have been established by the Kielce bishop decree in 2004, and opened a year later. The seat of the museum is former Kielce bishops residence. The collection consists of valuable items of sacred art from the

Fig. 2. National Museum – Palace of the Kraków Bishops (17th century)

Fig. 3. Museum of Toys and Play – Building of old trade fairs (19th century)

Diocese of Kielce area.

In 2006 the Museum of Kielce's History have been created (Biernat et al. 2009). It documents the history and stages of the city development. The permanent exhibition shows archeological findings, photographs, documents and other collections connected with the city's cultural and also industrial history.

It should also be noticed that the historical manor house of the Laszczyk family in Kielce seats the head office of Kielce Region Countryside Museum – a museum devoted to present regions ethnological history and heritage. There is a small exposition in the building itself but the main exhibits are situated in locations outside of Kielce – in Tokarnia (Ethnographic Park), Mnichów (Mausoleum of the Polish Countryside Martyrology), Bodzentyn (Czernikiewicz family farmhouse) and Szwarszowice (stone windmill).

Museums activity forms

Exhibitions are a part of the product offered by the museums. Permanent or temporary, own and extraneous, showing collections of the specified topic are a magnet for potential visitors. The vast array of museum exhibitions in Kielce is very diverse due to a need of reaching a broad audience. Some of the present exhibitions have a national value and became a part of the Polish museums history. For example – *25 years of Pope John Paul II pontificate* (National Museum in 2004). The biggest number of exhibitions is organized by the specialized museums (Biernat et al. 2006). The most active in this area are the National Museum and the Museum of Toys and Play. Average number of exhibitions organized in those museums are twenty per year in each.

Museums play an increasingly important role as places gathering tourists who are interested in a broad human culture. Gradually they are transforming into active educational establishments because they are an ideal places for education of children and adult. Research has shown that a number of participants in different forms of educational activity, among the total number of tourist visitors, is getting bigger year after year.

Museum lessons, lectures and workshops are forming the students ability to use a new source of knowledge in form of exhibitions. In museums students have an unique occasion to encounter original relics of human culture or natural environment heritage. There students could pursue the educational curriculum in a way far more interesting than classroom lessons, integrating the knowledge from different areas of humanities or natural and technical sciences. Museum lessons are part of curriculum, which covers the education process in different types of schools. In this respect two museums in Kielce are leading – again the National Museum and the Museum of Toys and Play, which organize about 150 lessons in a year.

Another aspects of the museums activity are scientific lectures, artistic evenings, poetical programs or even multimedia lectures. Attending this types of museums offer one have a great possibility to be in a direct contact with a scientist or artist (writer, poet, singer, sculptor or other). In Kielce there are on average, about 200 activities of this type in a year.

Musical concerts covering historical, classical and popular music are being held in two museums in Kielce – the Museum of Stefan Żeromski School Years and the National Museum. There are mainly chamber music concerts of classical composers. They gather more than 10.000 listeners in a year.

Museum publications provide documentation for exhibitions and different activities of the museums – they give knowledge about the collections and museums

offer. Often, because of their attractive design, they could also be a souvenirs. The amount of published catalogues, albums, handbooks, guides, folders and other publications along with their availability in Kielce's museums is satisfactory. Nowadays, most of the information are also published on the museums websites. Among the different forms of publications in the museums of Kielce posters (39%) and brochures (34%) are the most popular. The widest range, in terms of the amount of publications offered, have the National Museum (Raport... 2012). Furthermore the National Museum publish educational books, which aim is to promote the institution. This publication attract the big interest of school age youth.

A new element of the museums offer are competitions and play activities. The Museum of Toys and Play organizes, for example, *International Olympics of Old and Forgotten Plays*, which is of a very big interest, also for foreign tourists.

Conclusions

- There are 7 museums in Kielce (art – 2, specialty, biographical, martyrological, natural and historical) – all located in the city center.
- Kielce's museums have rich and versatile collections of exhibits. The most valuable items are stored in the National Museum.
- The most active in scope of exhibitions organization are two museums: National Museum and Museum of Toys and Play.
- Described museums perform a broad educational activity for young and adult (museum lessons, lectures, workshops). They organize also scientific lectures, artistic evenings, poetic programs, multimedia lectures. Two museums (National Museum and Museum of Stefan Żeromski School Years) organize also musical concerts.

Literature

1. Biernat T., Ciupa T., Suligowski R., 2006, Rola muzeów województwa świętokrzyskiego w turystyce. In: A. Toczewski (ed.), Rola muzeów w turystyce i krajoznawstwie, Wyd. Muzeum Ziemi Lubuskiej, Zielona Góra.
2. Biernat T., Ciupa T., Suligowski R., 2007, Produkt turystyczny muzeów województwa świętokrzyskiego i jego wykorzystanie w latach 1995–2004. In: M. Gagacka (ed.) Turystyka i Rekreacja. Przegląd Naukowy 4. Wyd. Instytutu Technologii Eksploatacji – PIB, Radom.
3. Biernat T., Ciupa T., Suligowski R., 2009, Znaczenie muzeów Kielc w turystyce województwa świętokrzyskiego. In: I. Jażdżewska (ed.) Funkcja turystyczna miast. XXI Konwersatorium Wiedzy o Mieście UŁ, Łódź.
4. Burda B., Szymczak M., 2006, Możliwości poznania dziejów regionu poprzez zbiory muzealne. In: A. Toczewski (ed.), Rola muzeów w turystyce i krajoznawstwie, Wyd. Muzeum Ziemi Lubuskiej, Zielona Góra.
5. Lijewski T., Mikułowski B., Wyrzykowski J., 2008, Geografia turystyki Polski, PWE, Warszawa.
6. Paprocki B., 2004, Kielce. Pałac Biskupów Krakowskich, Wyd. Muzeum Narodowego, Kielce.
7. Podsiadło J., 2003, Muzeum Zabawkarstwa w Kielcach. Informator, Kielce.
8. Raport Muzeum Narodowego w Kielcach za 2012 rok, Arch. Muzeum Narodowego, Kielce 2013.
9. Stasiak A., 2006, Muzea wobec wyzwań współczesnej turystyki. In: A. Toczewski (ed.), Rola muzeów w turystyce i krajoznawstwie, Wyd. Muzeum Ziemi Lubuskiej, Zielona Góra.
10. Śniegulska-Gomuła M., 2013, Polska porcelana (1797-1914) w zbiorach Muzeum Narodowego w Kielcach. Rocznik Muzeum Narodowego, Kielce, t. 28.
11. Zapałowa K., 1996, Muzeum Lat Szkolnych Stefana Żeromskiego. Przewodnik, Kielce.

Подано до редакції 01.07.2015

Рецензент – кандидат географічних наук В.С. Канський

УДК 911.3

Атаман Л.В.

Київський національний університет імені Тараса Шевченка

Дерев'яні храми як складова сакральних просторів Поділля

У статті розглянуто роль та місце дерев'яних храмів Поділля у структурі сакральних просторів. Охарактеризовано найвідоміші дерев'яні храми Поділля, зосереджено увагу на їх значенні у розвитку туристичної галузі регіону. Визначено основні критерії класифікації дерев'яних храмів, принципи їх побудови, характерні ознаки, що стосуються окремо кожної групи дерев'яних храмів. Досліджено й подано кількісні та якісні характеристики відомих подільських дерев'яних храмів, які знаходяться на території Тернопільської, Вінницької та Хмельницької областей, розглянуто регіональні особливості та відмінності. З'ясовано, що у храмовому будівництві Поділля виділяють два типи церковних споруд – тризрубні одноверхі та тритрубні триверхі, які належать до східноподільської та західноподільської регіональних шкіл, для яких характерна усталеність архітектурно-будівельних традицій. Особливу увагу зосереджено на збереженні дерев'яних храмів Поділля як унікальних пам'яток архітектури та мистецтва. Зазначено, що Поділля є унікальним регіоном для розвитку сакрального туризму, адже тут знаходиться значна кількість сакральних пам'яток, основними з яких є дерев'яні храми.

Ключові слова: дерев'яний храм, архітектура, сакральний простір, класифікація, сакральний об'єкт, Поділля.

Атаман Л.В. Деревянный храм как составляющая часть сакрального пространства Подолья.

В статье рассмотрена роль и место деревянных храмов Подолья в структуре сакральных пространств. Охарактеризованы известные деревянные храмы Подолья, сосредоточено внимание на их значении в развитии туристической отрасли региона. Определены основные критерии классификации деревянных храмов, принципы их построения, характерные признаки, касающиеся отдельно каждой группы деревянных храмов. Исследованы и представлены количественные и качественные характеристики известных подольских деревянных храмов, которые находятся на территории Тернопольской, Винницкой и Хмельницкой областей, рассмотрены региональные особенности и различия. Выяснено, что в храмовом строительстве Подолья выделяют два типа церковных сооружений – трехрубные и тритрубные, относящихся к восточноподольской и западноподольской региональных школ, для которых характерна устойчивость архитектурно-строительных традиций. Особое внимание сосредоточено на сохранении деревянных храмов Подолья как уникальных памятников архитектуры и искусства. Отмечено, что Подолье является уникальным регионом для развития сакрального туризма, ведь здесь находится значительное количество сакральных памятников, основными из которых являются деревянные храмы.

Ключевые слова: деревянный храм, архитектура, сакральное пространство, классификация, сакральный объект, Подолья.

Ataman L. Wooden Churches as a component sacred space Podillya. The article examines the role and place of wooden churches Podillya in the structure of sacred spaces. Characterized most famous wooden churches Podillya, focus on their importance in the development of tourism industry in the region. The main criteria for the classification of wooden churches, the principles of their construction, characteristics, relating separately to each of wooden churches. Researched and submitted quantitative and qualitative characteristics Podolya famous wooden churches, which are located in Ternopil, Vinnytsia and Khmelnytsky regions examined regional differences and differences. It was found that the temple construction skirts are two types of church buildings, which have a sustainability-build architectural traditions. Particular attention is focused on preserving wooden churches Podillya as unique monuments of architecture and art. Indicated that Podillya a unique region for tourism development sacred, because there is a significant number of sacred sites, the main ones are wooden churches.

Key words: wooden church architecture, sacred space, classification, sacred object skirts.

Наявність проблеми. Сакральний простір можна характеризувати як структуру, що займає певну територію, містить сакральний об'єкт, утворює певний ландшафт. Основою сакрального простору або сакральним простором найчастіше є сакральний (релігійний, культовий) об'єкт. На базі різних об'єктів (церкви, монастирі, релігійні громади, мечеті тощо), які, пройшовши певні етапи становлення і розвитку, є локалізованими і функціонують у просторі (на земній поверхні з її природними та суспільними відмінностями) відбуваються відправлення різних культів (молитви, обряди, свята).

Серед найвідоміших сакральних об'єктів варто відзначити дерев'яні храми, які знаходяться на території України. Перші письмові відомості про дерев'яні храми на українських теренах відомі з X століття. Вони займають вагоме місце у складі сакральних просторів Поділля, тому що багато цих дерев'яних пам'яток релігії збереглися й функціонують у наш час.

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Суспільно-географічні дослідження дерев'яних храмів тісно пов'язані з архітектурними дослідженнями. Саме тому варто зосередити увагу на ті напрацювання в галузі архітектури, що є ґрунтовними в осмисленні дерев'яних храмів як основних складових сакральних просторів Поділля. Наукове осмислення традиційного храмобудування України і відповідно спроби систематизації споруд розпочалось на рубежі XIX – XX століть. В дослідженнях наступного періоду простежуються наміри класифікації давніх дерев'яних храмових споруд. Таким чином, перша половина XX століття була періодом накопичення інформації про українські дерев'яні храми. У повоєнний час, починаючи з другої половини XX століття, помітний внесок у вивчення об'єктів традиційної храмової архітектури зробили П. Юрченко, Г. Логвин, П. Макушенко та згодом І. Могитич [3].

На сьогодні у суспільній географії досліджують дерев'яні храми як основні складові релігійної сфери, на Поділлі вони займають значну частину сакральних просторів. Зокрема відомі географи України вивчають дерев'яні храми в складі сакральних (релігійних) об'єктів, при дослідженні релігійної ситуації. Фундаментальні дослідження у галузі сакральної географії (географії релігії) проведено О.І. Шаблієм, Л.Т. Шевчук, С.В. Павловим, К.В. Мезенцевим, О.О. Любіцевою та ін.

Мета і завдання. Метою цього дослідження є визначення місця і значення дерев'яних храмів у структурі сакральних просторів Поділля. На основі поставленої мети визначити такі завдання: дослідити регіональні особливості дерев'яних храмів Поділля, як унікальних сакральних об'єктів; з'ясувати роль дерев'яних храмів у структурі сакральних просторів та виокремити значимі дерев'яні храми на Поділлі, що мають яскраві самобутні риси.

Результати дослідження. У кожного краю є щось таке, чим можна гордитися навіть за межами держави. Такою гордістю в Україні є дерев'яні церкви Поділля, збудовані народними майстрами без жодного гвіздка у специфічних архітектурних стилях, притаманних лише для певної місцевості. Символіка дерева розвивається у Біблії в трьох напрямках: дерево життя, дерево Царства Божого і древа Хреста.

Церква є деревом життя, деревом пізнання. Крім цього, дерев'яна церква є символом космічного древа, образним втіленням всесвіту. Нарешті, дерев'яна церква є розгорнутим уособленням євангельського Древа Хреста, мук Спасителя, його жертви, принесеної в ім'я людства. Кожен спочатку зачаровується красою неземних форм, органічною архітектурою, гармонійним розташуванням в

ландшафті. Дерев'яна церква наділена нескінченним змістом – як цілий Всесвіт. У цьому храмі відчувається синкретизм релігійного світосприйняття, коли людське розчиняється у божественному, штучне – у природному, будівля у ландшафті.

Дерев'яне церковне будівництво в Україні має давню традицію, яка сягає ще ранніх часів Київської Русі. Цей вияв зодчества унікальний не лише витонченістю архітектурних форм, але і унікальністю конструкції. Святиню зводили без застосування залізних цвяхів, використовуючи тиблі – кілочки з твердих порід дерев, яким не загрожувала ерозія. На Поділлі вперше почали використовувати кам'яні підмурки замість вкопаних в землю обрубків дубових колод. З кінця XVIII ст. підмурки починають використовувати по всій Україні.

Простежуючи еволюцію історичного розвитку форм українських дерев'яних церков, з урахуванням їх планувальної структури та характеру завершення, Г. Логвин у свій час запропонував класифікацію традиційних храмів, яка зводилася до поділу їх на три групи [2].

До першої групи віднесені тритрубні безверхі (дахові) або хатнього типу церковні споруди. Другу групу складають тритрубні одноверхі, тритрубні двоверхі та тритрубні триверхі храми. Третя група – це хрещаті в плані п'яти- і дев'ятизрубні церкви з одним, трьома, п'ятьма чи навіть дев'ятьма верхами.

Однак зараз більш прийнятною варто вважати класифікацію дерев'яних храмів традиційного будівництва, запропоновану І. Могитичем [3]. За ознаками планувально-просторової структури споруд І. Могитич поділяє храми на три типологічні групи:

- двозрубні церкви: дахові, одно- та двоверхі;
- тритрубні та двотрубні тридольні дахові, одно-, дво- та триверхі;
- хрещаті: одно-, три-, п'яти- та дев'ятиверхі.

Торкаючись характеристики дерев'яних храмових споруд, Г. Логвин, П. Юрченко та інші дослідники звертають увагу на їх регіональні відмінності, вказують на такі школи традиційного храмобудування на теренах України, як галицька, гуцульська, бойківська, лемківська, буковинська, подільська, волинська, придніпровська та інша [2, с. 212].

Згідно з наявним історико-етнографічним розмежуванням та з урахуванням географії поширення традиційного храмобудування на теренах України варто розрізняти такі зони та в їх межах відповідні регіональні школи, для яких характерна усталеність архітектурно-будівельних традицій:

- поліська – лівобережнополіська, правобережнополіська, волинська школи;
- карпатська – гуцульська, бойківська, лемківська, галицька, буковинська школи;
- подільська – східноподільська та західноподільська школи;
- слобожанська – слобожанська та полтавська школи;
- середньо-наддніпрянська – середньонаддніпрянська школа.

У храмовому будівництві Поділля XVIII-XIX століття виокремилось два типи церковних споруд – тризрубні одноверхі та тритрубні триверхі. Хрестовоздвиженська церква 1799-1801 років у м. Кам'янець-Подільському є одним із кращих зразків тритрубних одноверхих храмів Західного Поділля. Композиційною домінантою храму є квадратний у плані середній зруб – нава зі стрімким восьмигранним наметовим верхом на невисокому восьмику. Значно менші також квадратні в плані рівновисокі зруби бабинця і вівтаря мають плоскі

стелі й покриті двосхилими дахами з фронтонами. Широке піддашшя, підтримуване випусками вінців зрубу, посилює монолітність об'єму споруди, створює ритм горизонтальних членувань, узгоджений з пропорційним устроєм форми храму [6].

Західноподільські храми тісно примикають до галицької школи. Прекрасні зразки стилю збереглися в с. Скорики (церква св. Іоана Богослова, XVII ст., Тернопіль) та м. Кам'янці-Подільському (Хрестовоздвиженська церква, 1799, Хмельниччина). А от східноподільські храми тяжіють до наддніпрянської школи. На жаль, на східному Поділлі не збереглося жодного дерев'яного храму, спорудженого у буремному для України XVII столітті. Найбільшого поширення тут також набули тризрубні церкви, хоча нерідкісними були й хрещаті п'ятизрубні (Михайлівська церква, 1764, с. Дашів, Вінничина).

Також одним із найдавніших і найвиразніших традиційних храмів Східного Поділля є тризрубна триверха Покровська церква 1700-1702 років у с. Лозова Вінницької області. Зруби бабинця, нави та вівтаря квадратні в плані, завершуються восьмигранними наметовими покриттями на восьмириках із двома заломами. Розлоге піддашшя на фігурних кронштейнах обіймає нижній ярус зрубів, підкреслюючи горизонтальний ритм розчленувань верхів, із яких у загальній композиції виділяється за обсягами середній. До характерних зразків дерев'яного храмового будівництва Східного Поділля відноситься й тризрубна триверха церква св. Миколи у м. Вінниці (1746 р.) [6].

На теренах Поділля найбільше дерев'яних церков збереглося на Тернопільщині (рис. 1). Всього в Тернопільській області нараховується 168 дерев'яних церков із 230 дерев'яних культових споруд, до яких ще належать дзвіниці, каплиці тощо. 134 внесені до державного реєстру нерухомих пам'яток містобудування та архітектури місцевого та національного значення. Майже 100 % дерев'яних храмів використовують як культові споруди, але 70 % всіх їх потребують ремонту чи відновлення [5].

У м. Чорткові Тернопільської області можна побачити один із найдавніших дерев'яних храмів на Поділлі – Успенську церкву (1635 р.). Цей тридольний храм із високою дзвіницею є пам'яткою архітектури та охороняється державою. Унікальний витвір української дерев'яної архітектури – Вознесенська церква (1717 р.) у передмісті Чорткова. Народні умільці спорудили її без жодного цвяха. Серед храмів області церква славиться одним із найгарніших іконостасів. Однією з перевезених церков на Тернопільщину є церква у с. Нагірянці. Перевезена з Карпат в 1672 р. В 1782 р. була перебудована. Прибудови на південному фасаді бабинця і

Рис. 1. Дерев'яні храми Тернопільщини. За [4]

апсиди датуються XIX ст.

Нині у Тернопільській області нараховують приблизно 85 храмів зроблених із дерева. У Копичинцях є дерев'яний храм – церква Воздвиження

Христа, яка споруджена у 1630 році. Церква Воздвиження Христа знаходиться у районі міста Кутець. Коло храму є дзвіниця, встановлення якої припало на першу половину XVIII ст. Дзвіниця теж дерев'яна, розташована на захід від церкви, накрита невисоким чотирискатним дахом. Пам'ятка – одна з найбільш ранніх дерев'яних споруд на Поділлі, відноситься до творів української народної архітектури. Цінними архітектурними пам'ятками на Гусятинщині є дерев'яна церква св. Великомучениці Параскеви і дзвіниця (XVIII ст.) у Крогульці. Свого часу тут служив священиком батько Богдана, Миколи і Левка Лепких – отець Сильвестр, відомий у літературі як письменник Марко Мурава. Чудова дерев'яна церква св. Миколая з дзвіницею (1777 р.) стоїть на високому пагорбі, куди ведуть бетонні сходи. Класична подільська триверха церква під гонтом, безперечно, входить в п'ятірку найгарніших дерев'яних храмів на Тернопіллі. З церковного подвір'я, оперізаного невисокою мурованою з місцевого каменю огорожею, відкривається панорама села і околиць.

В місті Чортків збереглося дві старовинні дерев'яні церкви. Перша – це церква Успення Пресвятої Богородиці, розташована в центрі міста. Побудована у 1581-84 роках з ініціативи ремісників Чорткова кушніра Миколи Драчука та швеця Гаврила Журавля в традиційному «карпатському стилі». Тричі церква зазнала руйнувань під час нападів на місто турків і татар: у 1593, 1617 та 1640 роках. Щоразу відбудовували її майже заново. Це – тридільний храм хатнього типу із двоспадовим дахом, на якому вежа з хрестом. В XVIII столітті створено іконостас церкви. Храм як пам'ятка історії та архітектури цінний тим, що він дуже рідкісного типу, одна з найстаріших церков на Поділлі. Друга – Вознесенська церква з Чорткова, яку неможливо сплутати з жодною іншою – її силует єдиний і неповторний, принаймні, серед наявних нині церков. Затишну нотку вносять різнокольорові скельця у ліхтарі центральної бані. Народні умільці спорудили (1630) цей храм без єдиного цвяха. Три частини храму, що завершуються куполами, традиційно символізують тризуб. Разом з містом церква зазнавала жахливих руйнувань під час нападу на Чортків татар у 1640 і турків у 1672 роках. Повністю церква відбудована у 1717 році. Тоді ж, під час свята Вознесіння Господнього, освячена як Вознесенська (до цього часу була церквою св. Миколая). Це – один з найбільш довершених взірців народної архітектури Поділля.

Варто відзначити, що Вінницька область також багата давніми пам'ятками церковної дерев'яної архітектури Поділля (рис. 2). Тепер в області нараховується 114 дерев'яних культових споруд, 35 з яких є національно-культурним надбанням, що в установленому порядку визнані пам'ятками містобудування та архітектури і охороняються державою. Серед них 13 пам'яток мають національне значення. Всього зберіглося 39 дерев'яних храмів збудованих у XVIII ст., 73 – у XIX ст., 2 – у XX ст.

Дерев'яні церкви збереглися в 22 районах і двох містах обласного значення (Вінниці та Могилів-Подільському). Найбільше їх у Вінницькому районі (12), Гайсинському і Козятинському (по 9), Барському, Немирівському, Тиврівському (по 8), Жмеринському, Іллінецькому, Бершадському, Калинівському, Крижопільському, Липовецькому, Могилів-Подільському, Тростянецькому, Тульчинському, Хмільницькому, Чечельницькому, Шаргородському (по 3 – 7), Піщанському та Погребищенському (по 1). За віросповіданням дерев'яними храмами користуються православні.

Для дерев'яних храмів області характерні три зруби, кожний з яких має

Рис. 1. Дерев'яні храми Вінниччини. За [4]

барочні заломы і два перехвати. Верхній перехват вінчається маківкою з хрестом. Нижня частина зрубів по всьому периметру храму має опасання, яке захищає фундамент. Виняток становить Миколаївська церква у Вінниці – по всьому периметру вона має галерею з арочними проймами, яка надає храму неповторної принади і граційності.

У селах Вінниччини збереглися й інші дерев'яні церкви, але вони не мають такої мистецької цінності, якою наділені вище названі храми. Цей перелік охоплює церковні споруди XVIII ст., коли ми ще мали змогу будувати свої храми в руслі національної будівельної традиції. На межі XVIII-XIX ст. ця

традиція була узурпована рішенням святишого Синоду російської православної церкви, який заборонив будівництво в Україні храмів в традиційному стилі. З цього часу на наших землях будують церкви за типовими синодальними проектами, в основу архітектурного образу яких вводять риси руських церковних традицій.

За даними, у Хмельницькій області виявлено 117 збережених церков, із них під охороною перебувають лише сім (рис. 3). У реєстрі пам'яток архітектури і містобудування Хмельницької області (1993 року) можна зустріти багато дерев'яних храмів. Так, статус рекомендованої до внесення в список пам'яток місцевого значення має Успенська церква 1884 року, що у селі Личівка Волочиського району [5].

Рис. 1. Дерев'яні храми Хмельниччини. За [4]

Єдиною збереженою архітектурною пам'яткою Кам'янця-Подільського, яка представляє традиційну подільську школу дерев'яного церковного будівництва є Хрестовоздвиженська церква. Вона розташувалася в мальовничій долині Смотрицького каньйону, в місцевості з історичною назвою Карвасари.

Цікавою є Михайлівська церква, 1769 р (с. Зінків, Вінковоцький р-н, Хмельницька область) – класична подільська церква, описана в багатьох виданнях як видатна пам'ятка української дерев'яної архітектури. Церква розташована у мальовничому ландшафті. Таких храмів на Поділля фактично не залишилось.

Висновки. Дерев'яні храми Вінниччини є значним надбанням нашої держави, вони репрезентують світові Поділля і є живим свідченням духовного розвитку нашого краю в минулому, його історії, культури, архітектурного мистецтва. Кожен храм – живий

свідок історії нашого народу і сьогодні іще не пізно докласти зусиль, щоб зберегти це людське мистецтво. На превеликий жаль, недбале ставлення до пам'яток нашої духовності – до храмів, ігнорування елементарних правил протипожежної безпеки призводять до їх передчасної втрати.

Подільяни створили власну регіональну культуру храмового будівництва, яка має самобутні риси і характерні ознаки. До класичних зразків дерев'яних храмів Поділля належать церкви: Миколаївська 1746р. у м. Вінниця, Михайлівська 1752р. у смт Вороновиця, Покровська і Миколаївська в с. Лозова, Св. Параскеви-П'ятниці 1775р. в м. Могилів-Подільський, Успенська 1767р. в с. Марківка, Різдва Богородиці 1764р. в с. Печора тощо.

Поділля володіє значними пам'ятниками дерев'яної народної архітектури, які є найціннішою сторінкою народного мистецтва і найбільшою мірою здатні репрезентувати край у всій своєрідності та складності. Дерев'яні церкви є найбільш вразливою частиною сакральних просторів та національної культурної спадщини. Надзвичайно актуальна проблема збереження та ефективного використання культурних пам'яток у регіоні. Вони гинуть від води, вогню, а найбільше під людської недбалості й безкультур'я. Майже кожного року в області зникає унікальний дерев'яний храм – з причини відсутності коштів.

Література

1. Жарких М.І. Храмы Поділля / М. І. Жарких. – К.: Мислене дерево, 2007.
Zharkyykh M. I. Khramy Podillia / M.I. Zharkyykh. – K.: Myslenne derevo, 2007.
2. Логвин Г.Н. Дерев'яна архітектура України / Г.Н. Логвин // Нариси історії архітектури Української РСР. – 209 с.
Logvyn G.N. Dereviyana arkhitektura Ukraini / G.N. Logvyn // Narysi istorii arkhitekturi URSR. – 209 s.
3. Могитич І.Р. Архітектура дерев'яних храмів / І.Р. Могитич // Вісник "Укрзахідпроекреставрація". – 2002. – № 12. – С. 17.
Mogytych I.P. Arkhitektura derev'nykh khramiv / I.P. Mogytych // Visnyk "Ukrzakhidproektrestavratsiya". – 2002. – №12 – S. 17.
4. <http://www.derev.org.ua>
5. <http://www.risu.org.ua>
6. <http://www.heritage.com.ua>

Подано до редакції 18.09.2015

Рецензент – кандидат географічних наук В.В. Канська

УДК 910.26 (=162.1)

Михайленко Т.Ю.

Вінницький державний педагогічний університет імені Михайла Коцюбинського

Періодизація українського географічного краєзнавства на Поділлі наприкінці XVIII – XIX століттях

Стаття присвячена одній з ключових проблем методології краєзнавства – його періодизації. Дослідження історії такого складного феномену як географічне краєзнавство, потребує певної формалізації і схематизації знань з використанням як традиційних, так і сучасних наукових підходів. Під періодизацією здебільшого розуміють рефлексивну дію, спрямовану на виділення у часі, у процесі, у житті суспільства чи окремої людини певних періодів, етапів, фаз, стадій, обмежених відповідними хронологічними рамками, датами, віхами, знаковими подіями. Аналізуються наявні моделі періодизації, історичні періоди та етапи розвитку географічного краєзнавства, виділяються ключові постаті, що зіграли значну роль в становленні українського географічного краєзнавства. У краєзнавстві аналізується весь комплекс знань, напрацьований різними науками про певну територію, край: географією, етнографією, історією, економікою, культурологією тощо. Виділення періодів чи етапів краєзнавства дозволяє заглибитись у специфіку кожного з них при одночасному з'ясуванні провідних тенденцій, виявленні загальних закономірностей процесу.

Ключові слова: періодизація, Поділля, географічне краєзнавство.

Михайленко Т.Ю. Периодизация украинского географического краеведения на Подолье в конце XVIII – XIX столетиях. Статья посвящена одной из ключевых проблем методологии краеведения – его периодизации. Исследование истории такого сложного феномена как географическое краеведение, требует определенной формализации и схематизации знаний с использованием как традиционных, так и современных научных подходов. Под периодизацией, в основном, понимают рефлексивное действие, направленное на выделение во времени, в процессе, в жизни общества или отдельного человека определенных периодов, этапов, фаз, стадий, ограниченных соответствующими хронологическими рамками, датами, знаковыми событиями. Анализируются существующие модели периодизации, исторические периоды и этапы развития географического краеведения, выделяются ключевые фигуры, которые сыграли значительную роль в становлении украинского географического краеведения. В краеведении анализируется весь комплекс знаний, накопленный различными науками об определенной территории, крае: географией, этнографией, историей, экономикой, культурологией и тому подобное. Выделение периодов или этапов краеведения позволяет углубиться в специфику каждого из них при одновременном выяснении ведущих тенденций, выявлении общих закономерностей процесса.

Ключевые слова: периодизация, Подолье, географическое краеведение.

Mykhailenko T.J. Periodization of regional study in Podolia at the end of 18th – 19th century. The article covers one of the key problems of regional study – its periodization. The study of the history of such a complex phenomenon as geographical history, requires a certain formalization and schematization of knowledge using both traditional and modern scientific approaches. Under the periodization largely understand reflexive action directed at allocation time, in the process, society or individual person for certain periods, stages, phases, stages, limited relevant chronological framework, dates, events, milestones. Existing periodization models, historical periods and development stages of geography and culture are analysed and key figures who played great roles in establishment of the Ukrainian regional study are marked out. The studies analyzed the knowledge gained by various sciences on a certain territory: the geography, ethnography, history, economy, cultural studies, and the like. The allocation of periods or stages of history allows you to delve into the specifics of each of them while figuring out the leading trends, identifying common regularities of the process.

Key words: periodization, Podyllyia region, local lore study.

Наявність проблеми. Однією з важливих проблем в процесі дослідження історично-географічних подій та явищ є проблема їх періодизації. Необхідно визначати хронологічні межі, виокремити особливості та специфіку їх розвитку

на кожному з етапів, скласти наукову періодизацію для того, щоб збагнути процес формування і всю складність еволюції українського географічного краєзнавства. Періодизація дає можливість розглянути сукупність фактів, подій і явищ у їх взаємозв'язку, визначити характерні для кожного етапу ключові моменти, події, спільні ознаки, відмінності, тенденції розвитку, їх зв'язок і взаємообумовленість з минулим та майбутнім.

Аналіз попередніх досліджень. Аналізуючи опубліковану літературу, можна зазначити, що проблемою періодизації займалися як географи, так і історики та українознавці. Початки наукового підходу до періодизації в Україні належать М. Максимовичу, М. Костомарову, В. Антоновичу. Подальші спроби періодизації належали М. Грушевському, Н. Полонській-Василенко, В. Смолію. Різноманітні варіанти періодизацій представлені також і сучасними українськими географами – Г. Денисимом, Я. Жупанським, М. Пістуном, О. Шаблієм.

Мета – проаналізувати основні моделі періодизації українського географічного краєзнавства, виділити періоди та етапи розвитку українського географічного краєзнавства, виокремити ключові постаті та дослідницькі праці, що відіграли значну роль в становленні географічного краєзнавства на Поділлі.

Результати дослідження. Як і кожна наука, географічне краєзнавство у своєму розвитку пройшло всі основні етапи еволюції від зародження до становлення і утвердження. Проте, важливим є виявлення подій, фактів, явищ, які мали рубіжне значення для розвитку краєзнавства і можуть служити умовною межею для виділення періодів чи етапів. Таке виділення дозволяє заглибитись у специфіку кожного з етапів при одночасному з'ясуванні провідних тенденцій, виявленні загальних закономірностей краєзнавчого процесу.

Основу періодизації становлять правила та критерії, які й служать мотивацією виділення етапів. Важливе значення має осмислення принципово нових явищ у суспільному, науковому і культурному житті, заснування осередків і товариств, наукових інституцій, створення таких дослідницьких праць, які стали важливою віхою у формуванні нових знань. Також варто зважати на рубежі української історії [3, с.34].

Враховуючи набутий досвід українських вчених у дослідженні цієї проблеми, вважаємо за доцільне виокремити чотири етапи в історії розвитку українського географічного краєзнавства [2, с.6]:

1-й етап. 40-35 тисяч років тому – V ст. до н.е. – *етап пізнання природи*, який є своєрідною предтечею початків (зародження) географічного краєзнавства.

2-й етап. V століття до н.е. – середина XVIII століття – *описовий етап* українського географічного краєзнавства.

3-й етап. XIX – XX століття – *етап наукових досліджень*.

4-й етап. Кінець XX століття – початок XXI століття – *конструктивний період розвитку*, етап утвердження українського географічного краєзнавства як наукової дисципліни в умовах державної незалежності.

Період з кінця XVIII до початку XIX століття майже повністю підпадає під етап наукових досліджень. Проте, на Поділлі цей етап мав свої особливості, що дало змогу виділити декілька періодів всередині нього. Це було пов'язано з активним поділом сфер впливу між російськими та польськими поміщиками та буржуазією. У цьому протистоянні, в якому власне не було місця українському народу, на вістрі політичної боротьби з метою виправдання поставлених цілей були взяті історія, етнографія, мовознавство і, зрештою, природничі науки [1, с.12-13].

Отже, в етапі наукових досліджень можна виділити такі періоди:

1. *Кінець XVIII – середина XIX століття*. Зародження поділлєзнавства. Характеризується переважанням у дослідженні краю польських вчених, які розглядають Поділля, як територію, що була провінцією Польщі.

2. *Середина XIX – початок XX століття* – формування і становлення поділлєзнавства. Активно вивчаються усі напрями життя краю, з'являється когорта професійних краєзнавців.

3. *Початок 20 – початок 30-х рр. XX століття* – активний розвиток краєзнавчого руху і досліджень на Поділлі, українізація.

Специфіка досліджень Поділля з кінця XVIII – до середини XIX століття полягає в тому, що ним займалися переважно польські вчені. Цьому сприяли об'єктивні фактори: понад трьохсотрічне входження краю до складу Речі Посполитої, панування до 1831 року державної польської мови, католицизму, міцні соціально-економічні позиції шляхти, спроби поляків повернути Поділля до Польщі під час повстань 1830-31 і 1863-64 років. Тому майже у всіх польських публікаціях Поділля розглядалося в контексті історії Речі Посполитої, як її невід'ємна складова частина, обґрунтовувалося «право» Польщі на край, ідеалізувалася його польська колонізація у минулі часи [1, с.15].

Не сприймаючи сьогодні подібні концепції польської історіографії, доцільно віддати належне польським дослідникам Поділля першої половини XIX століття за зібраний ними великий фактичний матеріал із життя краю. Важливі відомості про край містяться в історико-статистичних і географічних описах Подільської губернії польських географів та істориків: В. Марчинського (1820), О. Пшездзєцького (1840), М. Балінського і Т. Ліпінського (1843), Т. Стецького (1864) та ін. У працях цих дослідників крім природи подані характеристики побуту, звичаїв, традицій місцевого населення. Більше даних про життя подолян зібрали польські етнографи Ф. Гіжицький у «Щоденнику подорожі з Вільно через Одесу до Стамбула» (1810), Л. Голомбйовський (1830), М. Стрийковський (1846), письменник і публіцист Ю. Крашевський («Спогади з Одеси, Едисану і Буджаку», 1845). Польський етнограф В. Завадський у праці «Картини Русі Червоної» дав детальний опис життя Західного Поділля.

Одночасно серед незначної, але прогресивної частини польських письменників, поетів, публіцистів, етнографів у 20-40 роки XIX ст. сформувалася так звана «українська школа», яка визнавала наявність українського народу і його культури, критично ставилася до польського панування в Україні. Проте представники цієї школи не мислили Правобережну Україну й Поділля без Польщі, шукали шляхів примирення й злагоди в системі побудови незалежної польської держави. Позитивним моментом у творчості відомих літераторів С. Гоцинського, М. Гославського, Т. Падури, В. Залеського, Ю. Коженювського та ін. були спроби описати побут і становище подільських селян та міщан, пропагувати українську мову [1, с.16-17].

У першій половині XIX ст. зацікавилися подільським регіоном і вчені-природознавці. Ними була картографічно і топографічно вивчена Подільська губернія, складено територіально-адміністративні й геодезичні карти. Геологічні і геоморфологічні обстеження Поділля, дослідження його ландшафтів, пошуків корисних копалин здійснили геологи С. Сташиць (1806), Г. Яковицький (1827—1840), Е. Ейхвальд (1830), Г. Бледе (1840) та ін. Певною мірою підсумував їх працю і доповнив власним спостереженням у 1867 році відомий російський геолог

М. П. Барбот де Марні.

Своєрідність та багатство флори, високий рівень видового ендемізму Західного і Східного Поділля привернули увагу ботаніків і біологів. Зокрема польський природознавець А.Л. Анджейовський здійснив на Поділля і Волинь експедиції в 1814, 1816, 1818, 1822 і 1824 роках і видав ряд важливих праць про флору краю. Його справу продовжив відомий ботанік професор Київського університету О.С. Рогович, який описав рослинність Подільської губернії середини XIX століття.

Друга половина XIX століття (другий період) ознаменувалася розгортанням краєзнавчих економіко-географічних досліджень, в яких важлива роль належить Статистичному відділенню Міністерства внутрішніх справ, яке упродовж тривалого періоду очолював К.І. Арсен'єв. У діяльності Статистичного відділення брали участь відомі географи, статисти, економісти, краєзнавці, зокрема М.І. Надеждін, А.П. Заблоцький-Десятковський, М.А. Мілютін, П.І. Кеппен та інші. Джерелами статистичних описів були перевірені офіційні документи (ревізійні, метричні книги, звіти, окладні книги), або достовірні дані приватних осіб, зібрані на місцях. Описи складалися з обов'язковим посиланням на першоджерела.

Вирішальне значення для становлення і розвитку вітчизняної науки, і зокрема поділлєзнавства, в другій половині XIX – на початку XX століття мало створення фундаментальної археографічної джерельної бази на основі упорядкування державних архівів, поповнення їх численними документами з різних установ і приватновласників та публікація найважливіших з них для широкого кола науковців і читачів. У 1843 році в Києві створена «Тимчасова комісія для розгляду давніх актів». Офіційно Комісія існувала як урядова установа при канцелярії Київського, Подільського і Волинського генерал-губернатора, але в ній переважно працювали викладачі університету. Головне завдання Комісії полягало в збиранні, публікації документальних матеріалів. Першими упорядниками і редакторами видань археографічної Комісії були професори університету В.Ф. Домбровський (історія), М.Д. Іванишев (право), М.О. Максимович (пам'ятки словесності і культури). На основі зібраних актових книг, люстрацій та інших документів у поміщицьких, монастирських і урядових архівах, громадських і земських судів, приватних колекцій було видано чотири томи «Памятников, изданных Временной комиссией для разбора древних актов» (Київ, 1845, 1846, 1852, 1859), а також «Літопис Самовидця» у чотирьох томах (Київ, 1848, 1851, 1855, 1864) і «Літопис Г. Грабянки» (Київ, 1854). В усіх цих публікаціях належно представлений Подільський регіон епохи середньовіччя [1, с.19].

Не менш важливим досягненням в створенні великого опублікованого архіву документів стала праця всередині XIX – на початку XX ст. польських і західноукраїнських вчених з історії середньовічної Польщі. У своїх збірках вони упорядковували значну кількість цінних документів і матеріалів тодішнього Подільського воєводства. Зокрема, начальник польського головного архіву давніх актів проф. С.І. Павенський та історик проф. О.В. Яблоновський упорядковували, прокоментували і видали у Варшаві протягом 1875-1895 рр. двадцятитомну збірку документів, матеріалів і нарисів під назвою «Історичні джерела. Польща XVI–XVII ст. Географічний і статистичний огляд». Серед інших, для дослідників Поділля значний інтерес складає том XIX-й, повністю присвячений Волині і Поділлю епохи XVI ст. (1889 р.) і том «Люстрації королівських земель Руських, Волині, Поділля і України першої пол. XVII ст.» (1877), які підготував

О. Яблонівський. Директор культурного закладу Оссолінеум у Львові польський історик А. Бельовський упорядкував і видав тритомний збірник документів польською мовою «Пам'ятки історії Польщі» (1869-1876), в якому також широко представлено Західне і Східне Поділля епохи XVI–XVIII ст.

Наступним головним напрямом у діяльності дослідників і знавців Поділля було створення історико-статистичних, етнографічних описів усіх населених місць і краю загалом, що й призвело до оформлення краєзнавства, як спеціальної галузі наукової роботи.

Започаткував ідею написання історико-статистичних описів у середині XIX століття царський уряд з метою отримання до всеросійських переписів населення додаткового соціально-економічного матеріалу з кожного регіону, а в умовах Правобережної України це стало й «науковим» обґрунтуванням русифікаторської політики царату. Тому при канцеляріях губернських правлінь були створені державні статистичні комітети. На Поділлі ж члени комітету, ректор Подільської духовної семінарії М.В. Симашкевич, М.І. Яворовський, С.М. Лобатинський та ін. надрукували низку історико-статистичних нарисів. Загалом лише «Подольские епархиальные ведомости» до 1875 року помістили 61 і до 1903 р. – ще понад 40 історико-статистичних і географічних описів міст і сіл краю.

Історико-статистичні розвідки населених місць і церковних приходів Старокостянтинівського, Заславського (Ізяславського) і частково Новоград-Волинського повітів Волинської губернії, які нині складають північні райони Хмельницької області, здійснили краєзнавці В.І. Пероговський і А.І. Сендульський, Х. Корнаковський і польський історик Т. Стецький (1862-1871).

Значної уваги складанню історико-статистичних описів місцевостей Галичини і, зокрема, Західного Поділля, приділяли західноукраїнські, польські і німецькі історики та краєзнавці. У 1857 р. був опублікований перший том матеріалів «Галицького історико-географічного словника», який підготував польський історик Ф. Сларчинський. Представляють інтерес повнотою даних «Географічно-статистичний опис Галичини» Г.Ступницького (1869), «Путівник статистично-географічних відомостей усіх місцевостей Галичини» Т. Оржеховського (1872), «Енциклопедія до краєзнавства Галичини під поглядом історичним, топографічним, статистичним...» А. Шнайдера (Т. 1-2. 1868-1874). Крім того, в другій половині XIX ст. вийшли з друку спеціальні історико-статистичні описи Тернопільського (М. Новицький, 1872; В. Сатке, 1895), Тереховлянського (Ю. Байгер, 1899), Підгаєцького (М. Недзвецький, 1896) та інших повітів Тернопільського воєводства.

Зрозуміло, що історико-статистичні та географічні описи населених місць Східного і Західного Поділля не рівнозначні за якістю, професійністю та об'єктивністю виконання, є носіями соціального замовлення тогочасної політичної системи і одночасно віддзеркалюють ідеологічні суперечності між російськими, польськими і німецькими дослідниками і краєзнавцями на теренах України. Негативно позначилися на таких працях відсутність єдиних методик вивчення, слабка їх наукова обґрунтованість, суб'єктивні підходи до висвітлення окремих питань у роботі авторів та низки їх місцевих кореспондентів. З одного боку, в описах представлена статистика, основні етапи історії міст і сіл, парафій, а з іншого – поза увагою залишилися соціальні сторони життя трудових верств населення, переважали геральдичні характеристики власників маєтків.

При всіх недоліках історико-статистичні описи нагромадили значний

фактичний матеріал про різні регіони, виявили так звані «білі плями» в їх минулому, привернули увагу науковців і краєзнавців до глибокого вивчення географії та історії міст і сіл України й, зокрема, Поділля.

Висновки. Періодизація розвитку краєзнавства дозволяє простежити загальні тенденції нарощування знань, утвердження їх науковості, виявити певні особливості, об'єктивні і суб'єктивні труднощі, характерні для кожного з означених етапів та періодів. У кінці XVIII – XIX століттях відбувався активний процес зародження національного українського географічного краєзнавства, закладалися підвалини формування в Україні власної генерації дослідників-краєзнавців.

Література

1. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст.: Історіографія. Бібліографія / Баженов Л.В. – Кам'янець-Подільський, 1993. – 480 с.
2. Денисюк Г.І. Основні етапи розвитку географії в Україні / Григорій Іванович Денисюк // Географія та основи економіки в школі. – 1998. – №1. – С.6-9.
3. Калакура Я.С. Історичні засади українознавства / Ярослав Степанович Калакура. – К.: 2001, 381 с.
4. Костриця М.Ю. Українське географічне краєзнавство: теорія, історія, постаті, практика: Монографія / Костриця М.Ю. – Житомир: Косенко, 2006. – 444 с.
5. Мельничук Л.С. Етнографія Поділля в дослідженнях польських істориків XIX ст. // Наукові записки ВДПУ. Історія. – 2005. – С. 329-332.
1. Bazhenov L.V. Podillya v pratsyakh doslidnykiv i krayeznavtsiv XIX-XX st.: Istoriohrafiya. Bibliohrafiya / Bazhenov L.V. – Kam"yanets'-Podil's'ky, 1993. – 480 s.
2. Denysyk H.I. Osnovni etapy rozvytku heohrafiyi v Ukrayini / Hryhoriy Ivanovych Denysyk // Heohrafiya ta osnovy ekonomiky v shkoli. – 1998. – №1. – S.6-9.
3. Kalakura YA.S. Istorychni zasady ukrayinoznnavstva / Yaroslav Stepanovych Kalakura. – K.: 2001, 381 s.
4. Kostyrytsya M.YU. Ukrayins'ke heohrafichne krayeznavstvo: teoriya, istoriya, postati, praktyka: Monohrafiya / Kostyrytsya M.YU. – Zhytomyr: Kosenko, 2006. – 444 s.
5. Mel'nychuk L.S. Etnohrafiya Podillya v doslidzhennyakh pol's'kykh istorykiv XIX st. // Naukovi zapysky VDPU. Istoryia. – 2005. – S. 329-332.

Подано до редакції 10.09.2015

Рецензент – кандидат географічних наук Ю.В. Яцентюк

ДО ВІДОМА АВТОРІВ
"НАУКОВИХ ЗАПИСОК ВДПУ" (СЕРІЯ "ГЕОГРАФІЯ")

Редакційна колегія запрошує Вас взяти участь у формуванні «Випуску 28».

Вимоги до оформлення:

1. Матеріали подаються українською, російською та англійською мовами.
2. Текст оформляється у текстовому редакторі Word (формат "doc"). Обсяг – 7-10 сторінок друкованого тексту формату А4. Гарнітура Times New Roman, розмір шрифту – 12 пт, друк – через 1 міжрядковий інтервал. Абзацний відступ – 12,5 мм. Поля зверху, знизу, ліворуч та праворуч – 30 мм.
3. На початку статті обов'язково вказати індекс УДК, прізвище та ініціали автора/авторів, заголовок статті, резюме українською, російською, англійською мовами (не менше 1200 знаків) та ключові слова, розділених комою. В резюме російською та англійською мовами необхідно вказати авторство та заголовок статті відповідною мовою.
4. Відповідно до постанови ВАК України, наукові статті повинні мати такі обов'язкові елементи:
 - постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
 - аналіз останніх досліджень і публікацій, у яких започатковано розв'язання цієї проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується зазначена стаття;
 - формулювання цілей статті (постановка завдання);
 - виклад основного матеріалу дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
 - висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок у цьому напрямі.
5. Рисунки і таблиці повинні розміщуватись після першого згадування в тексті або зразу на наступній сторінці. Розмір рисунків і таблиць не повинні виходити за межі вказаних полів. Рисунки найбільш бажано подавати у чорно-білому вигляді або у контрастних відтінках сірих тонів форматів bmp, tiff, jpg, gif (300 dpi). Обов'язковою умовою є можливість читання на рисунках всіх наведених елементів. Підписи до рисунків наводяться під рисунками симетрично до тексту, підписи до таблиць наводяться над таблицями. Загальна кількість рисунків і таблиць до кожної статті не повинна перевищувати чотирьох.
6. Список використаних літературних джерел (до 15 назв) повинен бути оформлений в алфавітному порядку та згідно нового стандарту бібліографічного опису ДСТУ ГОСТ 7.1:2006. Окремо наводиться латинізований список використаної літератури. Посилання на джерела у тексті подаються у квадратних дужках із зазначенням порядкового номера списку.
7. Особливо ретельно варто перевіряти текст статті на наявність орфографічних та граматичних помилок.
8. Окремим файлом подати інформацію про автора (авторів): прізвище, ім'я, по-батькові, місце роботи, посада, науковий ступінь та вчене звання, e-mail.
9. Матеріали до публікації та інформацію про авторів варто подавати електронною поштою: o.oren@yandex.ua; oren60@mail.ru.

Автори несуть повну відповідальність за зміст і достовірність викладених у статті матеріалів. Редколегія залишає за собою право відхилення статей, що не відповідають вимогам до наукових публікацій або у разі негативних рецензій.

Вартість 1 друкованої сторінки – 40 грн.

Термін подачі матеріалів до «Випуску 28» – 1 квітня 2016 р.

Гроші надсилати на кафедру географії. Адреса: 21100 Вінниця, вул. Острозького, 32, педагогічний університет, кафедра географії, Хаєцький Г.С.

Здано до складання 25.09.2015 р. Підписано до друку 24.12.2015 р.
Формат 60х84/8. Папір офсетний. Друк різнографічний. Ум. друк. арк. 23,95.
Гарнітура Times New Roman.
Замовлення 3456

Творчо-видавничий підрозділ «Книга-Вега»
Вінницька обласна друкарня
Свідоцтво ДК № 173 від 12.09.2000

21050, м. Вінниця, вул. Київська, 4
Тел. 55 41 29, 096 107 06 11